ВІТЧИЗНА

12

1987

ISSN 0131-2561

вітчизна 12

грудень 1987

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ МІСЯЧНИК СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ

• КИЇВ • ВИДАВНИЦТВО «РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК»

ВИДАЄТЬСЯ З 1933 РОКУ

В НОМЕРІ

ПЕТРО ОСАДЧУК

УЧОРА, СЬОГОДНІ Й ЗАВТРА

■

Хто так доцільно і просто,
Який геніальний зодчий
В безмежжя округлив простір,
Виліпив край мій отчий?

Гори впадають в долини,
Долини пливуть за крайнебо.
В полях і гаях Батьківщини
Є щось невіддільне від тебе.

Себе рятувать не берися,
А річку і кущик шипшини,—
І в тобі засіяють риси
Споконвічної Батьківщини.

Учора, сьогодні й завтра
Зійшлися над небокраєм.
Ти зодчий, життя співавтор,
Коли злився із рідним краєм.

Одвічного руху пружина
Пронизує землю й зорі.
З тобою безсмертна людина
Долає орбіти суворі.

Предтечі твої і нащадки
Виповнюють серце єдине
І шлях, що у Жовтні початий
Відродженням Батьківщини.

МЕКСІКАНСЬКА ЗАТОКА

Через моря й океани,
Через вітри кругойдучі
Явились мені до Гавани
З-за обрію київські кручі.

Стали, як марево синє,
Понад морські безодні:
— Ти собі уявляєш, сину,
Де враз опинився сьогодні? —

Сонце, лицем до вітру,
Принишкло на видноколі...
— Мене занесло на край світу
На поклик вселюдської волі.—

Вітер відчувся при силі,
Пожбурив у море тучі —
І розквітли під сонцем хвилі,
Як у травні київські кручі.

ВІТЕР ГАВАНИ

Сонячний день раптово спохмурнів.
Небо над Гаваною заклубочилося хмарами,
що народжувались, велетенські, одна з одної,
імітуючи процес гороутворення.
Вітер з Мексіканської затоки
приніс бентежний запах океану.
Раптовий дощ, затарабанивши у готельне вікно,
обірвав свій політ, як підбитий літак.
А вітер почав густи, ніби літак на старті,
набираючи сили і множачи звуки.
Мені не знайомий оцей безперервний,
з тонкими підйомами і глухими спадами голос вітру.
Можливо, так виє вітер у сніговій пустелі,
коли людина вже вибилась із сил, прилягла на сніг,
щоб трошки спочити, розслабитись,
а вітер стогне над нею, заколисує.
Але ж звідки той сніг у субтропіках?
Відкладаю перо і блокнот,
іду на балкон, щоб спитати про це в океану.
Вітер торкнувся обличчя, ніби тепла жіноча рука,
ковзнув по моїх губах пругкими своїми губами.
Вітер сприйнявся об'ємно,
не як безтілесний вітер,
а як розпашіле, нехай і незриме, тіло,
надто цнотливе, щоб виказати себе,
зізнатися в своїй очевидній жіночості,
палахкотливе тіло, що торкається тебе —
то відступає, то наближається,—
пригортається спокусливо близько,
оповиває з усіх боків,
тулиться на мить, наче назавжди.
Немов з кабаре «Тропікана» Троянда Райна-Марія.

Мало так, ой, мало так, ой, мало,
Ой, не дні, літа, а мить єдина!
Безоглядних злигоднів навало,
Не забудь, що я — лише людина.

Не забудь і ти, і ти, і всі ми,
Що минущі ми і неповторні,
Що над нами тінню Хіросіми
Ниви біля Прип'яті незорані..

І гіркоту падіння,
І безум вознесіння —
Я все спізнав!..
Пора, давно пора
Погамувати плоть,
Порятувати душу.
Якщо не можна випити Дніпра,
То випити печаль я мушу
До дна.
І, може, радості струна
В останню мить
Під серцем забринить.

■

Білі халати. Білі,
Наче сніги, простирадла.
Мов на чужому весіллі,
Плаче любов безпорадна.
Білі завії, білі
Ночі мої безсонні.
Спогади перетлілі,
Пам'яті вирви бездонні.
Хмари над річкою білі,
В озері лебеді білі.
І сонце, як біла покрівля,
У домі, де чорноробом я,—
І проміниться білокрів'я,
Як біла лілея Чорнобиля.

■

На краю пам'яті,
над прірвою в минуле,
яку іще ніхто не перескочив,
я думкою пливу на острови
з вічнозеленими деревами.
Хоч листя те давно відлопотіло,
але дерева юності
вічнозелені —
на краю пам'яті,
над прірвою в минуле.

■

Двадцять п'ять років тому
під одеськими платанами
ти нічого не мав.
Лише далечінь незвідана —
понад морем, за скупаним небом
далечінь, голубіша за море і неб
не впокорена пограниччям,
безмежна.
І був же щасливий
передчуттям
чи жадобою щастя!
...О далечінь незвідана,
голубіша за море і небо,
таємнича, як молодість,
і, як молодість,
більша за щастя.

■

Говорила очима,
говорила вустами,
говорила руками,
говорила всім тілом.
Говорила з ровесниками,
говорила з молодшими,
і з хлопцями, і з мужчинами
всіх поколінь
говорила натхненно.

Говорила з людьми.
Як могла, тих людей чарувала
і дурила людей, як могла.
І судила,
й ганьбила,
і ворожила,
і заворожувала.
І, вичерпавши одну за одною,
чашу губ,
чашу рук,
золоту чашу тіла,
скаржилась на самотність,—
мовляв, єдина така смутноока,
єдина у світі —
і тому одинока!..
А камінь в обіймах лопухів
і кропиви, і калини,
камінь з вищербленим написом,
камінь на душі,
що злетіла в небеса хтозна-коли,
озвався:
— Ти ще спізнаєш, що таке самотність,
ти ще спізнаєш.

Промінь сонця в блакитній імлі
Забринів, як пшеничне стебло,
Лиш зронили мої журавлі
Своє вічне «курли!» на село.

Відлетіли мої журавлі,
Відпливли до чужого тепла.
На покірній осінній землі
День згасає, як тінь від крила.

За рікою в принишклім гаю
Від'ячали щемливі жалі.
Над літами у юність мою
Відлетіли мої журавлі.

На покірній осінній землі
Тихий дзвін золотого стебла,
Що зронили мої журавлі,
Коли падала тінь від крила.

ЮРІЙ СЕРДЮК

РОДИННА ПАМ'ЯТЬ

ПЕРЕДЧУТТЯ ПОЕМИ

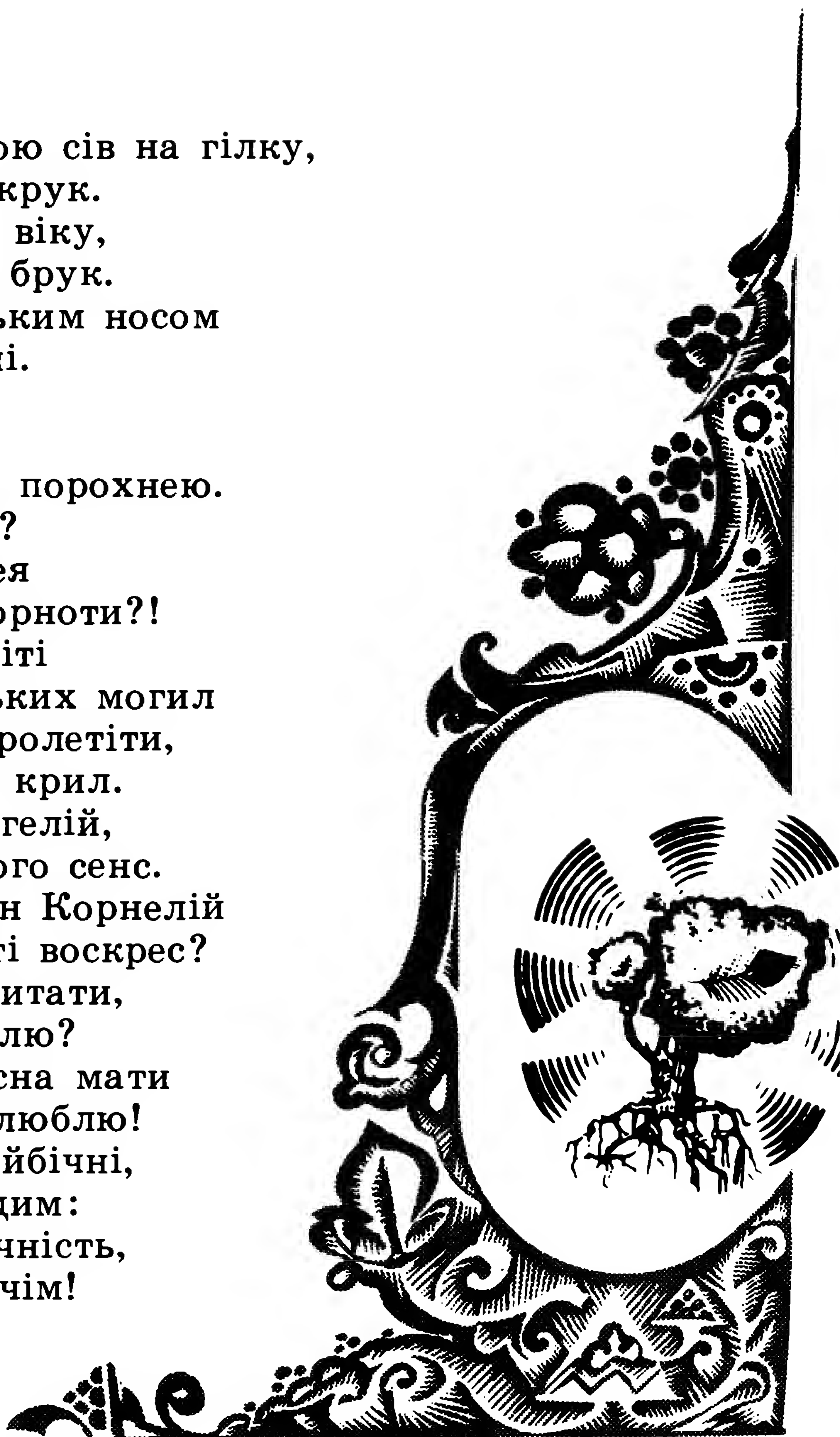
Я знайшов давню мамину фотокартку, на якій вона молода і усміхнена. І мене наче хто гукнув з минулого. Я зрозумів, що забуваю найдорожче. І ще зрозумів: дорога назад — це дорога до матері, дорога до самого себе.

Я спішив крізь роки.
Битим шляхом спішив.
Повертався назад
На дідизну свою.
Наїжачившись списами стрілок,
З вершин
Відступав на годиннику час,
Як в бою.
Я спішив крізь роки.
Пробивався крізь час.
Чорний крук у плече
Свої пазурі вп'яв,
Чорний крук
Учепивсь до мойого плеча,
Вавілонського носа
Схиливши, дрімав.
Я не знаю,
Чому він сюди прилетів.
Я не знаю,
Яка його мучить жага.
Тільки знаю:
Він знявся з родинних полів,
Від самотньої вічності
Він знемага.
Він мовчить.
Таємничо й значущо мовчить.
Тільки дивиться вдаль,
На розхрестя доріг.
Небо зоряним пилом
На плечі мрячить,
Наче Шляхом Чумацьким
Чийсь коник пробіг.

— Не бійся пам'яті — іди! —
Шепочу я в своє сумління.
Поплічник мій — не доведи!..
Не пазурі — пустив коріння.
Родинний дім.
Родинна кров.
Родинна пам'ять споконвічна.
Я з вами жив, я з вами йшов,
Ви і мої, ви й історичні.
Без вас не людство — мурашва,
Манкуртів плямкаюче стадо!
Де не братерство, а грошва...
Не слово брата — барикада...
Родинна кров!
Не затопчи
Її священне палахтіння —
І в крука запитай:
почім
Людське присушене коріння?!
...Я йду до матері, туди,
Де дім родинний і родинність,
Не догматична божа милість,
А серця люблячі плоди.

●

Злетів з плеча й переді мною сів на гілку,
Холодним оком позираєш, крук.
Ти дивишся на мене з того віку,
Де тільки пам'ять човгає о брук.
Ти водиш, пташе, вавілонським носом
І лічиш дні мозольної землі.
І голові твоїй немає зносу
У неба лазуровому брилі.
Твій чорний фрак підбитий порохнею.
В якім столітті пообідав ти?
Ти часом не із ока Прометея
Блакить небесну спив до чорноти?!
У цім неврівноваженому світі
Шлях від колисок до близьких могил
Спроможний ти впівсили пролетіти,
Не стерши і пір'їни з своїх крил.
Я невеликий, пташе, мудрагелій,
Щоб розгадать життя твойого сенс.
Якийсь, можливо, римлянин Корнелій
Під чорним фраком вічності воскрес?
Ти, може, прилетів мене спитати,
В яке століття зором я крилю?
Я в тім столітті, де прекрасна мати
Мені родила світ, і я його люблю!
Ти, пташе, знаєш долі потойбічні,
А я тобі скажу під небом цим:
За мить любові я дарую вічність,
Бо без любові вічність ніпочім!

ГОВОРИТЬ ВОРОН

Це суєта, мій милий чоловіче!
Яка дурниця рухає людьми!
Б'єтесь ви за любов яке сторіччя,
Кінчаєте банальністю — дітьми!
Де та любов у колі вселюдському?
Коли й родинне вогнище своє
По головешці тягнете додому,
Аби самому грітися, самому!
Де всенародне — всесвоїм стає!
Я на плечі твоїм, аби вернути
Тебе назад,
в минуле родове,
Аби побачив марну суть споруди,
Що зводиш ти у небо світове.
Іди й дивись!
Яка мета вела їх?
Яка любов палила їм серця?
До тебе мати руки простягає
І біла хата вікнами палає.
Не бійся,
це все так, як обіцяв.
Це все твоє — початок твій і зачин,
Ланцюг родинний, що тебе єдна
Із твоїм родом давнішнім козачим,
Що й духом тебе, хлопче, знать не зна...
Іди ж переконайся, що родина
Не плоть єдина
з матері — до сина,
А боротьбою з'єднана юрба,
У самоствердженні жорстока і сліпа.

ГОВОРИТЬ ОЛЕКСАНДРА ДЕРЕВСЬКА, ЯКА ПІДІБРАЛА І ВИХОВАЛА 48 ДІТЕЙ-СИРІТ

Як мені рук було мало
Вигріти, випестить їх!
Сорокавосьмикличне «мамо!»
Сонечок дорогих.
Як я всіх знаю на приторк!
По вишелесту волось...
Сорок вісім маленьких скрипок
В серцеві завелось.
Як вони дихали милі
В снах, коли з рук моїх
Сходила втома біла,
Наче із поля — сніг...
Діти мої різнолиці!
Діти з пожарищ війни!
Я мов шматочок землиці,
Де висіяні вони.
Вороне! Круче лукавий!
Мудрість твоя вікова
В смороді заблукала,
Ница і гнойова.
Як нас війна не косила,
Голод нас поїдом їв,
Як нас в багно не місили,—

Рід наш голів не схилив!
Хай нас роз'єднують роки,
Відстані і діла —
Сорокавосьмикрила, висока
Зірка моя зійшла!

Гей, вороне, філософ довгоносий!
Лукавий теоретику життя!
Ти мудрий, і тому живий і досі,
Ти хижий, бо отруту в світ розносиш —
Безродність, бездуховність, забуття.
Ти думав, що, свої набивши шлунки,
Зітліємо на корені своїм?
І побредуть космополіти-внуки
Поміж родинних згарищ і руїн?!
Та ми живем, і нам немає згину!
З туманів поруйнованих віків
Ми в світ новий виносимо родину,
Виносим світло прадідів, батьків.
Ми йшли за плугом, та були при боці
Козацькі наші ковані шаблі.
І поруч нас такі надійні хлопці,
Що вороги згинались до землі!
Ми — козаки!
                    Чекайте нас в майбутнім,
Ми йдем до вас, нащадки, ми в путі!
Ми пройдемо, бо нам немає згину!
Пронесемо назбиране в віках
По краплі
               від родини до родини
Людське високе світло у серцях!

В ЧОРНОБИЛІ

Повзуча кров.
Сирий вогонь текучий.
Пожежа вен.
Бікфордів шнур сердець!
І атом в бетонованих онучах
Йшов потоптом по нас
Крізь душі — навпростець.
Ми всі не ті сьогодні!
В нашім зорі
Пропалено продухвину гірку,
Де видно у Чорнобилі жерстяні зорі,
І в горлі не ковтнуть вину глевку.
З байдужості,
З цинізму,
З якнебудьства,
Із джинсоманій,
З лінощів зійшла
Зоря Чорнобиля,
Гірка зорина людства,
І чорним світлом землю залила.
І ви тоді злітались в мить полинну,
Унюхувались, круки,— без війни
Там бились по-козацькому, до згину

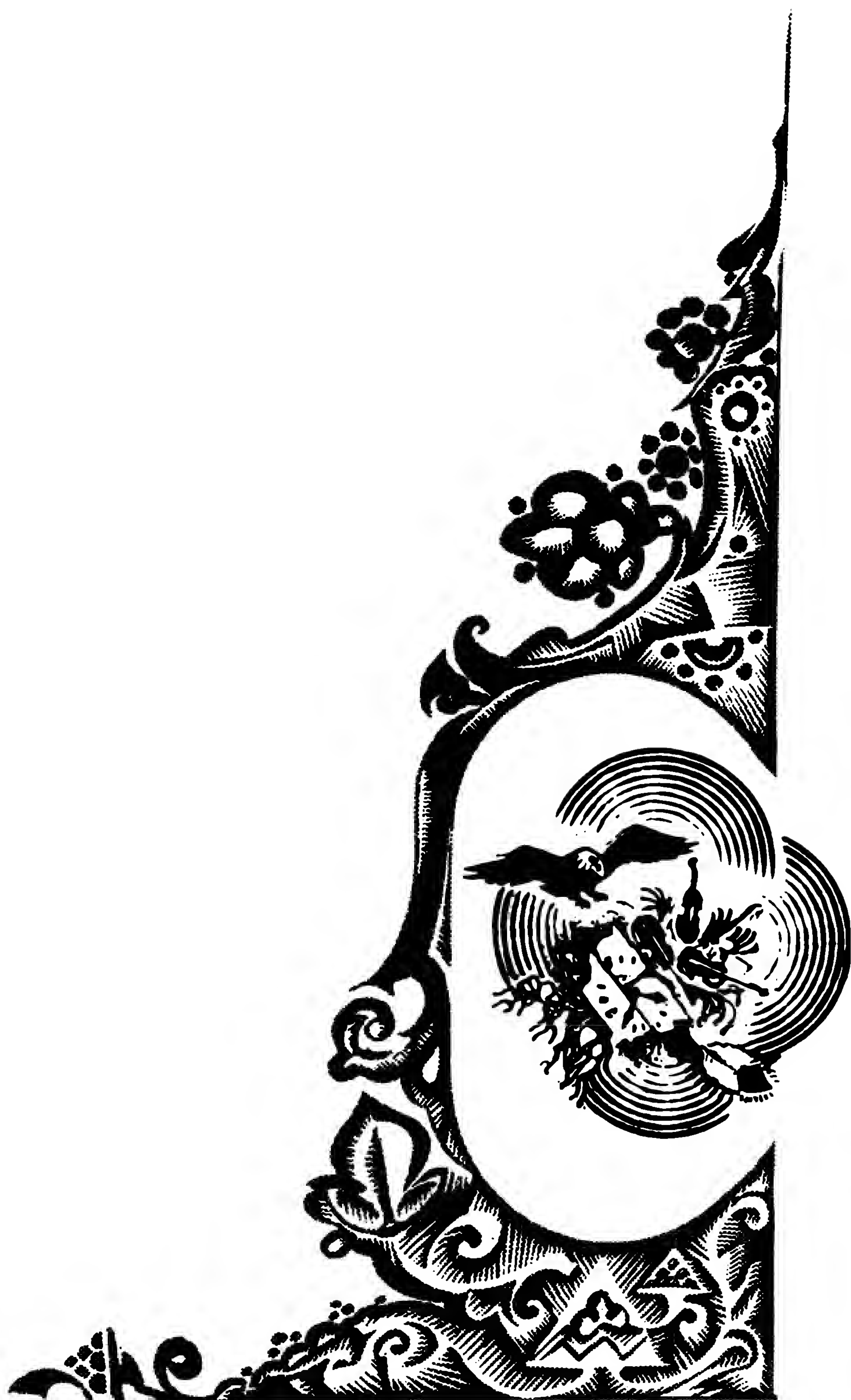
Телятников із хлопцями в вогні!
Ви крила в тім вогні не обпалили.
Вам подвиг — то снування мурашви.
Ви розбираєтесь, де чорне, а де біле,
Та в подвигу з любові — мертві ви!

Мамо!
За твоєю спиною
Сонця вогненна птиця.
Має крильми — не спиниться,
Як вітряк,
Якому крило сниться.
Мамо!
За твоєю спиною
Перемоги щасливе зітхання.
Та очі твої,
Як годинник спинений
22 червня в годину ранню!
Мамо!
Губи твої обпечені
Солдатськими іменами,
Що зорями сходять щовечора
Над твоїми синами...

Я знову в материній хаті.
Все як було, і все нове.
Верба листочком язикатим
Мене на вулицю зове.
Неділя спала і проспала,
Ще сонно глипає в вікно.
Ще й мама не базарювала,
Хоча й прокинулась давно.
Зітхає дід-бабай під дахом.
Лоскоче вус йому верба,
І він, самотній сіромаха,
Торішні думи розгріба.
Сидять із ним роки, як діти,
І туляться до димаря.
І сумно їм із ним сидіти,
Де час покірно помира.
Дитинства хата помаліла
Чи менше світла ув очах?
І тільки мама біла-біла,
І біла пісня на вустах.

ПШЕНИЧНЕ ПОЛЕ

ПОЛЕ

Наснилось чи намріялось мені,
Що поле я тепер, пшеничне поле...
Так гарно — на осонні, в тишині
Щоку вусатий колос ніжно коле.

Колоссям синій вітер пробіга
І пурха перепілкою угору.
Гарячий колос — в нім така жага,
Мов викупаний в кузні в добру пору.

А наді мною неба синьота,
І вишитий на ній сріблястий жайвір,
І мир, жаданий мир навік настав,
У щебеті, у сонячному сяйві.

Наснилось чи намріялось мені,
Що я пшеничне поле доокола...
Світ розчахнувся вглиб у тишині,
І тихо наді мною дзвонить колос...

РОКИ

Та що там рахувать роки,
Співать з чужого голосу...
Той рік такий, той не такий,—
Було. Перемололося.

І знову серце свій мотив
Веде, немов що звабило.
Живу я без чорновиків,—
Все начисто, все набіло.

Та варто щось нове почать,
Як, ніби із провиною,
Минуле гляне з-за плеча,
Стоїть, стоїть за спиною...

НАСТУПАЛА ВЕСНА

Пробивалися трави умиті,
Сходив сніг. Наступала весна.
Ми всміхались — живі, не убиті,
Вже, убита, конала війна.

Дух весняний, непереборний
Розливав молодий березняк.
Сік точила з беріз неповторний
Пустотлива худа дітлашня.

Може, тато повернеться скоро...
Дарувала та дивна пора
Величезне щастя, мов горе,
Навіть більше за нього стократ.

У полоні веснянім, у дзвоні,
Ми, замурзані дітлахи.
Проривались у світ симфоній,
Де жуки, цвіркуни та птахи.

Нуртувала сила у жилах,
Піднімала нас на крило,
І голодні — ми не тужили,
І холодним — нам тепло було.

Все кудись поспішали, летіли,
Щебетали, мов горобці,
Чи дитинство догнати хотіли,
Повернути із манівців?

Я горджуся цим побратимством...
Світлу пам'ять в душі бережу.
І куди не добігла в дитинстві,
Не питаючи долі, біжу.

І знов весна. Знов яблуня цвіте.
І знову осінь. Яблука падіння.
Морозної зими дихання синє.
І знов звелось колосся золоте.

Не можу я вловити часу нить,—
Навиліт ранить час. Лишає шрами...
Відлунює минуле, гомонить
Знайомими такими голосами.

Душі такий щемливий біль вруча
І спомини, що світять непогасно.
...Лише по друзях відмічаю час,
По друзях, що відходять передчасно.

ЛИПЕНЬ

Ось і липень прийшов.
І обпалює душу спекотою.
У пташинім шарварку,
У грозах купає її.
Може, в тому і суть,
Щоб і радістю, щоб і гіркотою
Умивались
На травах настояні роки мої.

Щоб дружити з людьми,
Із птахами, деревами, травами,

Все чекати чогось —
Чи листів, чи дзвінків, чи тепла,
Чи безсмертя...
Та смерть так багато за нього заправила,
Що й одвіку
Я боргу б отого віддать не змогла.

Щоб дихання часу
У дихання моє запліталося,
Щоб в хвилину важку
Вміти другу сказати: — Тримайсь!
Щоб не знати, не думати —
Скільки ще в світі зосталося,
І на себе приймать блискавки,
Як уміє тополя пряма.

СВЯТО

Живемо в кам'янім громадді,
Царюють скло, асфальт, бетон.
Билинці, квітці кожній раді,
Вінець усіх бажань — балкон.

А тут — отямитись не можу —
Так тихо... Простір. Осока...
Стоять дуби, немов сторожа,
Прозоро шепотить ріка.

А тут — відкрите око неба
І вухо теплої землі.
Мов у дитинство йду до себе
Босоніж по м'якій ріллі.

Тут тисячами срібних ножиць
Стрижуть цвіркунчики луги.
Вбираю світ, що свято множить,
Вбираю день, дзвінкий, тугий,

І задихаюсь, очі мружу
І тихо думаю собі:
Так птах міський в жару
З калюжі
Сиває неба голубінь...

ДУШІ СІЯННЯ...

Мій милий, я тебе люблю,
Мій милий, я тебе любила,
І ця любов давала крила
Моїй надії та жалю.

Свою долоню затулю,
Щоб лінію судьби не бачить,
Усмішку одягну тремтячу,—
Мій милий, я тебе люблю.

Рядок сльозою присолю...
Куди ці двері, я не знаю,
Вони до пекла чи до раю?
...Мій милий, я тебе люблю.

Я ні про що вже не молю,
Щоб легше стало,— я не хочу.
Душі сіяння серед ночі,—
Мій милий, я тебе люблю.

Змахну рукою журавлю.
Чому він так курличе-квилить?
Мій милий, я тебе любила.
Мій милий, я тебе люблю?..

ЯК ГАРНО...

Прийшла пора —
Вже яблуні погасли.
Прийшла пора —
Вже відцвіли каштани.
Вже про весну
Лишився тільки наслух,
Та вже і наслух той
Потроху тане.

Вже джунглі зеленавих трав
Звелися,
Знялися
Мурашкові Гімалаї.
Як гарно...
Я вже думала: ні лісу,
Ані грибів у ньому
Вже немає.

Стежинка
Руку простяга людині,
Шукаєм тінь,
Бо спека полуднева.
А я вже думала:
Немає тіні,
Немає тіні —
Не дають дерева.

Ми знов себе
Для себе відкриваєм...
А серце так тривожно,
Щемно б'ється.
Як гарно...
Я вже думала: немає,
Нема ні в тебе,
Ані в мене
Серця...

РОСТИСЛАВ САМБУК

ОСТАННІЙ ЗАКОЛОТ

РОМАН*

20.

У Парижі дощило. Петро Вовк стояв на вузенькому балкончику мансардного готельного номера й спостерігав буржуйське життя. Дощ, а люди ходять, під парасольками чи піднявши коміри плащів, і вітрини виблискують дзеркальним склом.

І чого тільки нема у тих вітринах!

Петро приїхав уранці і, поки його везли від вокзалу до готелю на бульварі Пуасоньєр, встиг надивитися. Перше враження було: навіщо? Навіщо все це виставлене, адже люди спокійно проходять попід вітринами й рідко хто зазирає до буржуйських крамниць. Виходить, купують мало, отже, у трудящих нема грошей, а багатих буржуїв меншість, то навіщо ж магазини на кожному кроці? Взуттєві, галантерейні, годинникові, готового одягу, а в одній вітрині стояла безсоромна напівгола дівка з пап'є-маше в самих коротеньких панталонах і в чомусь дуже прозорому на грудях — невже дівчата тут справді носять таке?

Петро тільки уявив таку вдяганку на Соні, секретарці голови губчека Лівщиця, і йому зробилося соромно. Але, поміркувавши, вирішив, що, можливо, він і неправий. Соня подобалася йому: чорнява, вертка, носикточений і очі як вранішні зірки. І маленькі груди виклично стирчать з-під кофтини. Прозорі мережива, певне, не зіпсують їх... Але чи згодилася б сама Соня одягнути таке? Носить запрану бавовняну кофту в білий горошок і довгу спідницю, їй би отаку коротку спідничку, в якій чимчикує мамзеля на протилежному боці бульвару,— парасольку тримає, немов забавку, а сама вистукує високими підборами, наче чечітку вибиває.

Вовк постояв ще трохи на балконі, та споглядання вечірнього паризького життя не дало йому душевної рівноваги — повернувся до номера. Поселили його в готелі «Бребант» на розі бульвару Пуасоньєр і вулиці Монмартр,— Вакар сказав, у самому центрі Парижа, десять хвилин пішки до площі Республіки й приблизно стільки ж до Сени

* *Закінчення. Початок див. «Вітчизна», 1987, № 11.*

й собору Нотр-Дам. Готель сподобався Петрові — не київський шикарний «Континенталь», а затишний і, певно, недорогий. Вакар повідомив, що Центр дії взяв на себе всі витрати на Петрове утримання, поцікавився також, чи має Вовк гроші. Петро мав досить великі — одержав від Грунтенка, сказав, що в Києві йому дали тільки на дорогу. Так воно, зрештою, й було: Богдан Юліанович вирахував кожну копійку, натякнувши, що дехто у Франції та Польщі не пошкодує золота за повідомлення, які доставить їм прапорщик.

Вакар і справді почав з того, що забрав у Вовка всі папери. Жадібно й поспішливо переглянув їх, статтю, підписану, мабуть, псевдонімом, заховав до портфеля, а підкориговану в губчека військову інформацію поклав до добротної, з чорної шкіри теки — Вовк уявив, як сьогодні ці папери вивчають десь у розвідці французького генштабу, й задоволено посміхнувся.

Петро простягнувся на ліжку, встеленому накрохмаленими простирадлами, закинув руки під голову й безжурно заснув. А таки дивно, що він, Петро Вовк, оперуповноважений київського відділу ДПУ, вилежується у готелі «Бребант», в центрі Парижа...

Вовк помацав груди, провів долонею по обличчю — чисто виголене, але його, Петрове, хоч й пахне одеколоном. Про одеколон йому сказав Колесников. Напоумив, щоб у Варшаві найперше придбав собі флакон одеколону — ти ж прапорщик, сказав Колесников, тобто царський офіцер, і звик до різних витребеньок. Маєш усюди підкреслювати свою галантність, щоденно голитися і парфумитися, купиш собі дві чи три сорочки й не заношуй їх, чоботи чисти сам чи віддавай комусь у готелі, краще віддавай, бо негоже офіцерові, який звик до денщика, самому надраювати чоботи.

Вовк спочатку заперечував і хотів здати в бухгалтерію губчека бандитські гроші, та Колесников, порадившись з керівництвом, заборонив.

«Гроші,— пояснив,— певно, знадобляться... Різні можуть виникнути ситуації, головне дізнатися, від кого йде до Варшави та Парижа секретна військова інформація, тут ніяких грошей не шкода. Ти, правда, не дуже шикуй,— попередив Колесников,— проте й не обмежуй себе, якщо гроші лишаться, після повернення здаси. Треба, аби за кордоном визнали тебе своїм і цілком довіряли. Підстав для цього вистачить: військова інформація, підготовлена нами,— неабияка...»

Пакет, одержаний Вовком у Києві, акуратно розпечатали вже у вагоні, бо Богдан Юліанович проводжав прапорщика до вокзалу й стояв на пероні, поки поїзд не рушив. Петро мав їхати до Новограда-Волинського. Там одержав явку, господар якої повинен був доставити його до прикордонного села.

У Коростені до них з Колесниковим підсів голова Житомирського відділу ДПУ Голишев. Утрьох — Голишев, Колесников і Вовк — уважно вивчили всі документи з пакета Богдана Юліановича, звичайно, крім дезінформації, виготовленої чекістами в Києві. Статтю під назвою «До кризи ідеології», підписану явним псевдонімом В. Островський, вирішили не чіпати. Нехай друкують контрики все, що хочуть: вплив їхнього журналу буде мізерний. Нехай бавляться, принадяться, надуваються, мов мильна булька,— кінець швидкий, як у тої ж бульки... А от військова інформація вразила: зовсім секретні дані, відомі лише керівництву Київського округу. Голишев, ознайомившись з ними, почервонів од люті:

— Щоб така інформація потрапила до наших ворогів! — вигукнув у розпачі... — Через мій труп...

Колесников подав йому папірця. Сказав:

— Це лист Мухіна, який споряджав Вовка до надпоручника Радловського у Варшаву. Сам Мухін — постать цікава, напевно, їхній головний зв'язковий у Києві. Можливо, керівник якогось осередку. Вихід на нього мав генерал-хорунжий Тютюнник — саме від Тютюнни-

кового офіцера Грунтенка товариш Вовк і одержав пароль до Мухіна. Живе Богдан Юліанович у Києві, документи, самі розумієте, фальшиві. Ми обережно, аби не сполохати, поцікавилися Мухіним: будинок під Голосіївським лісом ще у вісімнадцятому році придбав якийсь офіцер, потім він зник, а Мухін оселився в ньому два роки тому. Ніде не працює.

— А в домі повна чаша,— докинув Вовк.

— Ще б пак: передавати «двуйці» таку інформацію... Але прошу ознайомитися з листом Богдана Юліановича.

Голишев прочитав, вдумуючись в кожне слово:

«Шановний надпоручнику Радловський! Надсилаю чергову інформацію, одержану мною минулого тижня од відомої Вам особи. Крім того, Вас мають зацікавити матеріали, підготовлені отаманами Длугопольським і Грунтенком, які діють зараз на терені Житомирщини. Матеріали ці передані через прапорщика Петра Вовка. Прапорщик — людина для мене нова, проте з'явився він з паролем, визначеним ще самим Борисом Вікторовичем, який знали, крім моїх людей, тільки генерал-хорунжий Тютюнник та його найдовіреніші особи. Отже, не маю підстав не довіряти прапорщикові. Однак, ознайомившись із вмістом цього пакета, Ви самі зрозумієте, чи та він особа, яку удає з себе. Сподіваюсь, в разі удачі Ви передасте прапорщику все, що належить Вашому покірному слузі. Стаття «До кризи ідеології», адресована КОЦД, безпосередньо Вакару. На неї можна не звертати уваги. Мухін».

— «Ознайомившись з вмістом цього пакета, Ви самі зрозумієте, чи та він особа, яку удає з себе...» — ще раз прочитав голосно. — Ну й ну...

Колесников подав йому ще один клаптик паперу.

— А ця записка адресована самому Вакару.

І знову Голишев прочитав уголос:

— «Вельмишановний Миколо Платоновичу! Пересилаю свіжу статтю до журналу «Новь», підготовлену буквально вчора. Автор її досить талановитий журналіст Толпига, а написано її за ідеями відомих вам осіб з Тарасівської. Сподіваюсь, інші матеріали, які мають винятково важливе значення, будуть належно поціновані в Парижі. Прапорщик Петро Вовк, який передасть Вам цей пакет, людина надійна, й ми плануємо в майбутньому використовувати його як кур'єра. Чекаємо вказівок. Катя».

— Зрозуміло одне,— порушив тишу Колесников,— десь у тексті військової інформації, переданої із штабу військового Київського округу, є якась секретна позначка. Можливо, наперед обумовлено папір і розміри аркушів, на яких надруковане повідомлення, шрифт машинки — сотня загадок...

— Десь пропущено кому чи крапку,— вставив Вовк,— чи поставлено риску замість двох крапок...

— Для мене зрозуміле одне,— заявив Голишев,— ця інформація не повинна потрапити до чужих рук. За будь-яких обставин.

— Але ж, товаришу Голишев,— заперечив Колесников,— якщо Вовк не доїде до Варшави, Богдан Юліанович Мухін точно знатиме, що прапорщик Вовк не та особа, яку удає з себе.

— Завтра можна було б цього сучого сина Мухіна узяти за комір,— пробуркотів Голишев, та одразу осмикнув сам себе: — Його посадимо, проте не знатимемо, хто працює на них у військовому окрузі. Яка свиня собача зрадила й продалася ворогам... А той шпигун, певно, має запасний канал зв'язку й спокійнісінько користуватиметься ним.

— Отож!.. — підвів угору пальця Колесников. — Аби не програти...

— А чи збагнули ви остаточно, які дані повідомляє шпигун?! — знову почервонів Голишев.

— На ніч зупинимось у Новограді-Волинському,— запропонував Колесников. — Вовк піде на явку, бо її господар може чекати на нього. А ми з вами, товаришу Голишев, зберемо військових і ніч почаклуємо над шпигунським листом. Вранці Вовк прийде на пошту — пояснить

господареві, що там має одержати листа від отамана Длугопольського. Причина поважна й перевірці з боку Мухіна не підлягає. Якщо ми дійдемо висновку, що можна їхати за кордон, Вовк одержить пакет — і щасливої дороги. Якщо ні — в листі буде спеціальна інструкція.

— Не бачу іншого виходу,— погодився Голишев.

Наступного ранку Петро довідався з листа, що начальник Новоград-Волинського гарнізону вночі зв'язувався по прямому проводу з командуючим округу: прийняли рішення не чіпати листа і вжити заходів, щоб шпигунська інформація сама собою застаріла,— передислокувати деякі частини тощо.

Вовк перейшов кордон у районі Корця і звідти був одразу доставлений у Варшаву. Того ж дня його відвідав у готелі на Маршалковській надпоручник Радловський. Узяв запечатаний пакет і зник на півгодини. Вовк знав куди: перевіряв з експертами вміст пакета. З'явився Радловський веселий, гостинний і щирий. Повів Вовка до ресторану, розщедрився на пляшку старого коньяку і майже увесь вихилив сам. Підпивши, хвалив і Вовка, і Богдана Юліановича, випитував у Петра деталі його біографії і, дізнавшись, що прапорщик був членом Козачої ради, запитав, чи доводилося йому зустрічатися з Бесарабенком.

— Мене призначили заступником начальника центроштабу Козачої ради,— пояснив Вовк,— і я підтримував з Бесарабенком найщільніші контакти.

— Отож... — похитав головою Радловський. — Трапляється всяке: одному таланить, другий накладає головою. Шкода Бесарабенка, золота людина була, а гарний який — білявий, високий, кремезний...

Вовк не втримався від глузливої посмішки.

— Не треба так примітивно ловити мене на гачок, надпоручнику,— сказав. — Бесарабенко справді був кремезний, проте чорнявий і середнього зросту.

Радловський не знітився.

— А Лозовик? — запитав, уже не криючись. — Ви його не могли не знати...

— Звичайно, адже Микола Федорович фактично очолював організацію. — І додав: — Вищий середнього зросту, русявий, очі сірі, коротко підстрижена борідка...

— Сходиться,— зупинив його надпоручник,— ми зустрічалися з Лозовиком і Бесарабенком у Корці, тоді я працював там, а тепер...

— Одержали підвищення?

— Іноді начальство звертає свої погляди і на провінцію. Трапляється це рідко, вважаю, що мені пофортунило.

«Звичайно,— подумав Вовк,— тебе начальство поважає, от і сьогодні одержиш подяку за цінну розвідувальну інформацію. А поки розберуться, що вона нічого не варта, мине багато часу — надпоручник Радловський стане капітаном чи майором і сам оголошуватиме подяку якомусь надпоручникові, що виконуватиме його сьогоднішні функції...»

Сказав, знаючи, що найпримітивніші лестощі надпоручник проковтне з задоволенням:

— Ви ас розвідки, пане Радловський, і, сподіваюся, станемо один одному в пригоді.

— Ваша інформація про становище повстанських загонів на українському Поліссі серйозна,— ствердив надпоручник. Витягнув з кишені конверт, поклав перед Вовком. — Тут документи, за якими ви доїдете до Парижа, й квиток на завтрашній поїзд. На Північному вокзалі вас зустріне пан Вакар, я вже телеграфував йому.

— Вперше чую про такого,— удавано здивувався Вовк,— Богдан Юліанович не називав цього прізвища.

— У нього були для цього підстави. Однак тепер усе гаразд. Микола Платонович Вакар член партії кадетів, йому передасте пакет,

він у Парижі опікуватиметься вами. Невеличкий на зріст, лисуватий, довгоносий, він стоятиме біля виходу з перону з газетою у правій кишені.

— Кадет... — покрутив головою Вовк. — Париж, кадети... Навіщо все це мені? Маю чітке завдання отамана Длугопольського: встановити зв'язок з Центральним штабом. Бажано одержати особисту аудієнцію в головного отамана чи генерал-хорунжого Юрія Йосиповича Тютюнника.

— Нереально,— заявив Радловський,— Тютюнник відійшов від справ, а Петлюра волів би їх вирішувати, та не може. Обіцяю вам сьогодні ввечері зустріч з начальником організаційного відділу Центрального штабу полковником Ступницьким. Він дасть відповідь на всі ваші запитання.

Ступницький сам прийшов до Вовка в готель, і це не могло не порадувати Петра: якщо начальник відділу Центрального штабу особисто ходить до підлеглих, то справи його не блискучі, а штабові гріш ціна. Проте Ступницький тримався бундючно й розмовляв з Вовком зверхньо. Поморщився, оглядівши готельний номер, зауважив:

— Зовсім знахабніли поляки, економлять на всьому.

Вовк заперечив:

— Я прибув з певними уповноваженнями до уряду УНР і сподівався, що саме він...

— Облиште,— втомлено махнув рукою Ступницький. — Наші функції скоротилися до мінімуму, не кажучи вже про гроші. Надпоручник Радловський ознайомив мене з колом питань, які цікавлять наших відданих бійців на Україні. Мушу трохи розчарувати вас, прапорщику. Передайте отаманам Длугопольському і Грунтенкові, що найближчим часом сподіватися на закордонну допомогу нереально.

«Передам, обов'язково передам, і передам з радістю,— подумав Вовк. — Якщо тільки встигну, бо скоро, дуже скоро припнуть і банди... Досить, нагулялися...»

— Якби наші повстанські частини на Україні змогли захопити якесь велике місто, скажімо, Житомир, то вони могли б створити свій тимчасовий уряд і вже від його імені звернутися по допомогу до країн Антанти... Гадаю, в такому разі уряди Франції і Польщі пішли б на інтервенцію. Але, як я розумію, сил у отаманів замало, самим би втриматися, не кажучи вже про наступ...

— Чиста правда,— ствердив Вовк жорстоко, хоча розумів, що Ступницькому приємніше було б почути заперечення.

— Польща зрадила нас,— сказав полковник якось стомлено й безнадійно.

— Отже, поки що нам розраховувати тільки на себе? — запитав Вовк напрямки, і Ступницький тільки розвів руки.

Скоро полковник пішов, лише для ввічливості сказавши, що ситуація найближчим часом може змінитися: головний отаман не втрачає надії переконати уряди деяких західних держав надати допомогу багатостраждальному українському народові. Він так і сказав — «багатостраждальному», і Петро подумав, що саме вони, військові з Центрального штабу і так звані чолові діячі з УНР, завдали найбільших страждань цьому народові і що плювати їм на народ, його іменем лише спекулюють...

Вовк поморщився, згадавши надпоручника й Ступницького. Фактично його варшавські зустрічі виявились нерезультативними, він ні на крок не наблизився до розв'язання головного завдання — викрити київського шпигуна. Радловський не сказав навіть двох слів про джерело військової інформації, яку передав у пакеті Мухін, а Вовк не мав права починати розмову на цю тему: звідки міг знати, що зберігається в запечатаному конверті?

Можливо, більш поталанить у Парижі?

Петро спробував розслабитися — до зустрічі з Вакаром лишалося близько двох годин. Це йому вдалося, навіть задрімав. Прокинувся від стукоту в двері: Вакар стояв на порозі, одягнений у світлі штани й картатий спортивний піджак з накладними кишенями. Від Миколи Платоновича пахло одеколоном, він просто випромінював доброзичливість і разом з тим упевненість, наче був не звичайним російським емігрантом, які заполонили Париж, а процвітаючим місцевим комерсантом середньої руки чи службовцем поважної фірми.

— Спали? — запитав благодушно. — Заздрю, бо в мене не було й хвилини перепочинку.

Петро догідливо кивнув. Треба потоваришувати, лише за такої умови зможе принагідно щось витягти з нього.

— Обідати! — вигукнув Вакар, немов запрошував Петра не до готельного бістро, а в фешенебельний ресторан.

Вовк десь читав, що найкраще годують в Парижі у «Максима» — притулок знаменитих артистів, політичних діячів і грошовитих буржуїв,— удав з себе простака й запитав:

— Поведете до «Максима»?

Микола Платонович зареготав голосно й весело:

— А у вас губа не з лопуцька,— мовив крізь сміх. — Знаєте, скільки коштує обід у «Максима»?

— Звідки ж?

— Без штанів принаймні лишимося.

— А я гадав, що похвалюся Богданові Юліановичу: у ресторані «Максим» нам подавали такі устриці...

— Устриць не буде,— категорично заперечив Вакар. — До речі, ви їх коли-небудь пробували?

— Ніколи.

— І не треба: гидота... Ви, прапорщику, з дворян?

Вовк збагнув, куди гне Микола Платонович, і відповів з гідністю:

— Хіба тільки дворяни мають вишукані смаки?

— Та і я не з дворян,— пояснив Вакар. — І їсти ми будемо з вами, прапорщику, протертий картопляний суп, а на друге біфштекс.

— Я не заперечую проти картопляного супу.

— Зголодніли? Що ж, усі там, у Совдепії, зголодніли... Але ж недавно мене годували в Києві таким борщем!

— Ви були в Києві? — Це Вакарове повідомлення могло бути важливим, хоча натяк на це був у листі Мухіна. Той писав: «відомі вам особи з Тарасівської». Щоправда, категоричного твердження, що «особи з Тарасівської» персонально спілкувалися з Вакаром, там не було.

— Я був не тільки в Києві,— ствердив Микола Платонович. — У Москві теж.

— Успішно? — обережно поцікавився Вовк.

— Якщо ви в Парижі, то деякий прогрес намічається. До речі, вам відомий вміст пакета?

— Звідки ж? Знаю тільки, що в ньому доповідна про стан повстанського руху на Поліссі, я готував її разом з отаманами.

— Цікаві факти й роздуми,— ствердив Вакар. — І мало узагальнень.

— Бо повстанський рух на Україні згасає. Боєздатні частини збереглися лише на Поліссі.

— Побалакаємо про це за обідом,— сказав Вакар.

Він провів Петра до ресторану через внутрішній перехід: влаштувалися у закуті під лампочкою з шовковим абажуром. Гарсон приніс салат і пляшку терпкого червоного вина, Микола Платонович одразу налив по півкелиха, й вони випили за знайомство та успіхи, бо, як пояснив Вакар, успіхи незабаром прийдуть. Петро, звичайно, не дуже погодився з ним, та не заперечував і спорожнив свій келих до кінця. Вино, хоч, мабуть, і дешеве, сподобалося йому, не кажучи вже про салат з креветками. Вовк віддав належне і креветкам, і досить смачному

картопляному супу. Вони допили пляшку вина, й Вакар замовив ще одну до біфштекса. Випили по келиху, і Микола Платонович повідомив, що першу ластівку з Совдепії прийнято на «ура»: стаття друкуватиметься в першому номері журналу. Й багатозначно сказав, що сам Карташов задоволений статтею Толпиги і просить передати йому щире поздоровлення за вдалий дебют у «Нови».

Петро сказав: Толпигу він не знає і взагалі не хоче втручатися не в свої справи — зараз краще знати якомога менше, йому вистачає знайомства з Мухіним, і взагалі він збирається повернутися до загону й продовжити активну збройну боротьбу з більшовиками. Бо всілякі журнали, статті, засідання, обговорення, листівки тощо не порівняти з наскоком на якесь селище чи місто і що така акція варта зібрань усіх київських балакунів.

Вакар подивився на Вовка презирливо, мов на недолугого піхотного офіцера, якому не відомі всі задуми командування, але пояснив досить м'яко, що ніколи не погодиться з прапорщиком: у боротьбі з більшовизмом розпочався новий етап, сама система Совдепії підриває її зсередини, й вирішального значення набирають не збройні наскоки окремих отаманів на села й селища (хоча він особисто не заперечує і проти цього), а ідеологічна боротьба, вивчення кон'юнктури, тверезе осмислення ситуації, аби підготувати маси до майже безкровного перевороту, вловити момент і взяти владу в свої руки.

Вовк удав, що вражений такою постановкою питання, та він не вірить у те, що більшовики самі собі риють могилу. Може, трохи енергійніше, ніж треба, він наголосив на тому незаперечному факті, що червоні військові частини майже повністю контролюють ситуацію на Україні, хіба що за винятком Полісся, отже, навряд чи добровільно поступляться владою.

Вакар заперечив: існують суворі закони економіки, сам Маркс учить цього, а економіка совдепів розвалюється. Видно, йому не дуже хотілося сперечатися з якимсь недолугим прапорщиком — заявив ліниво й невизначено:

— Поживемо — побачимо... Тепер до справи. Зволікати не можна, два дні в Парижі вам, сподіваюсь, вистачить: відпочивайте, дихайте паризьким повітрям, грошей у вас, здається, не так уже й багато, а наша організація, на жаль, не зможе фінансувати всі ваші забаганки.

— Тут стільки спокус... — удав, що трохи підпив, Вовк. Злодійкувато зблиснув очима й прошепотів: — Шикарні жінки, Миколо Платоновичу, я давно не бачив таких.

— На шикарних жінок у вас, прапорщику, не вистачить грошей.

— Я так і гадав.

— Ми заплатимо за готель і харчування в цьому бістро протягом трьох днів. Також за квиток до Варшави.

Вовк спохмурнів:

— У Парижі такі магазини...

— Забудьте.

— Але ж Мухін відверто сказав, що дехто тут, у Парижі, заплатив би великі гроші за пакет, доставлений мною.

— Ну й що? Є багато витрат на утримання організації та видання журналу.

— «Новь»? — уточнив Петро.

— Наступного тижня ми переправимо партію журналів через кордон. Інформуйте про це Богдана Юліановича.

— Він буде щасливий, хоч це й додасть йому чимало клопотів.

— Витримає,— посміхнувся Вакар. — У Мухіна стара закваска, дай боже кожному. Ще б пак, підполковник генштабу царської армії Богдан Юліанович Павловський!

— Підполковник? — не повірив Вовк.

— Богдана Юліановича полишив нам Савинков.

— Не може бути!

— Не вірите в широту есерівської душі? І правильно робите. Савинков благодійністю не займається, просто він орієнтується на Москву, й Мухін фактично лишився біля розбитого корита. Тоді Борис Вікторович і передав цей канал зв'язку нам і Тютюннику. Він передав би й чорту лисому, щоб тільки нашкодити більшовикам.

— Мухін справив на мене велике враження. Відчувається розум і сила.

— Досвід і хитрість. У царському генштабі він займався контррозвідкою.

— Гадаю, його повідомлення й зараз цікавлять французький штаб. Звичайно, не його особисто: сидячи біля Голосіївського лісу, військову інформацію не здобудеш,— Вовк зробив паузу, чекаючи, як зреагує на цю, не дуже хитру пастку Вакар, але той сп'янів і не звернув на неї уваги.

— Мухін очолює лише канал зв'язку. Тут він поза конкуренцією. А наш головний агент... Проте він відомий тільки Богдану Юліановичу та ще кільком членам організації. Суворо законспірована особа.

«Наче я цього не знаю,— подумав Вовк. — Шпигун такого класу завжди суворо засекречений, і мені навіть у рожевих снах не снилося, що ви назвете його прізвище. Але щось дотичне, натяк, більшого не треба...»

Запитав:

— Чи будуть інструкції Богданові Юліановичу?

— Передасте: «Новь» надійде звичним каналом. Нехай повідомить членів організації, а ті вже вживуть заходів щодо поширення журналу.

— Організації? — поцікавився Петро. — Чесно кажучи, Мухін не казав мені про існування цілої організації.

— Не така вже й велика таємниця, щоб критися. Фактично ви вже член організації. Київський обласний центр дії. З головним центром тут, у Парижі. Очолюють організацію визначні діячі партії кадетів Карташов і Демидов, соціаліст Чайковський... До керівництва, зважаючи на мої скромні заслуги, обрано й мене.

Вовк удав, що ця новина вразила його. Перегнувся через стіл і подав Вакарові руку. Довго тиснув її.

— Мені приємно... Навіть дуже приємно, що сам член керівництва... Так, сам член керівництва, і я вражений... Не міг уявити, що центр організації в самому Парижі... Задоволений і потішений понад усяку міру...

— Ну що ви! — збентежився Вакар. — Це ми маємо дякувати вам за мужність, виявлену під час нелегального переходу кордону. За активне сприяння Центру дії.

— Віднині я член організації й вважатиму це за честь... Прислужуся, чим зможу.

— Однак щойно ви сказали, що збираєтесь назад, до поліської глухомані.

— За недосвідченістю,— відрізав Вовк. Він зрозумів, що Микола Платонович перебуває на тій приємній стадії сп'яніння, коли мозок працює більш-менш чітко і все навколо уявляєш в рожевих тонах. — Ви переконали мене в перспективності Центру дії у Києві, і я докладу всіх зусиль до зміцнення організації.

— Діяльність її суворо засекречена й небезпечна.

— Хіба не розумію? Тут, тільки тут, у Парижі, відчув полегкість. Це ж треба: по рідній землі ходимо, озираючись. Чекісти, ДПУ по-нинішньому, червоні комісари, просто активісти з заводів та фабрик... Нема життя, пане Вакаре, слово честі, вперше за багато місяців відчуваю себе розкутим... — Вовк допив вино, розмірковуючи. Здається, у нього встановлюються непогані взаємини з цим жевжиком. Треба зміцнити їх. Гроші є, може, вдасться хоч трохи розкрутити цей Центр дії. Напевне, саме через якогось члена цієї організації іде військова

інформація... Рішення визріло, він запропонував, удаючи, що вагається: — Не знаю, як і сказати, шановний Миколо Платоновичу, хотілося б мені, та не наважуюсь...

— А ви наважтесь.

— Якось незручно, та, зрештою... Тільки вибачте, якщо моя пропозиція несприйнятна, прошу не гніватись.

Вовк побачив, як насторожився Вакар. Виявляється, не такий уже й п'яний. Але ж посміхнувся Петрові:

— Не соромтеся, друже, я охоче вислухаю вас.

— Справа в тому... — Петро поплескав себе по кишені. — Але, вибачте, прошу не гніватись... Раніше я вам не сказав, посоромився, та отаман Грунтенко, відправляючи мене за кордон, видав деяку суму на особисті витрати. Вибачаюсь, у золоті. Отаман, знаєте, людина дуже досвідчена, жив у Польщі, тобто йому відомо, що людина з грошима тут не пропаде. Спочатку я хотів дещо придбати в Парижі, скажімо, такий піджак, як у вас, дуже симпатичний, та для чого він мені в Києві? У такому піджаку мене за версту пізнаватимуть, а ви самі кажете — сувора конспірація. От я й подумав... Буду щасливий, коли не відмовитесь повечеряти зі мною в ресторані. Із шампанським...

Вакар подивився на Вовка пильно, Петро насправді знітився. Проте риси обличчя Миколи Платоновича пом'якшали, він зачудовано покрутив головою.

— От не уявляв... Що ж, пропозиція прийнятна, навіть спокуслива. Скільки маєте грошей?

— Три золотих десятки! — Петро вважав, що ошелешить Вакара, але той лише задоволено ляснув пальцями.

— На «Максима» не розраховуйте,— сказав. — Та на устриці й шампанське стачить. Тут неподалік є досить пристойний ресторан. Будь що будь, поїдемо на Єлісейські Поля. — Він критично обдивився Петра й зауважив: — Костюм пристойний, а сорочку свіжу маєте?

— Звичайно.

— Краватку?

Вовк похитав головою.

— Відвик.

— Розумію вас, навіть дуже розумію. Доведеться придбати, тут поруч є магазин. Зрештою, в Парижі все можна купити — це вам, шановний, не Київ.

За два кроки в невеличкій крамничці вони справді придбали недорогу смугасту краватку, узяли візника й проїхали бульваром Капуцинів до площі де ля Конкорд. Тут Вакар запропонував відпустити візника.

Сутеніло, й вітрини запалали електрикою. Петро десь краєм вуха чув про Єлісейські Поля, вони уявлялися йому не те щоб полями, засіяними житом чи гречкою, але принаймні якимись зеленими площами, з'єднаними вулицями, а виявилося — це величезний широкий проспект, більший і ширший за Хрещатик, а кращої вулиці, Вовк був переконаний в цьому, не могло існувати в світі. Однак Париж є Париж, і Петро змирився з тим, що Єлісейські Поля таки переважають Хрещатик.

Біля дверей ресторану швейцар у червоному кашкеті поцікавився, чи замовили пани столик, і, дізнавшись, що ні, покликав метрдотеля. З'явився високий, у смокінгу і з краваткою-метеликом чоловік, він зігнувся саме перед Вовком геть-чисто як непман у київському «Паласі», й Петро подумав, що за всіх умов гроші псують людину й роблять з чесного трудівника лакизу на кшталт цього типа у смокінгу.

Вакар перекинувся з метром кількома словами, й той провів їх до вільного столика, де стояли два прибори й височів кошик з фруктами. І як за помахом чарівної палички з'явилися пляшка коньяку та шампанське у срібному відерці з льодом, якісь наїдки й мушлі на підносі. Вовк збагнув — устриці, й подумав, що хлопці на Єлизаветинській,

певно, не повірять йому, а Мальцев навіть обрегоче: мовляв, кожен може вигадати, що куштував на Єлісейських Полях якусь гидоту, а де докази?

Вакар поблажливо зиркнув на Петра й показав, як упоратися з мушлею. Виявилось, не так уже й складно — наслідуючи Вакара, Вовк вичавив на слизняка цитрину й проковтнув устрицю відчайдушно. Гадав: гидота, але устриця чомусь посмакувала йому, і в Петра навіть виникла крамольна думка: буржуї не такі вже й дурні, деякі їхні звички й смаки може наслідувати пролетаріат. Проте схаменувся — наслідувати не тепер, а колись, у майбутньому, принаймні після світової революції, у швидку перемогу якої тепер не дуже-то й вірив. Гадав, що тут на кожному кроці страйки й мітинги трудящих, на проспектах демонстрації з червоними прапорами, як-не-як,— місто Комуни, а побачив тишу і спокій. Невже пролетаріат забув свої традиції?

Почекавши, поки Вакар вип'є чарку коньяку, Вовк обережно поцікавився, як, мовляв, у Франції внутрішнє становище і чи не піднімають тут голову червоні. Здається, все спокійно...

— Оманлива тиша,— невдоволено плямкнув губами Микола Платонович,— намагаються бунтувати, і уряд пішов навіть на деякі поступки. От поки що й принишкли.

Вовк зрадів такому повідомленню, відзначивши, що, певно, у французьких товаришів не знайшлося такого розумного й послідовного вождя, як товариш Ленін. А ще подумав: Володимир Ілліч вчить (їм це колись роз'яснювали на політгуртку), що у революційній боротьбі трапляються припливи і відпливи, ось тут, мабуть, зараз відплив. Проте за ним обов'язково почнеться наростання класової боротьби — ото покрутяться тоді буржуї, що сидять зараз за сусідніми столиками.

Ця думка додала Петрові душевного спокою: так, ми будемо орієнтуватися на верстати й машини, а не на буржуйські витребеньки,— і він підлив коньяку у келих Вакара. Сьогодні найголовніше — витягнути хоч щось з цього контрика, адже послали його до Парижа не для того, щоб заглядався на французьких дівчат і швендяв Єлісейськими Полями, а дізнатися про важливу державну таємницю. Випив і сам, відчувши, що поступово п'яніє, але тримав себе в руках.

— Вип'ємо,— запропонував Петро,— сьогодні маю щасливий день, подвійно щасливий, бо нарешті вперше у житті відчув себе справді вільною і розкутою людиною. По-друге, збагнув, що маю життєву перспективу. І все завдяки вам, Миколо Платоновичу, ви просвітили й скерували мене. А це ніколи не забувається!

Вакар випив коньяк із задоволенням і всміхнувся Вовкові.

— Справжня робота, Петре, почнеться у вас після повернення до Києва,— сказав розважливо й постукав виделкою по краю тарілки, наче закликаючи до уваги.

— Проте я й досі чітко не уявляю мети й завдання київської організації. Хоча б її структуру.

— Нема нічого простішого. Центр дії — міжпартійна організація, мета якої злютувати демократично настроєну інтелігенцію, сприяти створенню умов для повалення Радянської влади й перебрати владу в свої руки. Для цього й створено КОЦД.

— Незручна абревіатура для вимови.

— Зручна для діла,— заперечив Вакар. — А це найголовніше. Ми почали у Києві з утворення двох основних груп. Одна — з так званих поважних людей — професури та іже з ними, може, чули прізвище професора Василенка?

Петро не чув, але знав, що ніколи не забуде жодне з названих тут прізвищ. Отже, професор Василенко, либонь, з «відомих осіб з Тарасівської», про яких писав до Парижа Мухін.

— Про Василенка не чув...

— Цей Василенко був товаришем міністра освіти в кабінеті Керенського, але,— скривився,— кого там тільки не було... Отже,

Василенко, його брат, ще професор Смирнов та інші. Очолює групу колишній прокурор Чебаков. Але вона вам, власне, ні до чого. Шановні професори знадобляться пізніше, коли формуватимемо кабінети та уряди. Тоді й доведеться залучати до них так званих авторитетних діячів, хоча я особисто невисокої думки про всіх цих надутих індиків.

«Але дуже високої про самого себе,— відзначив подумки Вовк,— і свого не випустиш, зубами вигризеш».

— Центр дії,— сказав голосно і оптимістично. — Недарма ж назвали організацію так: треба діяти!

— Ми створили в Києві також молодіжне відділення організації,— пояснив Вакар,— на яке й покладаємо великі надії. Група розумної, перспективної і діючої молоді. Академічна група Центру дії, очолює її мій колишній гімназичний однокашник Олексій Яковлєв. Тепер він викладач військової школи.

«Невже,— подумав Вовк,— невже все так просто, й ми вже знаємо прізвище клятого шпигуна? Але навряд чи звичайний викладач школи може мати доступ до найсекретнішої військової інформації. І все ж якась нитка від Яковлєва може протягнутися...»

— Яковлєв — прізвище розповсюджене... — сказав. — Був у нас в полку капітан Яковлєв, то, скажу вам, піднімав два пуди однією рукою...

— Мій друг Олекса Яковлєв не має таких достоїнств,— зблиснув очима Вакар. — Проте має інші. Так от, слухайте мене уважно...

«Давай, давай,— подумки заохотив його Вовк,— не було в тебе уважнішого слухача за все життя».

— Прошу запам'ятати все, що я скажу. — Начальницькі нотки з'явилися в голосі Миколи Платоновича. — Я довго розмовляв з Яковлєвим, і він пообіцяв створити в Києві групу академічної молоді для пожвавлення й організації громадських сил, а також дав згоду на висунення від цієї групи представника до майбутньої Київської міської управи. Очевидно, це буде він сам, бо плідно керує групою. За останніми відомостями, група Яковлєва значно зросла, шкода тільки, що Олекса пішов з військової школи, бо міг би створити мобільний і озброєний загін з курсантів. У принципі Яковлєв дав згоду на створення військових загонів, які мають охороняти в Києві порядок після перевороту. Щоправда, Олекса пояснив, що не вважає себе досить компетентним для цієї діяльності. Таку людину знайшли, й вона активно включилася в роботу.

«Це нам відомо не гірше за вас,— відзначив Вовк. — Звичайно, ти не назвеш прізвище цього шпигуна й зрадника, але ж ще хоч трохи, ну, бодай два слова, хоча б одне...»

— Буду щасливий працювати поруч з такою людиною,— заявив з ентузіазмом.

— Яковлєв вирішить на місці, яку саме ділянку роботи доручити вам,— охолодив його запал Микола Платонович. — Я дам вам записку до Олекси.

Вовк вдячно зазирнув у вічі Вакару й знову наповнив його келих золотистим шампанським, тепер уже твердо знаючи, що розгулявся недаремно.

21.

Іван Іванович прив'язав коня до паркану, витягнув з бідарки мішок, закинув на плечі й попрямував на Фросину половину. Дочка прала білизну на ганку, а зять сидів на сходах, тримаючи в руках газету, не читав її, а дивився на Фросю. Тимченкові зробилося сумно, та він примусив себе приязно всміхнутися і скинув перед ганком мішок з плечей.

— Це вам,— сказав і зняв кашкета,— свіжинки привіз, поласуйте.

Фрося відкинула з чола мокре пасмо волосся, й Іван Іванович

розчулено подумав, яку роботящу дочку викохав. Але... Дурепа! Була б розумнішою, не трудила б руки в ночвах, на те є служниці: он скільки їх, дівчаток з бердичівських передмість, блукають у пошуках роботи, кланяються Гольдройзові, аби взяв хоча б у посудниці.

— Якої свіжинки? — перепитала Фрося.

— Баранина,— пояснив. — Ти, Фросю, завжди смачний плов готувала, може, зробиш, то і я не відмовлюсь.

— Тату!.. — докірливо протягнула Фрося. — Ну, тату... Ми ж домовлялися... Якось незручно...

— Незручно, дочко, штани через голову натягати. А я для своїх дітей нічого не пошкодую. Де тепер свіжу баранину візьмеш? Навіть для червоних командирів задача, а ми ще можемо...

Іван Іванович витягнув пожмаканий носовичок, обтер спітніле чоло, хотів заховати хусточку, та Фрося відібрала:

— Дай, виперу.

Іван Іванович віддав, переступив з ноги на ногу, тепер можна було б податися на свою половину, проте думка про порожню кімнату навівала нудьгу, він усівся на табурет, хоч ніхто й не запрошував.

«А могли б і запросити,— подумав роздратовано. — Бо все від мене: півбудинку, меблі, посаг... Та й гостинці...»

Іван Іванович провів рукавом по чолу, зауважив:

— У таку спеку, кажуть люди, рятуватися треба не холодним квасом, а чаєм...

— То я зараз самовар поставлю,— запропонувала Фрося. — Ось тільки доперу...

— Я сам... — Іван Іванович пошукав очима самовар: стоїть там, де й належить, у кутку веранди, молодець дочка, все в неї на місці, а хто виховав? І знову від цієї думки зробилося не приємно, а гірко, ніби хтось пограбував серед білого дня.

Іван Іванович розпалював самовар, надів на нього жерстяну трубу й знову вмостився на табуреті.

— А ти, зятю, чайком не побавишся? — запитав у Сергія.

Той скоса глянув на Івана Івановича. Гарно їм було з Фросею вдвох, бесіда точилася легка й прозора, начебто ні про що, але про своє. А прийшов тесть, і розмова сама собою згасла, зависло в повітрі якесь напруження.

Сергій дістав з кишені галіфе срібну цибулину годинника, клацнув кришкою й мовив:

— Маю ще двадцять сім хвилин. За мною заїдуть...

— За півгодини встигнемо. — Іван Іванович потягнувся до годинника, попросив: — Можна глянути?

Сергій відстібнув ланцюжок, подав. Тесть погладив годинника шерехатими пальцями й прочитав:

— «Пауль Буре...» Знаменита фірма... — побавився кришкою і прочитав на ній ще: — «Комеску Сергію Вариводі за хоробрість. Політвідділ п'ятої армії». Овва! — вигукнув. — Маю знаменитого зятя!

— Хіба ви, тату, не знаєте, що Сергія нагороджено орденом Червоного Прапора? — здивувалася Фрося.

Іван Іванович дістав з внутрішньої кишені піджака свого годинника. Мов дві краплі схожого на зятів. Мовив невизначено:

— Ось і в мене Пауль Буре, та без напису. А виходить, все діло в написі: хто хоробрий, а хто боягуз...

— Тату! — втрутилася Фрося. — Сергій бився під Перекопом!

— Коли барона Врангеля у Крим виштовхували?

— А потім із Криму,— додав Сергій.

— Ага! — примружив око Іван Іванович.

— Охвіцерів витурили... А тепер ти сам охвіцер і полком командуєш, то скажи мені, що змінилося?

— Невже не ясно? Не офіцер я, а червоний командир, і це велика різниця. Ми захищаємо свободу й Радянську республіку.

— З отаманами тобто воюєте?

— Зліквідуємо банди й трудящому селянству стане легше.

— Це ж чому легше?

— Бо бандити людей мордують, жити спокійно не дають.

— Чув я, днями якийсь отаман наскочив на Краснопілля,— сказав Іван Іванович, намагаючись бути якомога байдужішим. — Де ж ви були?

— Прогавили,— визнав Сергій. — Полювали на бандитів в іншому місці. Ви ж самі казали, що бачили їх під Баранівкою... А вам що, отамани подобаються?

— Селяни бояться,— сказав Іван Іванович вагомо,— по селах отаманів бояться. Вас ні, а перед отаманами тремтять. Треба й вам з селянами того...

— Ні,— заперечив Сергій,— у нас закон і дисципліна.

— Звичайно, воно так, але, кажуть, з вовками жити — по-вовчому вити...

— У нас класовий підхід. Знаємо, хто вовк, а хто поки що несвідомий...

— Ви, тату, з Сергієм не сперечайтеся,— втрутилася Фрося, подаючи чай. — Бо Сергій отаманам передиху не дасть. І на що вони сподіваються?

Так сперечатися ні до чого. Якщо більшовики втримаються, зять на крутому повороті врятує. Треба поступово привчати його до ситого життя.

Заглибившись у свої думки, Іван Іванович не одразу збагнув, що розмова перейшла на інше.

— Чекай,— перепитав дочку,— хто й куди їхати збирається?

— Ви, тату, такий неуважний. Сергій скоро поїде на курси.

— Куди?

— Може, до Москви. Може, до Харкова.

У Івана Івановича забігали очі.

— А ти ж куди?

— А я з Сергієм. Вчитися хочу.

— Навчена. Читати вмієш і писати... Хватить!

— Дивні ви, тату. Може, вчителькою стану. Чи лікаркою...

Іван Іванович підвівся:

— Спасибі за чай. Треба бігти... Клята робота...

Він подався до ресторану. Виявилося, дуже вчасно, бо в коморі за кімнатою Гольдройза хропів на канапі кур'єр від Длугопольського. Йона Янкелевич устиг нагодувати його й вже збирався кликати компаньйона, бо кур'єр увечері мав вертатися у Трощу, а отамана цікавило, чи дізнався Тимченко про маневри кавполку.

Іван Іванович розбудив кур'єра, з радістю впізнавши давнього знайомого: гарний вояк — Микита Чміль, рішучий, сміливий, з твердою рукою. Кажуть, що він власноручно застрелив у Краснопіллі голову.

Микита протер очі, осміхнувся до Тимченка й запитав:

— Є щось нове?

— А у вас?

— Чекаємо на ваші повідомлення, добродію.

— Новин не маю.

— Нема, то й нема,— не дуже зажурився Микита. — Отаман хоче на Уланів наскочити, то просив обстановку розвідати. До суботи.

— Спробую. — Іван Іванович сів на канапі поруч з Чмелем і запитав: — Хочеш, Микито, заробити?

— Хто грошей цурається? Хіба дурень...

— Ти не дурень, Микито, і я не дурень. Задумав гарну справу, отаман буде вельми потішений. Та й взагалі для всього нашого зрушення...

— Для зрушення ми завжди готові... Але ви щось казали про гроші...

— Золотом пахне, Микито. Треба одного червоного порішити.

— Комісара?

— Командира червоного кавполку.

— Однак подейкують — він ваш зять.

— Оце й погано, Микито, що подейкують... Сьогодні один бовкне, завтра ще хтось: от і дізнаються, звідки роги ростуть, а нам це ні до чого, навпаки, треба ховати кінці у воду.

— Я хіба заперечую: треба, то й треба...

— Чув я, тверду руку маєш, от і подумав: цього червоного командира тільки ти й можеш покласти.

— Зможу. Але як до нього підступитися?

— Допоможу.

— Оце вже діло.

— Ми з тобою, Микито, засідку влаштуємо. Я з тим командиром разом мешкаю, коли він з дому вийде — стрелиш.

Чміль заперечив:

— Ні, добродію, мені своя голова дорога. Почують постріл, зчинять тривогу, як я з міста виберуся? Перекриють усі виїзди — не втечеш.

— А нащо відразу тікати? Гольдройз тебе у своїх переховає, день-два пересидиш, поки все вгамується, поки поховають товариша червоного полковника, й паняй до отамана...

— Певно, допік вам зятьок, шановний? Скільки ж заплатите? Бо, звичайно, небезпечно, головою ризикуватиму.

— Добре заплачу: десять золотих червінців.

— Десять червінців?.. За комполку?..

— А задурно не хочеш? Якщо отаман накаже!

— Отаман у нас не дуже-то й дурний, добродію, відданими людьми не розкидається.

— Добре, Микито, буде тобі двадцять червінців.

— Ото вже розмова, добродію. Я б і менше взяв, якби ви того командира з міста витягли. Можна засідку влаштувати й кулеметною чергою різонути. Бо я до кулемета призвичаєний.

— Ну й дурний ти, Микито, червоні що, кулеметів не мають? Або наздоженуть і шаблями порубають. А тут тихесенько пукнув з нагана — і все...

— Тихесенько не пукнеш, тихесенько тільки в калюжу можна. А ще люди очі мають, почують, побачать, мені ж вулицями відходити треба, у вас не переховаєшся.

— Можна й задвірками, у хаті ніяк не вийде, Микито: однаково, що свою голову під сокиру підставити. Відходи обмізкуємо. А поки передаси отаманові: Іван Іванович просив відпустити на понеділок. Тільки не кажи, про що ми з тобою домовились. Боюсь, отаман заперечуватиме: йому моє родичання з тим червоним командиром вигідне.

— Ще й як! — кивнув Чміль. — Але мені двадцять червінців не завадять...

— Тож не барися, Микито, у понеділок чекатиму на тебе. Вночі виїдь, аби на сході сонця побачилися. Або під вечір приїзди. Я тобі все покажу, де того червоного полковника чекати й куди тікати. Аби все чисто скінчилося й ніхто на мене не подумав. Бандитська куля передчасно обірвала життя червоного героя! — додав, ніби цитуючи газету.

22.

Яновський переступив поріг будинку на Єлизаветинській з почуттям тривоги: зрештою, кому приємно, коли тебе викликають в ДПУ? Щоправда, до гаража вранці завітав зовсім не схожий на чекіста

молодик у модній блакитній сорочці й повідомив Олега Даниловича, що його хоче бачити сам товариш Горожанин — він чекає на нього о дванадцятій, якщо, звичайно, товариш Яновський може звільнитися в цей час.

Олег Данилович не заперечував. Товариш у блакитній сорочці потиснув йому на прощання руку, що свідчило якщо не про повагу, то принаймні про прихильне ставлення. Тобто все мало переконати Яновського, що викликають його зовсім не для того, аби покарати, але почуття підсвідомої тривоги не полишало його півдня і не зникло тепер, коли вартовий, перевіривши документи, ввічливо козирнув і показав на сходи, що вели на другий поверх.

Олег Данилович згадав свої перші відвідини цього будинку. Тоді зовсім не сподівався повернутися, але ж саме після того пам'ятного й тривожного дня життя знову почало набувати сенсу.

А як буде тепер?

Сумнів не розвіявся навіть після того, як товариш Горожанин, побачивши Яновського, відірвався від паперів, усміхнувся й подав руку. Більше того, Горожанин обійшов навколо столу й вмостився в кріслі навпроти Олега Даниловича, даючи зрозуміти, що розмова в них передбачається зовсім неофіційна.

Яновський уважно подивився на Горожанина. З першого разу погано запам'ятав його, в уяві збереглося тільки видовжене бліде обличчя — жодної характерної риси, а тепер побачив карі запалі очі, роздвоєне підборіддя, високе чоло й залисини, а під очима мішки, що свідчило про втому й нестачу свіжого повітря. Розмовляючи, Горожанин мружився, і тоді очі його майже зовсім зникали у вузьких щілинах, але раптово немов вистрілювали, наче читали потаємні думки.

— Ми запросили вас, Олегу Даниловичу,— сказав Горожанин після загальних слів про сімейні та виробничі справи,— бо розраховуємо на вашу допомогу.

Горожанин одразу помітив розгубленість Яновського й додав:

— Звичайно, якщо ви погодитесь.

— Чим я зможу допомогти? — щиро здивувався Олег Данилович.

Горожанин сплів пальці, хруснув суглобами й мовив розважливо, дивлячись кудись над головою Яновського, наче вести цю розмову йому було важко, принаймні не дуже приємно:

— Можливо, наша пропозиція, точніше, прохання не сподобаються вам, то скажете, на тому й покінчимо. Але скажіть спочатку, ви знаєте Яковлєва?

— Колишнього нареченого моєї дружини?

— Олексу Васильовича Яковлєва, який донедавна був викладачем школи військових курсантів?

— Знаю.

— У яких ви стосунках?

— Вельми невизначених. Бачилися раз на вулиці. Зустріч не дуже приємна — Олекса Васильович усе ще розраховував на прихильність моєї дружини й хотів довести, що він має на неї більше прав... — Олег Данилович відчув деяку пишномовність у цій відповіді, затнувся і додав: — Коротше, Яковлєв приревнував мене до Наталі й хотів вбити між нами клин.

— Ми трохи вивчили біографію Олекси Васильовича,— очі Горожанина сховалися в щілини,— й здогадувалися, що він не ставитиметься до вас приязно.

Олег Данилович насторожився:

— Звідки знаєте про нашу зустріч?

— Щойно ви самі повідомили. А про Яковлєва вимушені збирати матеріали, от і дізналися, що колись він залицявся до вашої дружини. Тоді й виникла ідея поговорити з вами.

— Уважно слухаю вас.

Горожанин вистрілив очима із щілин і втупився в Яновського.

— Ми підозрюємо Яковлєва. — Подумав трохи, дивлячись на Олега Даниловича спідлоба, повільно підвівся і витягнув із сейфа звичайну картонну теку. Дістав з неї три аркуші паперу, поклав їх на стіл і сказав: — Читайте...

Олег Данилович прочитав і подивився на Горожанина.

— Це секретні речі.

— Частина мобілізаційного плану Київського військового округу. І ці папери були передані за кордон.

— Хочете сказати?..

— Так, шпигунство.

— Як я розумію, цією інформацією оперує обмежене коло осіб.

— Так.

— А проте документ потрапив за кордон...

— І є неспростовні докази, що Олекса Васильович Яковлєв доклав до цього руку.

— Ось воно що! — нарешті збагнув Олег Данилович. — Але ж звичайний викладач школи військових курсантів не міг мати доступу до таких документів.

— Не міг. Отут і заковика. Вину самого Яковлєва доведено, він очолює один з молодіжних контрреволюційних осередків у Києві, але хто передав йому найсекретніші документи? Розумієте, зрадник сидить у самому військовому окрузі! І ми не знаємо, коли й кому він передасть наступну інформацію.

Олег Данилович посміхнувся:

— Але ж ви не випустите Яковлєва зі свого поля зору...

— Звичайно. Проте він, можливо, не має безпосередніх контактів із шпигуном, гадаю, у них все передбачене, існує кілька ланок ланцюга, ухопитися за кінець важко, а в нас нема часу: не можемо допустити, щоб військові таємниці ставали відомі ворогу.

— Не можемо,— погодився Яновський і раптом збагнув, що ця коротка репліка ніби засвідчила його згоду допомогти ДПУ.

Горожанин примружився, заховавши очі, й запитав:

— Сподіваюсь, тепер ви зрозуміли мене.

— А що я можу? — розвів руки Олег Данилович. — Я знаю Яковлєва, певно, менше, ніж ви.

— Проте значно краще знає його ваша дружина.

Олег Данилович зіщулився: кого-кого, а Наталю не хотів вплутувати в цю історію. Так і сказав Горожанину.

— А ви спробуйте делікатно,— заперечив той. — Якщо треба, поговоріть з нею відверто.

— Санкціонуєте? — посміхнувся Яновський не без іронії.

— Санкціонуємо,— не сприйняв її Горожанин. — Якщо хочете, я б зараз самого чорта лисого підпряг, аби розплутати цей клубок.

— Єдине, що мене тривожить: Наталя може сприйняти все це як вияв моїх ревнощів.

— Як нам відомо, вона дуже розумна жінка й, сподіваюсь, зрозуміє вас. Але справді дружину не варто було б чіпати... Щось тут... — ляснув пальцями,— проте сподіваюсь, ви зумієте знайти форму...

— Спробую... — ухилився від прямої відповіді Олег Данилович. — А втім, маю надійніше джерело інформації.

— Невже?.. — пожвавішав Горожанин. — Якщо не таємниця?..

— Яка таємниця — рідна теща. Серафима Володимирівна — джерело не лише суто житейської мудрості, а й неоціненне джерело інформації. Вона докладно пам'ятає все, що відбулося в ранній юності. А якщо додати ще Берту Абрамівну, то цьому тандемові, на моє глибоке переконання, не може протистояти ніщо.

Горожанин подивився на Яновського співчутливо:

— А ваша рідна теща, здається, вже встигла залити вам сала за шкіру...

— Вона вжила всіх заходів, щоб зіпсувати життя нам з Наталею. Але найгірше, сподіваюсь, позаду. Як бачите, тримаюся...

— Нехай вам щастить на цьому тернистому шляху,— щиро побажав Горожанин...

Скориставшись з того, що увечері Наталя читала лекції на курсах, Олег запросив тещу на склянку чаю. Серафима Володимирівна лежала на канапі, запнувшись картатим шотландським пледом. Взагалі на цій канапі вона провела мало не півжиття, оббивка на ній протерлася й подекуди визирали іржаві пружини. Колись Олег Данилович запропонував перетягнути канапу, та на перешкоді став новий матеріал для оббивки. Один був дуже темний, другий, навпаки, дратував око свіжістю барв, задовольнити тещині смаки, як передбачав Олег Данилович, взагалі було неможливо — отже, на канапу постелили стару ватяну ковдру й цим вичерпали проблему.

Серафима Володимирівна, побачивши зятя, заворушилася, пружини голосно зарипіли, й теща перепитала:

— Ви щось казали про чай?

— Я заварю справжній китайський.

— Де ж ви дістали китайський?

Олега Даниловича завжди дратувала тещина доскіпливість, однак сьогодні він витримав би й більше.

— Крім того,— ухилився від прямої відповіді,— маю свіже печиво: судячи з реклами, виготовлене за довоєнними рецептами.

— Цікаво,— пожвавішала теща,— колись на Фундукліївській у кав'ярні Іконопуло подавали справді неповторне печиво — тануло в роті...

— У якому це було році? — невинно поцікавився Олег Данилович.

— Іконопуло збанкрутував у дев'ятсот восьмому,— ні на секунду не замислилася теща. — І на місці його кав'ярні Борух Рутгайзер відкрив кондитерську. У Рутгайзера продавалися найкращі торти в Києві, а про тістечка вже нема й мови, їх розбирали вранці, бо подати вдома до чаю тістечка від Рутгайзера вважалося шиком.

— Не думаю, що моє печиво нагадуватиме вам Рутгайзерове,— застерігся Олег Данилович,— проте придбано в кондитерській на Хрещатику. На розі Лютеранської, там тепер порядкує непман під дивним і веселим прізвищем Колодочка. Печиво від Колодочки, як вам подобається?

— Прізвище неоковирне,— заперечила Серафима Володимирівна,— сподіваюсь, саме печиво буде краще.

Цим вона дала зрозуміти, що приймає пропозицію. Підвелася з канапи, щоб дістати з буфета парадний фарфоровий сервіз, проте вчасно згадала нинішню пролетарську професію Олега Даниловича й обмежилася звичайними фаянсовими кухлями.

Олег Данилович повернувся з гарячим чайником, заварив гарний китайський чай і наче ненароком поцікавився, чому так давно не видно Берти Абрамівни.

Теща подивилася на нього підозріло — чи не кепкує — однак пояснила: приятелька останнім часом у стані депресії, проте, здається, цей період минає, Берта Абрамівна сьогодні зазирала до неї, і справжній кавалер та вихований джентльмен (вона, звичайно, ні на що не натякає) міг би запросити милу сусідку на чашку чаю.

Олег Данилович відповів, що зробить це із задоволенням: виходячи, встиг побачити, як Серафима Володимирівна міняє фаянс на вишуканий фарфор. В уяві аплодував сам собі: таки приємно, коли бачиш наслідок своїх маленьких хитрощів.

Берта Абрамівна прийняла запрошення одразу й без найменших вагань, навіть не тому, що дізналася про довоєнне печиво й справжній китайський чай, ні, не заради чаю (хоч і це не можна скидати з терезів,

так відверто й сказала), а заради душевної бесіди, за якою вона так скучила під час своєї іпохондрії.

Вона спустилася сходами мало не урочисто, і Олег Данилович шанобливо відчинив перед нею двері, радіючи, що вступ до задуманої ним вистави почався вдало.

Серафима Володимирівна вже сиділа за столом, вона вибачилась, що вимушені користуватися не срібним самоваром, до якого звикла, а закіптюженим на примусі чайником, і Олег Данилович вирішив не нагадувати, що цим чайником рідна теща користується вже принаймні шість років, коли після смерті чоловіка обставини змусили її звільнити служницю й різко змінити спосіб життя.

Вони всілися за круглим столом, вкритим білою лляною скатертиною. Олег Данилович налив міцної заварки в чашки дамам, за що одержав їхні одностойно осудливі погляди: чай має наливати господиня, це вихована людина повинна знати ще з дитинства,— проте він удав, що не помітив засудження, й долив окропу з чайника.

— А тепер,— сказав,— приберемо цю закіптюжену потвору — не пасує до такого фарфору...

Серафима Володимирівна оцінила слова «до такого фарфору» і обдарувала зятя приязним усміхом.

«Ну от, крига скресла...» — відзначив Олег Данилович, бо це була, мабуть, перша приязна тещина усмішка за багато днів.

Берта Абрамівна поклала собі дві ложки цукру, зиркнула на Серафиму Володимирівну, та опустила очі (цукор був зятів), і Берта Абрамівна додала ще ложку.

— Дивно,— поскаржилась,— коли мій Файнштейн (вона називала свого покійного чоловіка тільки на прізвище) був живий і засипав мене квітами й ласощами, я терпіти не могла солодкого. Пам'ятаю, колись Файнштейн приніс мені коробку шоколаду. Але якого шоколаду! Цукерки з лікером! Певно, такі робитимуть лише через сто років, а я, дурепа, з'їла тільки одну чи дві, чомусь не сподобався лікер... Яка була коробка! — Берта Абрамівна показала на столі розміри, явно перебільшуючи, а Серафима Володимирівна, з'ївши печиво, запитала:

— А ви пам'ятаєте печиво від Рутгайзера?

— З Фундукліївської?

— Я ж казала,— переможно вигукнула Серафима Володимирівна,— що всі порядні люди в Києві їли тільки Рутгайзерове печиво.І це непогане,— взяла з вазочки,— проте ніякого порівняння...

Берта Абрамівна, поласувавши печивом, також осудливо похитала головою, що не завадило їй взяти печива ще.

Олег Данилович ковтнув з фарфорової чашки делікатно, не сьорбнувши, і з задоволенням відчув терпкий присмак справді гарного чаю. Вирішив: спогади про кондитерську на Фундукліївській можуть завести дам у такі хащі, з яких не виберешся і за тиждень, і спробував спрямувати розмову в потрібне русло. Поставив чашку на край столу й сказав так, наче йшлося про зовсім буденне й не варте особливої уваги:

— Сьогодні у губвиконкомі була нарада. Чомусь запросили й мене, та, мабуть, помилково, бо йшлося про культуру. Театральний репертуар, робітничі клуби й різні дрібниці... До речі, в театрі Карла Лібкнехта йтиме «Пікова дама», і я зможу організувати вам контрамарки. Але я, власне, не про це — виступав якийсь Яковлєв. Ви колись казали про Яковлєва, я й подумав, чи не той?

Серафима Володимирівна багатозначно перезирнулася з Бертою Абрамівною.

— І виступав розумно? — чи то запитала, чи то ствердила.

— У ораторському мистецтві йому не відмовиш.

— Якщо розумно, то Олекса,— сказала Серафима Володимирівна. Вона зміряла зятя пронизливим поглядом і додала: — Давайте облишимо Яковлєва...

— Чому? — здивувався Олег Данилович.
— Можливо, ця розмова вам неприємна.
— Навпаки, ревнощі принижують людину.
Серафима Володимирівна тільки знизала плечима й запитала:
— Про що ж говорив Олекса?
— Про якусь п'єсу, котру треба поставити в російському театрі.
— За романом Войнич «Овід»?
— Ні, героїчну драму про громадянську війну.
— Я так і знала,— заплескала долонями Берта Абрамівна,— що Олекса далеко піде. Бачите, він уже написав героїчну драму!
— Гадаєте, Яковлєв пропонував свій твір?
— Чому б і ні?
— Справді, чому б і ні? — подивувався зі своєї нетямущості Олег Данилович. — Якщо є талант!..
— Чого-чого, а таланту Олексі вистачає! — заявила Серафима Володимирівна безапеляційно.
— Але ж літературний хист виявився у нього недавно. Колись ви казали, що він хотів зробити військову кар'єру й закінчив школу прапорщиків.
— Епізод... — зневажливо закопилила губу теща. — Йшла війна, і треба було якось прилаштуватися...
— Пам'ятаєте,— втрутилася Берта Абрамівна,— хлопчик розповідав про піхотний полк як про суцільний кошмар. Мій племінник також закінчив школу прапорщиків, то він уже через півроку став підпоручиком, і я сподівалася...
Розповіді про родичів Берти Абрамівни завжди були довгі й насичені подробицями, і Олег Данилович не дозволяв завести розмову в глухий кут.
— І як же вдалося Яковлєву звільнитися з військової служби? — запитав. — Бо ви розповідали: повернувся в Київ і працював у театрі «Летюча миша».
— Бідний хлопчик захворів,— скрушно пояснила Серафима Володимирівна,— і його відпустили з армії. Тоді він і познайомився з Наталею, але до Києва прийшли денікінці, і Яковлєв з театром змушений був податися до Одеси. Олекса розповідав, що театр там розвалився, й він, розумієте, він сам створив новий театр — «Червоний факел». Тільки назва — фі, чому все тепер червоне?
— Але ж факел справді палає червоним полум'ям.
— Скоріше жовтим.
— Жовтий факел — не звучить,— зауважила Берта Абрамівна. — Тепер все червоне, кажуть, у Києві створено артіль «Червоний трунар».
— Не дивуюся,— викривилася Серафима Володимирівна. — У так званих трудящих завжди пробуджується тяжіння до красивого. Але красиве вони розуміють по-своєму, смаки невиховані і невипещені, ось і з'являються різні революційні художники та поети. Чули про якогось Маяковського? Сама назва чого варта — «Облако в штанах»! Скандал, я давно не чула такого... Жахливо!..
— Колись був Пушкін, але тепер він став дворянським поетом,— ствердила Берта Абрамівна. — Мій Файнштейн не був дворянином, проте любив читати Пушкіна. Ще більше він любив рахувати гроші, бо в Азовському банку, де він був членом правління...
«Зараз або ніколи...» — подумав Олег Данилович, бо спогади Берти Абрамівни про улюбленого чоловіка, який, за її ж підрахунками, мав не менше десяти коханок, могли бути нескінченними.
— Не думаю, що Олекса Яковлєв наслідував Маяковського,— перебив Берту Абрамівну досить неввічливо.
— Не кажіть,— не образилась та. — Він читав нам уривки зі своєї драми «Овід», і там було щось таке... — поворушила пучками,— незрозуміле й модерне, зовсім не схоже на роман Войнич.

— А тепер, виявляється, сам написав драму,— підхопила Серафима Володимирівна. — Послухати б... Я завжди вірила в Олексину геніальність... — Вона кинула зневажливий погляд на зятя, та Олег Данилович не образився і сказав:

— Чесно кажучи, мене іноді тягне до богеми. Щось таке пробуджується в душі...

— У вас? — щиро здивувалася теща. — У вашій пролетарській душі?

— Але ж Олег Данилович не завжди був пролетарем,— втрутилася Берта Абрамівна. — Дворянський шарм так швидко не вивітрюється.

— Коли я ще був штабс-капітаном,— сказав Олег Данилович,— ми їздили до циган. Боже мій, який хор! Збожеволіти!

— У Олекси була богемна натура,— заявила Серафима Володимирівна. — Я не зовсім схвалювала це, проте людина дорослішає, погані звички зникають, а талант лишається. Людина здобуває авторитет, і тоді талант неймовірно зростає, про нього починають писати й горлати по усіх усюдах, навіть коли він вичерпався.

«А їй не можна відмовити в спостережливості»,— вирішив Олег Данилович і сказав:

— Часто відсутність таланту людина намагається компенсувати, обертаючись у колі талановитих людей. Заздрю я вашому Яковлєву, певно, мав чудове оточення...

Тепер він підійшов до головного: треба було витягнути з тещі та Берти Абрамівни якомога більше про Олексиних товаришів.

— Яковлєв підносився над своїм оточенням! — виголосила Серафима Володимирівна без жодного сумніву. — Як соліст на фоні хору в опері.

— А Наталя казала, що він познайомив її з дуже розумними й цікавими людьми.

— Розумних — багато, цікавих — мало,— втрутилася Берта Абрамівна.

«У цьому є сенс»,— подумав Олег Данилович і сказав:

— Але останнім часом Яковлєв відійшов від богеми, читав лекції військовим, здається, курсантам інженерної школи. Мабуть, і оточення у нього змінилося.

— Олекса не мав близьких друзів,— впевнено сказала Серафима Володимирівна. — Він був весь у собі і, вибачте, може це вам неприємно, в Наталі. Товаришував хіба що з Жорою, так, Берто?

— З Жорою Швайковським?

— Славний юнак, по-моєму, це Жора і влаштував Олексу до військової школи.

«Стоп,— дав собі команду Олег Данилович,— перша варта уваги інформація».

Запитав:

— Швайковський? Георгій Швайковський? Уперше чую.

— Він учився з Олексою в університеті. У них взагалі ще з університетських часів утворилося товариство: Олекса з Жорою, ще Петро Тартаковський та Льоня Венгеров.

«Ще раз стоп»,— сказав собі Олег Данилович. Згадав: Горожанин повідомив, що Яковлєв створив у Києві якусь молодіжну групу, котра виступає проти Радянської влади. Певно, залучив до неї своїх друзів. Отже, ще два прізвища: Венгеров і Тартаковський... А Жора Швайковський допоміг Яковлєву влаштуватися до інженерної школи, отже, має зв'язки серед військових...

— В акторських колах Олексу дуже поважали,— сказала Серафима Володимирівна,— але, здається мені, недолюблювали.

— Скажіть уже простіше,— пояснила Берта Абрамівна,— заздрили. Розумові й таланту.

— Хіба можна заздрити таланту? — перейшла на пафос Серафима

Володимирівна. — Перед ним треба схилятися! А це не кожен може, тому, крім Жори, не було у Яковлєва справжніх шанувальників.

— Не було,— ствердила Берта Абрамівна. — Але що ми про Олексу та про Олексу — скажу вам, може, не чули, у Пасажі біля кінотеатру Шанцера відкривається ресторан з кабаретом.

— З кабаретом? — не повірила Серафима Володимирівна. — Й танцюватимуть канкан?

— Дівчата в чорних панчішках,— запевнила Берта Абрамівна. — Мій Файнштейн полюбляв кабарети, іноді й мене водив з собою, та більше сам — і я здогадувалася чому...

— Не кажіть!.. — вигукнула Серафима Володимирівна. — Ніколи не повірю...

Розмова їхня входила в своє звичне русло, і Олег Данилович нишком спрямувався до своєї кімнати.

23.

Петро Вовк лежав горілиць на возі, на вкритому рядном духмяному сіні, підмостивши під голову мішок із збіжжям, і дивився на хмари. Вони були, здавалося, непорушні, більші й зовсім маленькі, одна схожа на лебедя чи гуску, інша витягнулася, мов людська рука із стиснутим кулаком, наче бог погрожував комусь із своєї височості.

«До бога далеко»,— подумав Петро заспокоєно й заплющив очі. Кінь ступав ліниво, візник дрімав і не підганяв його, віз не стрясало, й Петро думав, що нема нічого кращого в житті за ці хмари на небі, запах кінського поту, що перемішується з ніжним, гіркувато-солодким запахом сіна, пожовклі поля обабіч сільської курної дороги й волошки в житах. І навіщо метушня, війни, банди з отаманами, розстріли й катування, коли так пахнуть польові трави й безконечно гойдаються під вітром достигаючі жита?

Петро розплющив очі й вже не побачив на небі загрозливої божої руки із стиснутим кулаком — розтанула хмарка, висушило її сонце чи розвіяв вітер: отак завжди, все у світі міняється, народжується і зникає, колись зникне і він, Петро Вовк, але вічними лишаться жита під високим небом...

Уранці Вовк дістався поїздом до Житомира й найняв воза до Високої Печі. Тридцять з гаком верст — дорога не така вже й далека, до вечора Петро подолав би її пішки, та Колесников порадив не скупитися, запитавши: чи плуганився б справжній петлюрівський емісар тридцять верст, маючи гроші в кишені? Ні в якому разі, тож шукай, куме, воза і удавай з себе хоч і невеличкого, та пана. Бо побував за кордоном, у Варшаві й самому Парижі, й везеш отаманові важливі повідомлення.

На два дні Вовк затримався у Києві. Написав доповідну голові відділу ДПУ Лівшицю, а Горожанину та Колесникову розповів усе докладно. Разом вивчили інструкції паризького Центру дії та польської «двуйки» й вирішили передати ці документи за адресою через Богдана Юліановича. Зробили до Москви запит про Мухіна. Через добу одержали відповідь, що справжнє прізвище Богдана Юліановича — Павловський. Він обіймав посаду одного з керівників контррозвідки генерального штабу з 1915 до 1917 року, продовжував служити й за Керенського, уже на одному з фронтів, а після Жовтневої революції зник. За непідтвердженими даними, був у Каледіна, потім у Денікіна, але в Москві вважали, що він загинув або емігрував. Підпільні прізвиська — Мухін та Барин.

«На великого звіра вийшли,— сказав Горожанин, одержавши повідомлення. — Тепер головне не випустити його з ока: такі, як Павловський, мають собачий нюх й за версту відчувають небезпеку».

Богдан Юліанович зустрів Петра гостинно й навіть радісно. Вивчив одержані папери, десь у сусідній кімнаті заховав гроші, потім довго й доскіпливо розпитував Вовка про поїздку, перепитував, шукаючи

неточності, й Петро справді переконався, що має справу з досвідченим ворогом. Але йому, власне, не було чого петляти: розповідав з подробицями навіть про те, як їли з Вакаром на Єлісейських Полях устриць, і Богдан Юліанович аж прицмокував язиком від задоволення. Устриці, виявляється, були його слабкістю, але не куштував їх з самого початку війни, й тепер щиро заздрив Петрові.

«То, кажеш, на Єлісейських Полях,— перепитував. — А як ресторан зветься? «Гальський півень»? Щось не пам'ятаю такого... Якщо обличчям до Тріумфальної арки, то ліворуч? За вулицею Марбеф чи перед нею?»

«Стоїть там на розі тумба, рекламою обклеєна,— пояснював Петро, не розуміючи, навіщо Павловському такі деталі. — А як рю зветься, їй-бо, не згадаю. Рю та й рю, вужча, звичайно, за Єлісейські Поля, електричні ліхтарі й вітрини...»

«Щасливий! — аж стогнав Богдан Юліанович. — Я багато дав би, щоб по тій рю пройтися...»

«То їдьте, хто вам не дає,— удав з себе простачка Вовк. — Зв'язок налагоджений, та й грошей вистачить, навіщо кур'єра ганяти?»

«Молоде й зелене,— скрушно відповів Павловський,— хто ж тут замість мене порядкуватиме?»

«Так, крім вас, тут ніхто не впорається. Радловський і Вакар про вас тільки й говорять. Просили переказати, що з нетерпінням чекають наступних повідомлень, особливо від якогось штабіста».

«Штабіста, так і сказали? — перепитав Павловський. — Жартівники, ну й жартівники...» — зареготав дрібно.

«Що сказали, те й передаю,— образився Вовк. — Моя справа теляча, ви самі розбирайтеся...»

«Тепер уже не теляча, хлопче,— посерйознішав Богдан Юліанович. — Тепер ти, прапорщику, зав'язаний у нашому вузлику й маєш мене слухатися».

«Ні, Богдане Юліановичу,— заперечив Петро,— я до вас паролем потрапив, а цей пароль від отамана одержав. Перед ним і звітуватиму».

«Але ж сам казав: отаманам не світить, з-за кордону ніхто їм не допоможе. Я так міркую: погані їхні справи, до зими ще погуляють лісами й перелісками, а потім їх червоні злапають. А ти, хлопче, мені б тут знадобився, я тебе ще раз у Париж міг би запустити».

«Не встигнете, Богдане Юліановичу,— хотілося відповісти Вовкові. — Може, я ще до вас повернуся, коли покінчимо з Длугопольським, а може, й ні: не так уже й довго вам під Голосієвом сидіти лишилося, от тільки б на шпигуна із штабу округу вийти...»

Обговорюючи план подальших дій, Горожанин з Колесниковим передбачали, що Павловський спробує затримати Вовка біля себе, проте вирішили: Петро потрібніший на Поліссі. Після нальоту на Краснопілля банда Длугопольського, щоправда, сидить більш-менш тихо, проте в лісах на півночі Волинської губернії з Тютюнникових недобитків утворено повстанську армію, окремі загони якої бешкетують по лісових селах. Цілком можливо, що всі ці банди спробують об'єднатися — в такій ситуації варто ізолювати Длугопольського, навести на нього бердичівський кавалерійський полк і знищити.

А Павловського київські чекісти поки що «розкручуватимуть» без Вовка.

«До Парижа я б ще раз поїхав,— відповів тоді Вовк Павловському. — Сподобалося мені там, магазини шикарні й дівчатка класні крутяться. Там, якби гроші, можна пошикувати».

«Будуть гроші,— пообіцяв Богдан Юліанович. — Справи наші йдуть угору, а за все треба платити, от і примусимо декого не скупитися».

«Скоро журнал з-за кордону прийде,— повідомляв Вовк,— вар-

шавським каналом. Наказано поширити негайно, використавши відомих вам членів організації».

«Овва, організації!.. — удав здивування Павловський. — Якої організації? Видають бажане за дійсне, а якщо розібратися...»

«Вакар сказав,— перебив Вовк,— що статтю, яку ви передали для «Нови», схвалено. Її видрукують у наступному номері. Просили, щоб професори, з якими ви зв'язані, повідомили про реакцію на журнал і на статтю окремо».

«Безікало цей Вакар. Пустодзвін і базікало. Колись ми таких, як він, до таємної роботи і на гарматний постріл не підпускали. Однак на безриб'ї і рак риба».

Вовк у душі погодився з думкою Павловського про Вакара, проте визнав за можливе заперечити:

«Як я зрозумів, і ви, і я працюємо на цю організацію. Навіщо ж гудити її? Все-таки якийсь шанс зашкодити червоним».

Павловський подивився на Вовка уважно і мовив серйозно. Петро збагнув, що Богдан Юліанович уперше був з ним гранично відвертий:

«От заради цього й живу на світі!»

Тепер, сидячи на возі, Петро раптом подумав: а для чого живе він? Власне, він міг би відповісти відразу, ні на йоту не схибивши проти совісті: заради перемоги світової революції. Аби побачити, як об'єднаються пролетарі всіх країн. Якщо ж не доживе до цього світлого майбутнього, то хоч наблизить його. І в разі потреби умре за велику пролетарську справу.

Петро точно знав: не пошкодує життя. Так, як не пошкодував його друг і побратим чекіст Андрій Петренко — зірвав гранату, однак не дався живим ворогові...

Звичайно, нікому не хочеться вмирати. Он як гарно на світі: білі хмарки застигли на синьому небі, курява здіймається за возом, дзвенить десь у височині жайворон і пахне достиглим житом. Життя дивовижне й чудове, та кожна справжня людина тому й зветься справжньою, що має обов'язки й переконання, тобто свою людську честь, і ставить цю честь над усе.

Дорога повернула до лісу, вони проїхали з версту узліссям, і за поворотом відкрилися перші хати Високої Печі.

— Слава богу, дісталися. — Візник зняв кашкета й перехрестився широко й полегшено.

— Бавляться на дорогах? — запитав Вовк.

— Давно не чути, та все могло статися.

— Що в тебе візьмеш? Мішок із збіжжям?

— А коня? — заперечив візник. — Жеребець, бачиш, справний, а коні зараз у ціні.

«Коні завжди в ціні,— подумав Вовк. — Це тепер автомобілі й трактори замість коней вигадали, та коли ще нароблять тих машин, і невідомо, що з цього вийде. Спробуй на тракторі з усім впоратися...»

— Куди вам? — запитав візник.

— Церкву бачиш?

— Звідки знаєш?

— Та я ж із сусіднього села, і отець Леонтій тут всім відомий. Поважний піп... — Візник дивився якось хитро, й Вовк збагнув, що знає значно більше, ніж каже, й багато про що здогадується. Але Петро не став забивати собі цим голову — селянин для того й селянин, щоб знати й мовчати, й, мабуть, саме селяни вигадали прислів'я, що слово не горобець...

Та й за що засуджувати візника? За природну обережність? Таж вона у нього вроджена, передана в спадок від пращурів. Віки монгольської навали, потім кріпацтво навчили — краще промовчати, навіть проковтнути язика, тоді виживеш. Але ж тепер воля, тепер усе твоє, селянське, а тобі заціпило. Певно, цей дядько з тих, які по мітингах і

зборах відмовчуються, чухаючи потилиці, але нічого, колись загомонять...

І ще Петро подумав: буває, коли на їхніх мітингах та зборах найбільше деруть горлянки ледарі й пронози, вони користуються з вайлуватості й нерішучості справжніх господарів, забивають їм баки й навіть беруть віжки в свої руки. От і виникають потім у селі конфлікти між горланями й масою селян, які знають, як вирощувати хліб, а не проголошувати гасла. Але ж, зрештою, все має стати на свої місця, не може не стати, бо ніколи розум не відступить перед невіглаством.

Вовк обійшов церкву, за нею в садочку червонів залізний дах кам'яного будинку, й Петро впевнено попрямував туди. Перед будинком стояли вулики, чоловік у сітці порядкував біля них. Почувши кроки, розігнувся, зняв сітку, й Петро впізнав отця Леонтія. Вклонився йому здалеку і привітно всміхнувся. Священик помахав рукою, вказуючи на лавку біля криниці, знову натягнув сітку й нахилився над вуликом.

Нарешті отець Леонтій поставив димар, зняв сітку і вмостився поруч Вовка.

— Радий бачити вас, прапорщику, в доброму здравії,— прогудів доброзичливо. — Далеко вас носило?

— Скажу, не повірите: аж до Парижа!

— Овва! — вигукнув священик. — У наші часи!

— Був у Варшаві й самому Парижі,— ствердив Вовк,— і зовсім не шкодую.

— Хто ж жалкуватиме? — здивувався отець Леонтій. — Париж — моя мрія, і вам, вважайте, пощастило. Успішна була поїздка?

— По-всякому...

— Гаразд,— не образився отець Леонтій,— не хочете казати, не треба, в душу не лізтиму. Але скажіть, як у Парижі?

— Вражаюче! — ні на секунду не завагався Вовк. — Електричне світло й магазини! Шарман...

Священик мрійливо прицмокнув язиком.

— А жаб їли? — запитав несподівано.

— Як можна?

— Можна,— заперечив,— і навіть треба. Якби я потрапив туди, наївся б усього. Ви з Житомира? Жабами не почастую, але щось знайдеться... Меланіє,— загукав,— і де ця клята жінка?

Меланія почастувала їх домашньою ковбасою у смальці, й Вовк, не кривлячи душею, вирішив: це значно смачніше за паризькі устриці, не кажучи вже про жаб. Та й хто їх справді їстиме? Он кумкають у ставку за церквою, аж у попівському домі чути, виловлюй сотнями й тисячами, але ж люди з голоду пухли, а жаб не їли.

А може, це й неправильно, подумав. Може, це просто сила традиції, усталеності, зрештою, забобон, кажуть, китайці їдять навіть змій.

Наситившись, Вовк мовив безцеремонно:

— Поспішаю я, отче, то звеліть запрягати.

— Усі тепер поспішають,— відповів отець Леонтій безтурботно. — І набридла вже мені ця поспішливість. Підіть у церкву, помоліться господу богу, свічку поставте. За щасливе повернення, хіба велика ціна? Не чекав я на вас, прапорщику, й коня матиму тільки під вечір.

— Шкода,— засмутився Вовк,— бо волів би швидше здибатися з отаманом.

— Нікуди не дінеться від вас отаман... — Отець Леонтій поколупав сірником у зубах. — Сидить Длугопольський останнім часом тихо,— червоні кавалеристи стали напосідати. Слава богу, тільки полк бердичівський, але ж, ходять чутки, скоро до червоних прийде підкріплення.

— Базікають,— заперечив Вовк,— більшовики самі такі чутки й розпускають. А під Коростенем у лісах армію нашу створено, чули?

— Та начуваний... — позіхнув отець Леонтій. — Ви, як хочете, а я перепочину...

Вовк полишив священика вдома, а сам подався до церкви. В ній було порожньо, пахло ладаном, і перед вівтарем горіли дві самотні тоненькі свічечки. Петро придбав таку саму і поставив свою поруч палаючих — тепер стала трійця, й Вовк не без іронії подивився на себе збоку. Ото б побачив Мальцев — реготу й розмов вистачило б на місяць...

Вийшовши з церкви, Вовк понишпорив попівським подвір'ям — нічого особливо цікавого не знайшов: звичайна садиба заможного селянина, й тільки в сараї стояла міцна й змащена бричка — впрягай коней, став кулемет, за кілька хвилин маєш тачанку. Обдивившись її, Вовк дійшов висновку, що у святого отця десь має бути й кулемет. Ось тобі й звичайний сільський парох, який полюбляє домашню ковбасу й мріє про Ейфелеву вежу, контра клята, й треба попередити волинських чекістів, щоб не спускали з нього очей, а при нагоді зробили обшук. Хоча, вирішив, ще зарано: цей хитрий піп може унюхати щось, згорнеться, мов їжак, і виставить колючки — спробуй до нього присікатись. Цього пронозу треба спіймати на гарячому, аби були неспростовні докази, тоді не вивернеться.

Отець Леонтій вийшов на ганок, коли сонце повернуло на спадень — у розстебнутій на грудях сорочці, рожевий від сну й з припухлими повіками. Вовк нетерпляче посунув до нього, та священик солодко позіхнув, прикривши рота долонею, й зупинив його:

— Ти, прапоре, не поспішай, відчуває моя душа: нікуди тобі не доведеться їхати. Почекаємо до вечора, навіщо коня задурно ганяти.

— Щось у вас, отче, сім п'ятниць на тижні...

— Бо я розумний, юначе, і вмію розмірковувати. Позавчора Микита Чміль з Бердичева прискочив — раз. А для чого йому з Бердичева на Трощу через Високу Піч? Це все одно, що з нашого села до Києва через Вінницю. Друге: бачив я сьогодні на заутрені у храмі одного чоловіка — Зубченком зветься. Не підійшов до мене, нічим не виказав себе, а він у Длугопольського наче розвідником, то я гадаю — заскочив до Високої Печі роздивитися, чи нема, бува, небезпеки. Одне виходить: загін десь поблизу... Хочете, закладемось?

— То чому ж ви, отче, не розповіли все це мені за обідом?

— А ти, прапоре, міг би на мою логіку не зважити чи сумніву піддати. І коня б вимагав швидше. Я б тобі коня, звичайно, дістав, та сон би мій післяобідній гавкнув...

— Ну, отче,— у захопленні закотив очі Вовк,— ну й артист! Вам би до Києва у театр Соловцова!

— Я й до Соловцова можу, і в оперу... — самими очима посміхнувся отець Леонтій. Набрав у груди повітря і проспівав несподівано гучним і чистим басом: — О, дайте, дайте мне свободу!..

— У вас, отче,— розвів руки Вовк,— чого-чого, а свободи... Бджоли, сад, храм божий...

— Морально важко,— пояснив священик. — І зараз ми з тобою для зменшення моральної обтяжливості вип'ємо чаю і сядемо удвох грати в гусарський преферанс, бо третього партнера в нашому закуті не знайти.

— А я не вмію в преферанс.

— Ну, знаєш, щоб офіцер не грав у преферанс? Хоча,— безнадійно махнув рукою,— правильно кажуть: курка не птиця, прапорщик не офіцер.

— Обережніше, отче!

— На дуель викличеш? То мене не можна, я особа духовна. До того ж, врахуй, за тридцять кроків карту з нагана пробиваю.

— Ви кладезь премудрості,— цілком серйозно мовив Вовк, бо справді тільки сьогодні остаточно збагнув, який небезпечний цей на перший погляд недолугий сільський піп.

— То давай в дурня,— запропонував отець Леонтій. — У дурня граєш?

— У дурня кожен дурень може...

Отець Леонтій доброзичливо реготнув, вони сіли на відкритій веранді згаяти час до вечора, а Меланія поставила самовар і принесла цілу миску меду в сотах — недарма ж святий отець обкурював сьогодні вулики.

Піп як у воду дивився. Вже смерклося, Меланія засвітила гасову лампу, і тоді в саду почувся шелест, тінь ковзнула поміж яблунями, і до освітленого кола вийшов високий чоловік. Отець Леонтій обернувся до нього й помахав рукою.

— Заходь, Зубченко, ти сам чи з кумпанією?

Високий не відповів: заклав два пальці до рота й пронизливо свиснув.

— Виходить, з кумпанією,— констатував священик і підморгнув Вовкові: — А ти не вірив...

За цвинтарем почувся шум, гупання копит, іржання, а через хвилину сам отаман Длугопольський спішився біля попової садиби. Наказав Зубченкові:

— Візьми хлопців і пошуруй в селі. Якщо голову злапаєте, до стінки, а так без особливого бешкету. А ми із святим отцем погомонимо.

— Завжди радий... — збіг з ганку священик. Побачивши ще одного вершника, подав йому руку. — Завжди радий бачити і вас, Володимире Антоновичу. Та й для вас маю сюрприз,— обернувся до веранди,— прапорщик Вовк власною персоною.

— Невже? — Грунтенко зіскочив з коня. — Зачекався вас, прапорщику, вже й не сподівалися...

— А я живий і здоровий, як бачите, і зробив усе, що міг...

— Та бачимо, що живий-здоровий... — Грунтенко ступив до освітленого кола на веранді, зазирнув Петрові у вічі. — Які новини привіз, прапоре?

Але Вовк знав субординацію. Ступив крок убік, виструнчився перед Длугопольським.

— Пане отамане,— почав чітко,— дозвольте доповісти...

— Облиште,— зупинив його Длугопольський. — Давайте без казарми, прапорщику. — Опустився на вільний стілець, вказав Вовкові на місце поруч. — Сідай, Володимире Антоновичу, погомонимо без свідків.

— Ну? — тільки й запитав Грунтенко, втупившись у Вовка.

— З вашим паролем я вийшов у Києві на чоловіка, котрий працює як на нас, так і на ще одну підпільну організацію з центром за кордоном,— повідомив Вовк. — Богдан Юліанович Мухін, поважний і розумний чоловік. З пакетом від нього перейшов кордон і потрапив у Варшаву. Там найперше зустрівся з представником «двуйки», який і забрав у мене документи.

— «Двуйка» свого не впустить,— ствердив Длугопольський, а Грунтенко нетерпляче махнув рукою.

— Цей же офіцер «двуйки» наступного дня зв'язав мене з полковником Ступницьким.

— А генерал-хорунжий? — занетерпеливився Длугопольський.

— Мушу засмутити вас: Юрій Йосипович фактично полишив справи...

— Як? — вихопилося в Грунтенка.

— Надпоручник Радловський пояснив мені, що на польський уряд натиснула Совдепія, і Центральний штаб розпущено. — Вовк побачив, як витягнулося обличчя в Длугопольського, як забігали очі в Грунтенка, й сказав: — Мені неприємно повідомляти погані новини, панове, та що вдієш. Маємо дивитися правді у вічі. Генерал-хорунжий здався, він переїхав до карпатського містечка Косава й відкрив там ресторацію.

— Не може бути! — вжахнувся Грунтенко. — Яка ганьба!

Длугопольський підхопився зі стільця, ступив кілька кроків.

— Зрадник! — видихнув важко. — Генерал-хорунжий Тютюнник зрадив свій народ!

— У нього не було іншого виходу,— сказав Вовк. — І це пояснив мені полковник Ступницький.

— Що ж він сказав? — зацікавлено запитав Грунтенко.

— Сам Симон Васильович ще не отямився після розгрому корпусу генерал-хорунжого,— повідомив Вовк холодно. — Я зрозумів, що головний отаман деморалізований. Вибачте за різкість та відвертість суджень, але кажу правду. Якщо систематизувати розмову з полковником Ступницьким, то його рекомендації зводяться ось до чого: припинити або пригальмувати активні дії повстанських загонів на Україні і вичікувати до особливого розпорядження.

Длугопольський стукнув себе кулаком по чолу.

— Чи розуміє цей полковник,— вигукнув з гіркотою,— що таке очікувальна позиція в наших умовах? У мене що, теплі казарми, стайні для коней, фураж?..

— Стривай,— перебив його Грунтенко,— прапорщик ще не закінчив...

— Після Варшави я за розпорядженням Мухіна поїхав у Париж.

— Що?! — вигукнув Грунтенко, а Длугопольський рвучко повернувся до Вовка.

— За дорученням Мухіна мав доставити пакет від київської підпільної організації Центр дії.

— Що це таке? — вражено запитав Грунтенко.

— Центр дії створено в Парижі для координації підпільної діяльності в Совдепії. Закордонна міжпартійна організація з великим осередком у Києві. Вважають, що більшовики довели країну до краху, влада червоних вичерпала себе, й вони готові перебрати її до своїх рук. Звичайно, трохи підштовхнувши Совдепію, як санчата, які застрягли на горі, штовхнеш ногою — й покотяться, набираючи швидкість.

— Яке безглуздя! — похитав головою Грунтенко.

— Цю думку поділяє ціла група київської інтелігенції,— заперечив Вовк,— серед якої є відомі професори. Крім того, в Києві існує молодіжна група Центру дії, котра прийняла цю програму. У Парижі видається центральний орган журнал «Новь»,— він активно поширюється в Києві.

— Демагогія! — заявив Длугопольський.

— Цілком солідаризуюся з тобою! — підхопив Грунтенко. — А скажіть, прапорщику, яка національна програма Центру дії?

— Вони вважають, що майбутній державний лад Росії має бути республікансько-демократичний. Більшість в організації захопили кадети й ті, хто поділяє їхні погляди. Їхня спільна думка така: Росія має бути єдиним державним тілом, а вимоги національних меншостей слід по можливості задовольнити. Проте один з лідерів Центру дії Вакар прямо заявив мені: їхнє керівництво вважає недоцільним відокремлення від Росії національних меншостей.

— Овва! — скривився Грунтенко. — Типовий кадетсько-шовіністичний погляд. Вони декламували в думі, не можуть зректись і тепер.

Длугопольський сів на стілець верхи, сперся підборіддям на спинку.

— Невтішні вісті привезли, прапорщику...

— А кур'єрів, які привозили погані новини, страчували... — знизав Вовк плечима. — Принаймні це практикувалося в турецьких султанів.

— Я не султан, а Володимир Антонович не великий візир. Тому ставити вас до стінки не будемо, краще влаштуємо військову раду, як чинити далі.

— Вибачте, я ще не закінчив,— сказав Вовк. — У Парижі я провів переговори на цю тему з Вакаром, про якого щойно згадував, а той,

в свою чергу, прозондував це питання десь в урядових колах. У Парижі вважають: якщо сили національного зрушення зможуть захопити якесь велике місто, скажімо, Житомир, треба звернутися по допомогу до Антанти, створивши тимчасовий уряд, і вона швидко втрутиться.

Питання, чи варто доводити до відома отаманів рішення Франції і Польщі щодо збройного вторгнення на територію Радянської республіки, дебатувалося в ДПУ. Вирішили: варто. Отамани й справді можуть почати наступ — тоді їх легше буде зліквідувати одним нищівним ударом.

— Ми сподівалися на закордонну допомогу,— визнав,— але вважали, що Центральний штаб спроможеться ще на одне збройне вторгнення на Україні. А самим нам важко захопити не тільки Житомир, а й Бердичів. Сил малувато, й бердичівський кавполк наступає нам на п'яти.

— Антанта лише обіцяє... Обіцянки-цяцянки... — з сумнівом проказав Грунтенко. Його рішення якомога швидше виходити з гри зміцніло.

«За першої ж зручної нагоди,— подумав. — Далі тягнути небезпечно. Ще місяць-два, а там холоднеча...»

— Треба приймати рішення,— повернувся до нього Длугопольський. — Пропоную негайно провести переговори з Петриком.

— Слушно.

Длугопольський підійшов до билець веранди.

— Отче Леонтію, ідіть-но сюди.

Священик з'явився одразу, немов чекав, що його покличуть.

— Треба негайно послати людину до Петрика,— наказав Грунтенко. — Сьогодні вночі. Нехай повідомить: зустріч у Трощі в середу.

— У середу, то й в середу,— погодився священик,— зробимо.

— Хто поїде?

— Степана пошлю.

Длугопольський подумав і розпорядився:

— Із Степаном поїде Зубченко. Треба зробити ще одну спробу зв'язатися з Центральним штабом. Зубченко добре знає волинські ліси, нехай з Коростеня через Олеськ дістанеться Сарн, а звідти поїздом до Варшави. Головний отаман повинен знати: повстанські дії на Поліссі поширюються, хай робить з цього висновки.

24.

Фрося провела Сергія до хвіртки, сіла на лавку під бузковим кущем і дивилася йому вслід, не знаючи, що кожен крок наближав чоловіка до смертельної небезпеки: за п'ять кварталів од Кривої вулиці, де стояв їхній будинок, вийшов з подвір'я Микита Чміль.

У Микити все було заздалегідь розраховане: рівно о восьмій комполку виходить з дому, вони зближуються і через сім хвилин зустрічаються на Сінній. Ця вулиця, як правило, безлюдна, до того ж від неї ведуть два завулки, де легко загубитися.

Чміль склав собі докладний план утечі. Він підгадає так, аби перестріти Вариводу на розі Сінної і Качиного завулка, звідти сто сажнів попід дерев'яними парканами, в крайньому разі можна перескочити один з них і вишневим садом дістатися сусідньої вулиці. Потім швидше назад до базару, там сісти на воза й потихеньку до Високої Печі — отець Леонтій завжди переховає.

І двадцять червінців у кишені... Десять з них — завдаток, загорнуті в чисту шматину, вже обтяжували полу його суконної свитки, у другій кишені лежав наган, і Чміль час від часу погладжував його шерехате руків'я.

Микита ступав пружно, чіпко розглядаючись довкола: із задоволенням відзначив, що на вулицях не так уже й багато людей —

робітники почали працювати, дітлахи ще в ліжках, і тільки поодинокі жінки повертаються з базару. Жінки — не страшно, злякаються пострілу й відразу тікатимуть, зрештою, якщо трапиться і якийсь чоловік, котрий спробує втрутитися, у нагані вистачить куль, а руку має тверду й не пожаліє нікого. Та й для чого жаліти? Не лізь не в свою справу, бачиш, чоловіки гомонять між собою, збройно гомонять, але ж на те й існує зброя, щоб з неї стріляти...

Сергій озирнувся до Фросі й помахав рукою. Фрося завжди проводжала його. Навіть у негоду,— тоді запиналася хусткою, а тепер сидить на лавці простоволоса. Сергій завмер на мить перед тим, як ступити за ріг вулиці, усміхнувся дружині й попрошкував далі. Поправив кашкета, обсмикнув гімнастерку, усмішка сповзла з обличчя, й риси його потвердішали — командира полку чекав напружений і, можливо, небезпечний день. За даними розвідки, вчора ввечері групу невідомих військових, мабуть, банду Длугопольського, помітили в районі села Висока Піч. Одразу туди по тривозі поскакав ескадрон, і зараз Варивода чекав донесень комеска.

Сергій ішов, насолоджуючись ранковою прохолодою. До казарми рівно дев'ятнадцять хвилин пішки, й Варивода вважав ці хвилини чи не найкращими. Фрося нагодувала його смачною яєчнею і обдарувала на прощання світлою усмішкою — отже, день уже почався вдало, й почуття легкості, розкутості не полишало його, хоч і думав про ескадрон та бандитів Длугопольського.

Комеск Іван Сірко знає свою справу: якщо він учепиться у хвіст отаманові, то не відпустить, може, остаточно й не розтрощить банди, але пошарпає її.

Треба кінчати з Длугопольським. Отаман, правда, хитрий і весь час вислизає з рук. Уже кілька разів здавалося — кінець банді, а тікала, наче розчинялася в досвітньому тумані то в лісі, то десь за хуторами, чекаєш її біля Любара, а вона під Улановим,— складається враження, що отаман добре інформований, знає про маршрути полку мало не все, а вони мов із зав'язаними очима...

Згадка про невловного Длугопольського роздратувала Вариводу й трохи зіпсувала йому настрій, проте ненадовго: все одно вони скоро спіймають отамана — останню велику банду в навколишніх повітах, і тоді командування відкличе його на навчання. Думка про курси дедалі частіше навідувала Вариводу. Школа червоних командирів, нехай якісь курси — однаково, аби наслухатися розумних людей, зрештою, осмислити й зрозуміти навіть власні вчинки. Тепер він лише інтуїтивно знав, де поставити кулемети й коли вчасно послати ескадрон в атаку, але ж існує якийсь порядок, правила, закони тактики й навіть стратегії — і все поки що для нього за сімома замками. Однак він відчинить ці замки, тепер його влада, і він захищатиме її збройно, аби ця влада утвердилася й зміцніла.

Варивода наддав ходи: кортіло скоріше дізнатися, як справи в Івана Сірка...

Микита Чміль наближався до повороту, за яким мав зустрітися з Вариводою. Підтягнувся, відчуваючи кожний м'яз свого сильного тіла. Упіймав себе на тому, що майже зовсім не думає про наступну сутичку, захотілося навіть співати й замуркотів притишено: «Ой, у полі три криниченьки...» Немов не було йому діла до червоного командира, якого покладе зараз першим же пострілом. Пісня трохи розслабила Микиту, а знав, що має бути пильним і зібраним, потер долонею підборіддя, відганяючи мелодію, і намацав у кишені руків'я нагана. Ступив ще три кроки, нарешті поворот, ступив ще й побачив за півсотні сажнів постать у гімнастерці з червоними шевронами. Серце не тенькнуло й не закалотилося, Микита тільки відступив на край хідника й посунув назустріч чоловікові.

Скількох довелося рубати й стріляти! Раптом згадав останнього —

червоного голову з Краснопілля,— він убив його з того ж безвідмовного нагана, тепле руків'я якого стискає зараз у кишені...

Як заточився тоді червоний голова і впав у вогнище. Проте болю від вогню вже не відчув, помер одразу, як помре і цей, з червоними шевронами, не усвідомивши своєї смерті...

З підворіття вискочив рудий облізлий пес, побіг поперед Сергія, озираючись і облизуючись: либонь, украв щось у господаря й тепер тікає від розплати. Варивода свиснув собаці, заграючи з ним, та пес був навчений, недовірливий, лише озирнувся й кинувся навтьоки — відчував свою провину і боявся покарання.

Попереду з-за рогу виринув чоловік у кашкеті з лакованим козирком і в сірій свитці. Він ішов непоспішливо, помахуючи лівою рукою, а правицю тримав у кишені. Пес, забачивши його, перебіг на середину вулиці, чоловік у свитці відступив убік, звільняючи Сергієві дорогу, і кинув на Вариводу важкий погляд.

Чоловік у свитці вже мало не порівнявся з Вариводою, Сергій не відвів погляду й раптом побачив, що той тягне руку з кишені, чомусь йому здалося, що зараз вихопить зброю,— і в руці чоловіка справді мигнув наган. Варивода різко відхилився вбік і почув свист кулі коло вуха, справді, спочатку почув свист кулі, а вже потім бабахнуло...

Чоловік знову почав підводити руку з наганом, та Сергій випередив його, схопив за зап'ястя і щосили стиснув. Чоловік випустив зброю, але тої ж миті Варивода відчув сильний удар у сонячне сплетення — випустив зап'ястя, захитався, проте потягнувся до кобури. Чоловік у свитці відступив, шукаючи очима свою зброю, побачив її під ногами Вариводи, та, миттєво оцінивши ситуацію, не кинувся за нею, а рвонув на протилежний бік вулиці, де за почорнілим парканом починався кривулястий завулок.

Нарешті Варивода вихопив наган і, ще відчуваючи нестерпний біль, випростався і послав кулю навздогін чоловікові у свитці.

Чоловік метнувся за паркан, Варивода, пересиливши біль, кинувся до завулка, проте час уже згаяв: чоловік у свитці був далеко — повертав до сусідньої вулиці. Варивода знову вистрілив, не влучив і вирішив, що далі переслідувати його не варто. Вернувся до місця нападу, підібрав наган. Покрутив барабан, побачив лише один стріляний набій і раптом усвідомив, що тільки випадково щойно уникнув смерті. Зазирнув у чорне дуло нагана, з якого мав одержати кулю — холод торкнувся потилиці. Він похитав головою, підкинув наган на долоні й заховав до кишені галіфе.

«З банди Длугопольського,— подумав. — Вони дізналися, де я живу, й вирішили перестріти...»

Що ж, сьогодні не вийшло, і треба розпорядитися, щоб з завтрашнього дня заїжджав по нього кінний патруль. Напевно, бандити не відважаться повторити напад, та слід пам'ятати: ворог не спить...

25.

— Мишко! — радісно вигукнула Тетяна Пилипівна й широко розчинила двері. — А я вже гадала...

— Що я зник навіки?

— Чесно кажучи, не чекала... Але рада, й навіть дуже. — Тетяна Пилипівна подала руку для поцілунку, проте Павлюк стиснув її щоки долонями й міцно поцілував у губи. Тетяна Пилипівна обійняла його за шию, відповіла довгим поцілунком, притиснулася міцно.

— Я скучив за тобою,— сказав Павлюк і нарешті переступив поріг. — От і знову побачились. — Він затягнув до передпокою велику валізу й саквояж, причинив за собою двері й сів на табурет.

— Втомився? — захвилювалася Тетяна Пилипівна.

— Мені б зараз дві-три години поспати. Підводою з Полонного,

а шлях цей нерівний і неблизький. — Павлюк зняв запилюжені чоботи, скинув піджака і лишився в темно-синій сатиновій косоворотці.

— Митися,— розпорядилася Тетяна Пилипівна. — Іди до ванної голитися, а я зараз нагрію води.

За півгодини вони сиділи за столом, на якому кипів самовар. Павлюк жадібно спорожнив дві чашки чаю, відмовився від їжі й завалився спати. Тетяна Пилипівна з цікавістю огледіла важку валізу, спробувала підняти, але тягар виявився для неї заважким. Тетяна Пилипівна обстежила замки на саквояжі й валізі, вони були замкнуті, й господиня, наморщивши гарного носика, подалася на кухню. Вона знала Мишкові смаки: зварила квасолевий суп з сушеними грибами й приготувала печеню, поклавши багато перцю й лаврового листя. Певно, Павлюка розтривожив аромат печені, бо не встигла вона добре втушитися, як він просунув голову на кухню й поцікавився:

— А чарка знайдеться?

— Для тебе, любий, завжди.

Тетяна Пилипівна вже давно збагнула, що Мишко приїхав з Варшави чи з Рівного, а звідти він ніколи не прибував з порожніми руками — чекала подарунків і готова була пожертвувати не лише пляшкою.

Вона накрила стіл, поставила в центр карафку з горілкою, настояною на цитринових скоринках, знайшла торішні мариновані гриби, приготувала салат із свіжих помідорів та огірків з цибулею, й вони випили із срібних чарок, дивлячись одне одному у вічі.

Закусивши смачними білими грибочками, Михайло лукаво зиркнув на Тетяну й позадкував до передпокою. Тетяна Пилипівна одразу здогадалася для чого й, округливши очі, подріботіла за ним. Павлюк розчинив саквояж і, загадково позираючи на жінку, почав копирсатися в ньому. Тетяна Пилипівна мимоволі подивилася на велику валізу, повз Павлюкову увагу не пройшов цей погляд, він підморгнув жінці й, зневажливо копнувши валізу, пояснив:

— Там для тебе нічого цікавого. Повна валіза літератури, і я руки обірвав, поки допхав сюди. Журнал «Новь», паризьке видання для тутешньої інтелігенції.

— «Новь»? — запитала жінка. — А нових мод у цьому журналі нема?

— Суцільна філософія і критика Совдепії. Кажу: для вошивої інтелігенції.

— Знайшли що друкувати! Й заради цього надриватися?

— Ти, Танюшик, сюди свого носика не стромляй... — просюсюкав Павлюк. — Для такого гарного носика знайдеться щось пікантніше... — Він витягнув із саквояжа щось легке, прозоре, мереживне, змахнув у повітрі з виглядом фокусника й показав на піднятих руках шовкову спідню сорочку.

— Комбінація! — вигукнула Тетяна Пилипівна. — Яке чудо!

— І ще не все: повний комплект для коханої жінки! — Павлюк тими ж рухами фокусника викинув з саквояжа бюстгальтер і панталони. — І на закуску! — поставив на розчепірену долоню флакон парфумів.

— Любий! — Тетяна Пилипівна потягнулася до дарунків. — Ти завжди знав, що мені подобається.

— Ні,— відсунув дарунки Павлюк. — Тільки приміряти...

— Ну що ти!.. — Тетяна Пилипівна вдала, що засоромилась, однак Павлюк пригорнув її до себе й почав розстібати гудзики халата. — Чекай, печеня перестоїть...

— До чорта в зуби всі печені на світі!

Потім вона приміряла Михайлові дарунки. Виглядала в них справді розкішно, як варшавська пані, й Павлюк дав собі урочисту обіцянку за першої ж нагоди забрати її з собою. Однак давав такі

обіцянки вже не раз, та весь час щось ставало на заваді. До того ж після тижневого чи навіть тривалішого перебування в Києві Михайлів запал поступово згасав — що ж, усі чоловіки однакові, й важко суворо засуджувати їх природну зрадливість.

Обід після любовних утіх виявився вдвічі смачнішим, а горілка міцнішою, вони просиділи за столом аж до ночі, а потім у ліжку знову зрозуміли, як скучили одне за одним,— заснули пізно й прокинулися також пізно, задоволені й розімлілі.

Уранці Павлюк витягнув на вулицю валізу, а Тетяна знайшла візника. Михайло поклав валізу на дно коляски, навіть наступив на неї, наочно демонструючи зневагу до всіх друкованих видань світу, й наказав їхати на Львівську, де була друга конспіративна квартира Павловського. Михайло сів у колясці впівоберта — дивився, чи не посунув хтось за ними. Але вулиця була порожня, тільки гралися неподалік замурзані дітлахи та з'ясовували поміж себе стосунки жінки з кошиками, повними овочів,— видно, поверталися з базару й недобалакали.

Павлюк торкнувся пучками спини візника, наказав:

— Швидше, полтиник на чай!

Візник стріпнувся, угрів батогом коня, той пішов риссю, і Павлюк зітхнув спокійно: тепер їх ніхто не наздожене.

Сподівався застати на Львівській Павловського, а побачив лише Варвару Володимирівну. Ця жінка завжди дратувала Павлюка, подумки називав її недорізаною дворянкою, бо в усьому намагалася зберегти етикет. Подала руку для поцілунку, та Михайло просто потиснув її і запитав, блазнюючи:

— Як живемо, громадянко Виноградова?

Варвара Володимирівна зміряла його з ніг до голови таким поглядом, що інший провалився б крізь підлогу, та Павлюк витримав цей погляд. Більше того, ногою підштовхнув до Виноградової валізу й сказав:

— Приймайте, шановна, передачу з Парижа. А де старий хрін?

Варвара Володимирівна встигла опанувати себе. Торкнулася пучками скронь, легко помасажувала їх, це надало їй душевної рівноваги, й вона запитала:

— Маєте на увазі Богдана Юліановича?

— Не головного ж депеушника Лівшиця...

— Ваші жарти ніколи не відзначалися вишуканістю.

— А я не претендую на це.

— Богдан Юліанович захворів.

— У Голосієві?

— Де ж йому ще бути?

— Тоді дозвольте відкланятися. А тут,— знову копнув валізу,— журнал «Новь» — для поширення серед місцевої інтелігенції.

Богдан Юліанович справді хворів і лежав у ліжку змарнілий. Жінка, яка ходила за ним, повідомила, що старий скаржиться на біль у шлунку й вже давно не підводиться. Але, побачивши Михайла, Павловський пожвавішав, сів, спершись на подушки, й почав розпитувати про поїздку. Дбайливо порахував привезені Павлюком гроші, заховав під подушку й тільки після цього сказав так, наче йшлося про дрібниці:

— Мої справи, Михайле, погані, мабуть, я скоро помру.— Побачивши заперечливий жест, додав з притиском: — Слухай і не перебивай. Отже, готуватимемося до найгіршого. У разі моєї смерті обов'язки по організації зв'язку з Центром дії та польською контррозвідкою перейме Варвара Володимирівна. Знаю, у тебе з нею взаємини не вельми гарні, й взагалі, краще було б знайти мужчину, але кого? Ти не погодишся, та й для чого тобі? Грошей маєш не менше, ніж я, навіть більше, до того ж воля, Фігаро тут, Фігаро там... Я б і сам з задоволенням помінявся з тобою. Коротше, кращої кандидатури, ніж

Виноградова, немає. Передаси в Парижі й Варшаві: всі контакти через неї, підпільне прізвисько її «Соломон». Ясно?

— Рано ховаєте себе, Богдане Юліановичу. І я абсолютно певен...

— Не видряпаюсь я, Мишко... — Павловський закашлявся. — А справи хочу лишити в ажурі. Варвара знає всі ходи й виходи, тримає зв'язок з Чебаковим, а тепер я передам їй і Яковлєва. А через Яковлєва... — Богдан Юліанович затнувся, та Павлюк збагнув, що саме він має на увазі, і додав упевнено:

— Інформація для «двуйки»!

— Здогадливий ти, Михайле... — примружився Богдан Юліанович.

— Такий уже вродився.

— Врахуй, того чоловіка знають лише Яковлєв та я. Тепер знатиме Варвара. Тобі не треба.

— Можливо, не треба... — Павлюк усе ж таки трохи образився. Хотів сказати, що він ризикує найбільше, й варто чекістам узяти його на кордоні... Проте сам злякався цієї думки й тільки махнув рукою.

— Тепер не до власних амбіцій. Робимо спільну справу, по лезу всі разом ходимо, тож прошу тебе не сваритися з Варварою.

— Не буду,— пообіцяв Павлюк. — Моє діло маленьке: одержав, передав...

— Не таке вже воно й маленьке: одержав, передав — це точно. А сам ти не інформуєш Радловського? Він тебе ні про що не розпитує?

Павлюк почервонів, проте ледь помітно. Справді, скільки разів у них з надпоручником Радловським йшла мова про ступінь вірогідності інформації Богдана Юліановича. Надпоручник навіть давав йому завдання перевірити деякі дані.

— Пусте... — відмахнувся.

— У нашій роботі все має значення,— не погодився Богдан Юліанович,— навіть дрібниці. Коротше кажучи, будеш у Києві ще тиждень, за цей час Варвара одержить від Яковлєва дані, які передаси раді послів... — Павловський знову покашляв, знеможено заплющив очі й подумав: от і він на межі життя й смерті, коли все мирське має видаватися дрібним і малосуттєвим, але ж лицемірить із самим собою і з цим простуватим і не дуже проникливим Михайлом Павлюком. Для чого сказав: раді послів? Які посли? Самозванці, що пишномовно називають себе послами Росії. Колишні міністри Сазонов, Маклаков, графи Бенкендорф та Ізвольський. І генерал Гурко, який тримає безпосередній зв'язок між цією так званою групою послів та французьким генштабом. І Микола Вакар, котрий одержану від «Каті» шпигунську інформацію передає генералові Гурку. І нескінченні листи з Парижа й Варшави з докорами, що такої інформації мало...

Обличчя Богдана Юліановича витягнулося: невже справді марнота марнот? І невже ви, підполковник Павловський, розкисли перед смертю?

Богдан Юліанович поправив подушку й посміхнувся презирливо: ні в якому разі! Навпаки, треба дякувати богові, що відійдеш у той світ по-доброму, не стоячи біля стінки й бачачи тільки чорні дула гвинтівок й примружені безжальні очі червоноармійців. І поховають тебе не як бездомного пса, а по християнському звичаю, і поставлять хрест на могилі.

— Передам,— пообіцяв Павлюк.

— Звичайно, бо одержиш за це гроші,— ледь помітно посміхнувся Богдан Юліанович.

— Фактор важливий.

— Якщо доживу — побачимось,— подав йому кволу руку Богдан Юліанович.

Павлюк зобразив на обличчі скорботу, але вийшов з будинку, посвистуючи.

«Кожному своє,— думав,— і цей старий жук бачив у житті багато.

И більше приємного, ніж поганого. Тому й помирати йому значно легше, ніж, скажімо, мені. Бо я ще молодий і хочу їсти. До того ж не сухий хліб з водою, а гарний шмат м'яса в обід...»

До речі, що приготувала Тетяна на обід?

Думки про обід і Тетяну поліпшили настрій Павлюка, і він попрямував до трамвайної зупинки, геть забувши про передсмертні напучення Богдана Юліановича. Йшов, насвистуючи бравурний марш тореадора. Як гарно, що в нього все життя попереду і обіцяє, принаймні в найближчому майбутньому, самі насолоди.

На лавці поблизу садиби Павловського сидів юнак і лузав насіння. Павлюк глипнув на нього й раптом прочитав у його очах чи то напругу, чи то переляк: вони були не байдужі й не порожні, як у випадкового зустрічного. Це не сподобалося Павлюкові, проте нічим не виказав тривоги, проминув юнака, так само весело насвистуючи. Не озирнувся, лише завертаючи до зупинки, скосив очі й побачив, що юнак у кепці пішов за ним.

Отакої, подумав. Можливо, приїхали, шановний Михайле Олексійовичу Павлюк, і зараз вас братимуть депеушники. Де ж вони? На зупинці попереду нікого, тільки троє тіток, дітлахи й літній чоловік у повстяних капцях на босу ногу. Явно не чекіст. Виходить, один на один, і з цим депеушним молокососом він упорається граючись.

А може, гайнути до лісу? Тут такі хащі, що сам чорт заблукає.

Але ж тоді він. викаже себе: депеушник зрозуміє, що їхню гру розгадано, й вживатиме якихось тільки йому відомих заходів. Отже, краще непомітно відірватися від «хвоста», нехай гадають: це трапилося випадково. Нехай і далі стежать за Павловським...

А Богдан Юліанович! Ось тобі й старий, досвідчений ас контррозвідки! Вилежується у ліжку й не знає, що під ворітьми сидить чекіст і не спускає з нього своїх пильних пролетарських очей. Добре, хоч помирати зібрався, туди тобі й дорога, шановний пане Павловський, помирай, тільки швидше, щоб з твоєю допомогою депеушники не «розкрутили» всю організацію.

А може, вже «розкрутили»?

Павлюк згадав пронизливі очі молодика, що заходив колись до них з Тетяною на Гоголівську, і йому стало лячно. Проте сьогодні вранці за квартирою на Гоголівській спостереження не було — це він встановив точно,— то, можливо, його побоювання безпідставні? Однак ось вона, реальність: юнак у кепці, який прошкує за ним до трамвайної зупинки.

Павлюк не зайшов у вагон, де було багато вільних місць, а залишився в задньому тамбурі, намагаючись триматися ближче до виходу. З задоволенням побачив, як молодик у кепці зайняв місце поруч — перше від тамбура.

«Сиди,— подумав,— тепер ми пограємось...»

Зрештою, у нього в кишені піджака наган, і покласти цього шмаркача можна так швидко, що він не встигне й збагнути, що приймає героїчну смерть за рідну робітничо-селянську владу.

Певно, молодик у кепці збагнув, що обрав не зовсім зручну позицію, тільки після третьої зупинки, коли у трамвай просто поперли люди — вони затиснули його на сидінні, й Павлюк, як тільки вагон рушив, двома енергійними рухами проклав собі дорогу й зістрибнув на ходу, одразу шмигнувши до найближчого завулка. Затримався на розі. Видно, депеушник виявився недосвідченим — він не помітив Павлюкового маневру: трамвай зник за рогом, і ніхто не зіскочив з нього. Лише тоді, полегшено зітхнувши, Михайло попрямував до Голосіївського лісу.

Павлюк повернувся до будинку на Гоголівській у сутінках. Переліз через паркан сусідньої садиби, постояв за сарайчиком у дворі, не помітивши небезпеки, нишком ковзнув у браму.

Тетяна Пилипівна зустріла його докорами — обід давно охолов, проте Павлюк жартівливо затиснув їй рота долонею й подався до вікна.

визирнув з-за штори — вулиця була порожня, лише тоді Павлюк дозволив подавати на стіл.

Тетяна затривожилася:

— За тобою стежать?

— Я від дідуся втік,— замуркотів стиха Павлюк,— і від бабусі утік...

— Стежать, питаю?

Павлюк безжурно посміхнувся.

— І від тебе, сірий депеушний вовчику, втечу обов'язково!

— Чекісти?.. — не на жарт злякалася Тетяна Пилипівна. — Вчепилися в тебе?

— Нічого в них не вийде! — самовпевнено заявив Павлюк. — Але справи невтішні... — Він розповів, що сталося біля садиби Павловського.

Тетяна Пилипівна сполотніла.

— Боже мій,— заломила руки,— що буде зі мною? Адже в мене з Богданом Юліановичем...

— Знайомство,— твердо заявив Павлюк. — Випадкове знайомство, тільки й того. Гадаю, старий скоро вріже дуба, а взагалі він кремінь — нічого не скаже... А ти на його прохання діставала продукти, носила йому. Хіба не так?

— Так!

— Ніхто не зможе довести інше,— упевнено сказав Павлюк, і Тетяна Пилипівна, повеселішавши, почала гріти борщ.

Улаштувавшись за столом, Павлюк потягнувся до карафки, та пересилив себе: сьогодні він має бути тверезим і бадьорим, як сонячний зайчик на дзеркальному склі. Тетяна принесла повну тарілку борщу, та він не став їсти.

— Сідай, Таню,— звелів,— і слухай уважно. Перше: безпосередні зв'язки з Павловським обірвати...

— Не дурна...

— Цить, жінко,— металеві нотки з'явилися в Павлюковому голосі. — Підеш на Львівську, сорок два, дванадцята квартира.

— До Варвари Володимирівни?

— Отже, знаєш куди. Павловський також мешкав там. Розповіси Виноградовій, що саме сталося. Найближчим часом їй треба обов'язково побувати в Павловського, той передасть їй потрібних людей. Явки, паролі й таке інше. Із садиби Богдана Юліановича на вулицю нехай не виходить: депеушники, обпалившись на мені, її вже не випустять. Має тікати через сусідню садибу, у нужнику задні дошки не прибиті, за ним густий малинник і садочок, а далі Голосіївський ліс...

— Зрозуміло.

— Нехай перевірить, чи не стежать за її квартирою. Певно, ні. Павловський вже давно у ліжку, за цей час ні я, ні ти, ні Виноградова його не відвідували. Учепилися за нього зовсім недавно, інакше вийшли б і на тебе.

— Який жах! — сплеснула руками Тетяна Пилипівна.

— Не галасуй! Кажу: до тебе їм присікатися важко. Отже, головне, аби Виноградова якнайшвидше перебрала віжки в Павловського. А я теж зникаю...

— Невже й ти злякався, любий? — не без іронії запитала Тетяна Пилипівна.

— Я не з полохливих, але обережний. Зараз пообідаємо, потім ти вийдеш на вулицю й добре подивишся. Якщо немає нічого підозрілого, зупинишся під липою й поправиш зачіску. Речей у мене нема, один легесенький саквояж, на Гоголівську я не виходитиму, а через сусідній двір...

— Шкода,— засмутилася Тетяна Пилипівна,— без тебе мені буде важко.

— Я скоро повернусь,— пообіцяв Павлюк, знаючи, що навряд чи хтось зможе затягнути його на Гоголівську.

26.

— Підіб'ємо перші підсумки, товариші,— сказав Горожанин,— робота просувається досить повільно, і її наслідки ніяк не можуть задовольнити нас. Не кажу вже про явні недогляди й навіть провали. Чим можна пояснити те, що вчора помічник оперуповноваженого Осьмушко прогавив чоловіка, який приходив до Павловського? Розкажіть, як це сталося, товаришу Осьмушко.

Осьмушко підвівся й винувато шморгнув носом. Стояв, переступаючи з ноги на ногу, й мовчав.

— Так уже сталося,— сказав нарешті. — Виходить, я негодящий для ДПУ, товариші, і прошу відпустити мене назад у депо. Слюсар я, із залізом звик мати справу, я вам паровоз так відремонтую, що десять тисяч верст пройде, а тут... — розвів руками й знову шморгнув носом. — Ніякий я не сищик...

— А я сищик? — приступив до нього Горожанин. — Ти як нашу роботу розумієш, товаришу Осьмушко? Не сищики ми, а політичні працівники, й боремося з контрою, бо таке завдання одержали від Радянської влади.

— А я, коли паровоз на лінію випускаю, з контрою не змагаюсь? — почервонів Осьмушко.

— Усе наше життя — боротьба,— погодився Горожанин,— тільки на різних революційних фронтах. І нас з тобою, товаришу Осьмушко, партія недаремно до ДПУ послала. Бо тут лінія фронту, а ти, як робітник і комсомолець, саме на цьому передньому краї і повинен воювати.

— Згоден воювати й навіть загинути,— зблиснув очима Осьмушко,— але ж ви вимагаєте іншого. Я мав завдання спостерігати садибу Павловського і стежити за її відвідувачами. Підмінив товариша Мальцева о третій ранку, потім близько десятої з'явився той тип. У сірому піджаку й капелюсі, пройшов просто до садиби, не зупинився, не розпитував перехожих, простував упевнено, і я вирішив, що він іде до Павловського не вперше.

— Докладніше опишіть його зовнішність,— наказав Горожанин. — А вас, товаришу Мальцев, прошу зафіксувати на папері усний портрет.

Осьмушко подумав трохи й почав не зовсім рішуче:

— Значить, у сірому піджаку, а капелюх також сірий, тільки темніший. Штани світлі, а на туфлях гамаші, точнісінько такі, у яких піжони Хрещатиком швендяють. А сам він повновидий, червонолиций, вгодований, а вуса стирчать, як у старорежимного офіціанта. Угору так стирчать,— показав пальцями,— й кінчики вусів тонесенькі.

— А очі вирласті,— раптом відірвався від паперу Мальцев,— і погляд самовпевнений?

— Точно, дивиться нахабно.

— Оце правильно підмітив — нахабно,— підтримав Мальцев,— я ще тоді звернув увагу й доповідав...

— Що доповідали? — здивувався Горожанин.

— Про випадок на Гоголівській,— нагадав Мальцев,— про того типа, який пропонував уроки латинської і гімнастики. Товариш Осьмушко описує його точно...

— А ми зняли спостереження будинку на Гоголівській,— докорив Горожанин.

— Хто міг знати! — спробував виправдатися Колесников. — Людей обмаль — на пальцях полічити можна. Ще товариш Вовк доповідав про Гоголівську, але вирішили, що там рядова зв'язкова, й обмежились стеженням за садибою Павловського.

— Треба поновити стеження за будинком на Гоголівській,— розпорядився Горожанин. — Як прізвище зв'язкової? — обернувся до Колесникова.

— Громадянка Шарій Тетяна Пилипівна.

— Працює?

— Працювала друкаркою у губосвіті. Навесні звільнилася. Вродлива, і я гадаю...

— Що?

— Ну, що той тип, вусатий і в капелюсі, приїхав з Парижа. Вовк доповідав: вони мали вже отой журнал «Новь» до Києва закинути. Не здивуюсь, якщо він тут.

— Правильно міркуєте, товаришу Колесников,— схвалив Горожанин. — А як з Павловським? — обернувся до Мальцева.

— Давно не виходить, і лікаря запрошували. Я з сусідкою розбалакався: всі упевнені — помирає Павловський. Лікар сказав це служниці, яка його доглядає. Я ще подумав — чи не варто нам до нього завітати? Так би мовити, з незаперечними доказами його контрреволюційної діяльності. Ми ці докази на бочку — й подивимось, що він нам скаже... Може, перед смертю совість прокинеться й він розколеться...

— Павловський? — вигукнув Колесников. — Розколеться? Його до стінки постав — мовчатиме, а тепер!..

Горожанин нерішуче клацнув пальцями.

— Якось воно негарно,— мовив. — І хочеться, і колеться... — Подумав і вирішив: — Не треба... Не можемо ми до вмираючої людини вриватися... До того ж Колесников правий: Павловський — твердий горішок...

— А якщо він цілий місяць помиратиме?.. — засумував Мальцев. — Не вічно ж нам з Осьмушком там крутитися...

— Поміняємо,— вирішив Горожанин,— ви там очі вже намуляли. Розпорядіться, товаришу Колесников, нехай Пацеру з Миколайчуком на Голосієве кинуть. А ви, товариші Мальцев і Осьмушко, постежите за Яковлєвим та Швайковським. Ще двох оперативників — на Гоголівську. Щоб миша там не проскочила... Що в нас з Яковлєвим? — обернувся до Колесникова.

— Працює у Цукротресті. Вечорами зустрічається з артисткою російського театру Лялею Підвойською. Гарна жіночка, гадаю, не лише Яковлєву голову крутить. Двічі ходили до «Континенталю».

— До «Континенталю»? — замислився Горожанин. — Там ціни не по кишені працівникові Цукротресту. Де Яковлєв бере гроші?

— Можемо тільки здогадуватися.

— А якщо не Швайковський? — засумнівався Горожанин. — Ми з очей не спускаємо, а він чистий мов скло.

— Контра,— вихопилося в Мальцева,— якщо з Яковлєвим водиться, не може не бути контрою!

— Швидкий ти, товаришу Мальцев,— осудливо сказав Горожанин. — Якщо кожного контрою вважатимемо, знаєш, якільки дров наламати можна?

— Ліс рубають — тріски летять...

— А ми ліс не рубаємо — вирощуємо.

— Найкращі ліси проріджують... Я недавно у Пущі-Водиці був, там такі дуби височать, а роздивишся — дупласті, гнилі всередині...

— Ваше порівняння, товаришу Мальцев,— обірвав його Горожанин,— несприйнятне й взагалі шкідливе. — Побачив, як густо почервонів Мальцев, і трохи пом'якшив удар: — Дбайливий лісник дерева доглядає, лікує їх, а дупластий дуб ще двісті років простояти може на радість людям...

— Що з Центром дії робитимемо? — поцікавився Колесников. — Якщо справді той журнал «Новь» уже в Києві, вони його поширюватимуть. Отут ми й погуляємо...

— Згоден,— сказав Горожанин. — Найголовніше зараз — встано-

вити зв'язки Центру дії. Тоді й вийдемо на шпигуна з округу. Не можемо не вийти.

Колесников похитав головою.

— Певно, він особливо засекречений. Від усіх.

— Звичайно,— погодився Горожанин. — Але це не виправдовує нас.

27.

Фрося збирала падалки під яблунею і не помітила Сергія. Той ковзнув між деревами безшумно — хотів налякати дружину, несподівано затулити їй очі, та в останню мить Фрося озирнулася і просяяла.

— Чого так рано?

— Маю чверть години,— пояснив. — Ординарець з конем чекає на вулиці.

— Знову на банду?

— Що вдієш, така вже наша доля — поки всіх не переловимо...

— Умивайсь,— розпорядилася Фрося. — За чверть години я тебе хоч нагодую. Борщ ще теплий, а котлети розігрію.

Сергій з'їв борщ, нехотя поклав ложку, Фрося помітила це й досипала, чоловік упорався з добавкою за кілька секунд — ото справжній чоловік, подумала Фрося, бо справжній та й ще молодий повинен добре їсти, то вона може дзьобнути тут, дзьобнути там — яблучко, склянку чаю, ложку каші чи вареника, а чоловікові треба добрячий шмат м'яса, та ще й з картоплею — і вона подала мало не повну миску нам'ятої з салом картоплі, примостивши збоку дві — кожна з долоню — котлети.

Дивилася, як квапливо жує Сергій, й думала: оце проти ночі поскаче з ескадроном світ за очі воювати з бандитами. Господи, пронеси всі кулі повз нього, бо він хоробрий і лізе під них, не остерігаючись... А ти, господи, все бачиш згори й знаєш, який він сміливий і чесний, майже безгрішний, таких людей мало на світі, то збережи Сергія, хоч він і не вірить у тебе, але однаково збережи. Ти ж сам встановив на світі найвищу справедливість, то хіба можеш порушити її?

Сергій відірвався від котлети й, жуючи, мовив так, наче йшлося про щось зовсім буденне й звичне:

— Уранці, коли йшов до казарми, на мене бандит наскочив. З нагана хотів... Та, бачиш, не вийшло...

— Він стріляв у тебе? — пополотніла Фрося.

— Хотів, та я не дався. Комісар розпорядився, щоб тепер до нас приходив патруль... Воно, звичайно, незручно, та комісарове рішення, мабуть, правильне.

— Комісар у нас розумний,— схвалила Фрося. Помовчала трохи й мовила нерішуче — знала, що не має права казати такі слова, але й не могла втриматися: — Рідний ти мій, дуже прошу, бережи себе... Ти ж такий гарячий, а куля дурна й не вибирає... Не лізь...

Сергієве обличчя потвердішало.

— Я свій обов'язок знаю,— тільки й відповів. Підвівся, погладив Фросю по щоці, очі знову полагіднішали. — Я від куль заворожений,— пояснив,— будь спокійна.

Повернувся батько — йшов стежкою від хвіртки, видно, втомлений, бо човгав підборами й щось буркотів собі під ніс. Фрося визирнула з літньої кухні, батько помітив її, осміхнувся, зупинився, зняв кашкета й запитав:

— Сама?

— Сергій щойно від'їхав.

— Куди?

— Певне, бандитів ловити.

— Розумний дуже! — вихопилося в батька. — Та й вони не дурні!

— Скажете таке... І на що той отаман сподівається? Ідіть сюди, тату, краще борщем вас нагодую.

«Дурепочко ти моя,— замилувався дочкою Іван Іванович,— на таких, як твій батько, отаман і розраховує. Без них би йому давно кінець...»

Сів на підсунутий дочкою стілець, схилився над мискою з борщем і згадав, як зранку прибіг на базар Чміль — без кашкета, засапаний. У Івана Івановича аж серце зайшлося — невже невдача? Відкликав убік, а Микита й каже:

«Той червоний командир, либонь, чаклун, і куля його не візьме. А може, просто випадок?.. Півсекунди не стачило, оступився я, чи що, але вибив він у мене з руки нагана, й слава богу, що сам промахнувся... А я через паркан — і втік...»

Іван Іванович тільки й пам'ятає, що руки в нього затремтіли. Дивився на Микиту, ще не вірячи, і запитав:

«Ти що, здурів?»

«Не здурів я, добродію, а так сталося. Тобто невдача...»

Але Іван Іванович уже усвідомив, що програв. Точніше, не зовсім програв — таке можна й пережити. Сказав, втупившись у Чмеля вимогливо: «Вертай десять червінців!»

Але той зневажливо посміхнувся й відповів також зневажливо:

«Не вийде, шановний, завдаток не вертають. Я ці червінці заробив чесно, бо ще б мить — і дістала б мене червоноармійська куля».

«Угода яка була,— спробував ще раз Іван Іванович, знаючи: не бачити йому своїх червінців,— угода була покласти комполку, чи не так?»

«А я не заперечую, однак ви, добродію, мали мені ще десять червінців заплатити, то я їх не вимагаю, витрачайтеся на щось інше... А тепер переховайте мене десь на день-два, бо, можливо, мене в Бердичеві вже шукають, той червоний командир, певно, запам'ятав, а до міліції чи ДПУ потрапляти не хочеться, у них там розмова одна — до стінки. А якщо допитуватимуть, раптом можу й бовкнути щось: хто, наприклад, напутив мене й послав на подвиг...»

«Добре,— позадкував Іван Іванович,— я тебе влаштую в надійної людини, та щоб більше не бачили твоєї поганої пики в місті, пойняв?»

«А мені відтепер ваш жидівський Бердичів став ще огидніший,— відказав Микита. — І не сумнівайтеся, добродію, десять червінців — достатня платня, аби я проковтнув язика».

Додому повертався Іван Іванович засмучений. Але побачив Фросю, й відлягло від серця. Почув запах борщу, й зовсім зробилося добре, наче вони ще в Почуйках, ще жива Євдокія, а Фрося зовсім маленька, і Євдокія насипає йому борщ, присуває повну таріль пампушок, а він сидить у світлиці, скинувши чоботи, у самих вовняних товстих шкарпетках, вільно простягнувши ноги. І все в нього добре, бо землі навколо Почуйок — його, і млин — його власний, і всі люди, навіть у Насташці, кланяються йому й дякують за ласку.

Боже, які благословенні часи були!

А й тепер нівроку, тільки цей проноза Чміль підвів...

Одначе, подумав, справа ця поправима, й треба буде найближчим часом навести цього червоного командира на засідку, обміркувати все з Длугопольським чи Грунтенком — поважні люди, розумні й кмітливі, не те що той недолугий Чміль, вони разом врахують усе до дрібниць, і цей червоний полковник потрапить під кулеметну чергу... Загине смертю хоробрих, ховатимуть його з військовим оркестром, а над могилою дадуть залп із гвинтівок.

Іван Іванович зримо уявив, як червоноармійці підводять дула гвинтівок, почув гучний залп і заспокоївся.

Є бог на світі, і він почує його молитви.

— Смачний борщ, дочко,— сказав і кинув ніжний погляд на Фросю.

— Тобі мій борщ завжди смакує.

Іван Іванович хотів сказати, що йому смакує все, зготоване доччиними руками, та чомусь постидався: сьогодні він таки завинив перед нею, щоправда, не зовсім завинив, а якщо вже розібратися, то й зовсім не завинив, проте якийсь камінь лежав у грудях, і він змовчав.

— А Сергія сьогодні хотіли вбити,— раптом сказала Фрося.

Іван Іванович поклав ложку й запитав, підвівши на дочку погляд:

— Убити?..

— Якийсь бандит намагався застрелити його.

— Він червоний командир і щоденно ризикує.

— У бою,— заперечила Фрося,— а то просто на вулиці, отут поблизу, і Сергій чудом врятувався.

«Не чудом,— хотілося відповісти Івану Івановичу,— просто у Чмеля виявилась кишка тонка, а твій Сергій — пестунчик долі...»

— Якщо вже почали стріляти на вулицях міста... — невизначено протягнув Іван Іванович.

— Що маєш на увазі?

— Хочу сказати, дочко, що поберегтися тобі треба.

— Мені що? А на Сергія в бандитів руки сверблять.

— Уже кажеш: бандити... А то люди, дочко, такі, як Боровий чи пів-Насташки...

— Зараз ще Миколу згадаєш.

— А чому б і не згадати? І Якубовича, чоловіка свого, обізвала бандитом!

— А він, тату, бандитом і був. Дітей у Григорівському ставу хто топив? Зовсім маленьку дівчинку?

— Облишмо цю розмову, дочко, бо вона мені неприємна.

— А мені, гадаєш, приємна?

Іван Іванович відсунув порожню миску.

— Усе? — запитав, щоб перевести розмову на інше.

— Котлети ще...

— Давай, котлети в тебе смачні, смачніші за ресторанні. Гольдройз казав: нехай мого кухаря навчить.

— Задурно не вчитиму,— усміхнулася Фрося.

— І правильно,— пожвавішав Іван Іванович,— нехай Гольдройз платить.

— Компаньйон же ваш...

— Кумпанія одна, а гроші нарізно,— пояснив Іван Іванович і начебто ненароком запитав: — А твій де?

— Казала вже: на бандитів подався.

— Це вже чув, а куди саме?

Підозра вжалила Фросю:

— Для чого вам?

— Просто так, цікаво. Завтра маємо по бичків їхати, не дай боже на війну наскочити...

Фрося сіла навпроти батька, запитала, не спускаючи з нього уважного погляду:

— І чого це ви, тату, так мене не любите?

— Я?! Тебе?.. — здивувався щиро.

— А Сергія?.. Бо не любити Сергія, значить, не любити й мене.

«Ти мені, дочко, казок не розповідай»,— хотів одповісти Іван Іванович, натомість сказав:

— Звідки взяла?

— З усього: як дивитеся, що кажете... Здається, навіть знаю, що думаєте...

— І що ж думаю?

— Ото, батьку, ви самі й розкажете...

«Сказала — батько, а не тато. Вперше так...» — відзначив про себе Іван Іванович. Відповів:

— А думаю я, дочко, що ти маєш бути щасливою.

— Без Сергія?

— Чого так гадаєш?

— Але ж так хочете! Бо тепер все ваше життя таке — насупротив.

— Життя таке, завжди можна його повернути. Куди схочеш...

— Я б хотіла, тату, щоб ви одною стежкою з нами йшли.

— Чи не завузька та стежка?

— Люди з нами йдуть — дорогою стане.

— Люди завжди протопчуть,— ухильно погодився Іван Іванович. — На те вони й люди. А я ось про що хотів тебе спитати: вчитися ти справді збираєшся?

— Це, тату, не від мене залежить.

— А не можна так, щоби Сергій поїхав, а ти лишилася?

— Без Сергія не зостанусь! — одрізала Фрося.

— Я до того, що у великих містах тепер сутужно: голоднувато, й по кутках доведеться тулитися.

— А нам з Сергієм всюди гарно,— сказала безжурно Фрося,— аби удвох.

Іван Іванович стиха зітхнув: кохання завжди засліплює, й може, шкода, що йому не довелося такого зазнати. Батько женив на Євдокії, бо за тою давали аж п'ять десятин доброго чорнозему. І він не шкодує: Євдокія виявилася незлою, роботящою, народила йому Фросю, життя в них начебто складалося, збудували дім у Почуйках, прикупили землі, потім паровий млин, і їздив він уже в ресорній бричці. Ну, а кохання? Про кохання не було часу й подумати: весь час робітники, млин, як землю засіяти, як заплатити менше... Круговерть...

А може, подумав раптом, і млин, і десятини не варті гарної дівки, від якої крутиться голова? Однак він багато бачив дівок, а чомусь від жодної з них не запаморочилася голова. Зрештою, кохання можна купити, он біля їхньої з Гольдройзом «Фіалки» скільки гарних кружляє, певно, навіть вродливіших за Фросю...

Раптом Іванові Івановичу стало соромно за те, що порівняв отих ресторанних шльондр з коханою дочкою. За що б'ється весь залишок життя? Нащо дурно сьогодні викинув десять золотих червінців? Кому придбав золоту згарду, яка й досі без діла лежить на дні скрині? Усе життя їй, Фросі, а дяка? Нема дяки й не буде, ніколи не буде, якщо він сам не подбає про це.

І ще подумав Іван Іванович: усе в житті влаштоване так, що коли одному гарно, другому погано. Він десь чув чи читав, що існує така вельми мудра наука хвілософія — навіть вона стверджує це, кажуть про якусь боротьбу протилежностей... І що за цю хвілософію виступають більшовики. То чому ж і йому не скористатися їхньою наукою? Зараз комполку Сергієві Вариводі добре, а йому, Іванові Івановичу Тимченкові, відповідно погано, а слід зробити навпаки, тобто рано ще вішати носа, добродію, гра тільки почалася. Перший крок виявився невдалим, подивимося, як буде далі.

28.

Навколо села виставили посилену охорону, й ще два верхових пікети контролювали підходи до нього. У Трощі зібралася велика нарада: до отамана Длугопольського приїхав сам командувач Повстанської Волинської армії Панас Григорович Петрик, його найближчий помічник і начальник штабу Лукаш Костюшко та старшина з особливих доручень Пилип Михневич. Для зустрічі високих гостей отаман Длугопольський вишикував на церковному майдані чоту, яка тричі дружно гаркнула «слава» й відсалютувала залпом з гвинтівок, а потім у церкві місцевий священик відслужив урочистий молебень.

Панас Петрик стояв попереду всіх перед вівтарем — в офіцерському френчі, перетятому ременями, високий, стрункий, білявий красень з великими очима, тонким носом і густими, акуратно підстриженими вусами. Широко хрестився, і очі в нього світилися справжньою вірою. Урочиста зустріч, гвинтівочний залп, мерехтливе світло свічок, запах ладану, спів диякона — все це вселяло в нього впевненість, що їхня справа справедлива, що нарешті вона починає набирати масштабності не на словах, як відчував дотепер, а на ділі, і що сьогодні зроблено вирішальний крок до перемоги.

Петрик ступив півкроку назад до Длугопольського, міцно й вдячно потиснув йому лікоть і прошепотів:

— Дякую і ніколи не забуду...

Длугопольський ледь помітно кивнув, і Петрик збагнув, що відтепер матиме справжнього спільника.

Незважаючи на несподівану пишноту зустрічі, Петрик відчував отаманову холоднувату відчуженість і розумів причину її. Кому хочеться добровільно, навіть в ім'я великої справи йти під оруду іншого й виконувати чиїсь накази? Тут, у Трощі, сам собі хазяїн і слухаються тільки тебе, а віднині власноручно натягаєш на себе ярмо, та й ще можеш чекати, що тебе підганятимуть...

А чи пішов би він сам під руку Длугопольського,— зненацька подумав Петрик. Відразу відчув внутрішній супротив, але вирішив: пішов би. Об'єднання конче потрібне, тільки в цьому разі вони становитимуть реальну силу й матимуть шанс підняти повстання, сколихнути селянську масу, й заради цієї священної мети можна пожертвувати власними амбіціями.

Молебень закінчився, й Петрик перший попрямував до виходу. На це мав право: у Трощі він гість, а добре вихований господар завжди поступається дорогою гостеві.

На паперті та навколо неї стояли озброєні козаки, вони знову загорлали «слава», тепер не так дружно, та однаково це було приємно, і Петрик, натягнувши офіцерського кашкета, відкозиряв їм. Озирнувся до Длугопольського й запитав жартома:

— А як дивиться на все це голова сільради?

— Він наша людина й сьогодні, аби не заважати й не ставити себе та нас у незручне становище, поїхав по хуторах.

— Тоді до діла?

— Воно не терпить,— погодився Длугопольський, бо й справді кортіло послухати, з якими саме пропозиціями приїхав до нього цей колишній інженер-залізничник, що став командувачем так званої армії.

У яблуневому саду стояв довгий стіл, на ньому карафки з квасом і склянки, більш нічого, урочистий обід планувався після прийняття угоди. Петрик сів не на чільне місце, а посеред столу, вказавши на стілець праворуч Костюшкові. Ліворуч сів Михневич, а навпроти них розташувалися Длугопольський, Грунтенко та Петро Вовк.

— Ми раді бачити таке шановне товариство,— почав Грунтенко,— вважаємо цей день багатообіцяючим і помітним у нашому національному зрушенні. — Він сплів пальці, сильно стиснув їх і вів далі: — Єднання завжди корисне, а в нашому становищі особливо, історія теж цього вчить. Мені видається: саме сьогодні маємо такий історичний день, і дай боже, щоб я не помилився. Велика честь приймати таких шановних гостей, як командувач Повстанської Волинської армії та його найближчі помічники. — Він трохи підвівся і вклонився Петрикові. Сказав: — То слухаємо вас, панове.

— Так, уважно слухаємо,— ствердив Длугопольський, ображений тим, що його відсунули на другий план. Вирішив пояснити: — Володимир Антонович Грунтенко обіймає у нас, так би мовити, посаду головного ідеологічного провідника, а прапорщик Вовк,— кивнув на Петра,— начальник розвідки. Прапорщик щойно повернувся,— бун-

дючні нотки з'явилися в його голосі,— з Парижа та Варшави, де мав контакти з вельми впливовими особами, які активно борються з совдепами. Мав зустріч також з полковником Ступницьким — сподіваюсь, панове, вам знайоме це прізвище?

— Начальник організаційного відділу Центрального штабу? — уточнив Петрик.

— Саме з ним, але про це трохи згодом. Чекаємо вашого слова, Панасе Григоровичу.

Петрик підвівся. Стояв над столом, спершись на нього руками, дивився на червоні яблука, що обтяжували дерева, й думав про вічність природи та благодатність її плодів, про мінливе людство — завжди невдоволене й шукаюче, про бога, який створив усе це і якому вони щойно возносили молитви. Думка про бога надала йому впевненості.

— Ми частина народу, багатостраждального й великого, який, на жаль, проспав свій зоряний час. Наш великий Богдан підняв народ на священний герць, гетьман і зрадив свій народ, не повіривши в його сили. Він виявився слабкодухий, він уклав угоду в Переяславі, покликавши на допомогу брата. Цей брат приніс на Україну свої порядки, можливо, проти деяких з них і важко заперечити, та царі накинули на нас ярмо, зліквідували Січ і залишки самостійності, закріпачили народ.

«Так,— подумав Вовк,— політика царату й справді була ганебна, та для чого кидати тінь взагалі на брата? А справжнім братом був знедолений російський мужик».

А Петрик промовляв далі:

— Вибачте, панове, за довгий історичний екскурс, самі все це знаєте, та я дивлюсь зараз на ці червоні яблука, на бані сільської церкви, на вас, мої великі побратими, на нашу чудову землю від Карпат до Чорного моря, й щось велике й тепле пробуджується в душі. Прийшла нарешті і на Україну революція, вона повалила ненависний царат, і навіть Ленін проголосив рівність народів. Ми стали вільні, ми створили свій уряд, ми ясно сказали, як хочемо жити, але більшовики, задуривши голову народу, оголосили Радянську владу, створили й на Україні Совдепію. Та український народ не прийняв її, народ хоче, аби москалі пішли геть з нашої землі. Зрештою, всіх уже не виженеш, але нехай лишаються тільки ті, хто сприйме наші порядки й присягне на вірність Україні. Цю велику мету — вигнати більшовиків і москалів з України — ставили перед собою наші визначні провідники Симон Петлюра та Юрій Тютюнник. Разом з генерал-хорунжим ми рік тому перейшли кордон і намагалися поновити національну владу на Україні — на жаль, не вийшло, десь припустилися помилки, програли. Проте,— я глибоко переконаний у цьому,— програли тимчасово, у нас усе попереду, і найкращий доказ цього — наше з вами сьогоднішнє зібрання. З краплі починається море, а в нас, панове, не крапля, а добре озброєні й дисципліновані військові загони. Якщо ми дійдемо сьогодні згоди й приймемо рішення про об'єднання, Повстанська Волинська армія значно зміцніє, народ побачить це, бо народ усе бачить і не може помилитися, кращі сини його прийдуть до нас, а з народом ми непереможні.

Длугопольський, скориставшись паузою в промові Петрика, сказав голосно:

— Я цілком згодний з вами, Панасе Григоровичу, і підтримую вас. — Очі в нього світилися так само, як у Петрика. — Ми остання надія українського народу, смолоскип, від якого запалює вогнище повстання. Маємо чесно подивитися правді у вічі й визнати: наша справа смертельно небезпечна, попереду тільки смерть чи перемога, гадаю, більше шансів загинути, проте з радістю йду на це, на смерть в ім'я народу, бо нема більшого щастя, ніж умерти за свій народ!

Грунтенко прикрив очі повіками, спостерігаючи присутніх з вузьких щілинок, аби по очах не здогадалися про його справжні почуття.

«Нерозумні ідеалісти, цей Петрик і той же Длугопольський. Щоправда, не можна не поважати їх. Сміливі, гарячі, віддані, але для чого це все? Ну, загинуть десь у бою з червоними, обов'язково загинуть, і не лишиться про них навіть згадки в народі, бо хто пам'ятає переможених? На переможених плюють, їхні могили переорюють, їх паплюжать де тільки можна, і, зрештою, це правильно. Бо переможець сильніший, а право сильного завжди панувало в світі, слабкіші зникали, іноді не полишивши навіть сліду. Де ті половці чи печеніги? Прийшли монголи й стерли їх з лиця землі. А потім перемогли й монголів — де ця велика спільність, що підім'яла під себе півземлі? Так буде і з Україною, бо її перемогли, і ще царі накинули на неї міцну вуздечку. Отже, треба тікати — й тікати, не зволікаючи, за найпершої зручної нагоди».

Грунтенко посовався на стільці й сказав, дивлячись на Петрика усміхнено:

— Мені приємно чути такі проникливі й близькі моєму серцю слова. Ми всі, панове, покликані звеличити свій народ, розбити на ньому кайдани, вивести Україну на широкі європейські простори як самостійну державу. Але я хотів би почути від вас, Панасе Григоровичу, які саме конкретні кроки збираєтеся зробити, яку дасте програму народові й до чого закликатимете його?

І знову Петрик подивився на майже достиглі яблука, облизав пошерхлі від хвилювання губи і якось прохально зиркнув на Костюшка.

— Про програму краще скаже начальник штабу,— пояснив,— шановний Лукаш Омелянович. Він довгий час був сільським старостою, сам хлібороб і знає, що потрібно селянам. Скажіть слово, добродію,— поплескав його по плечі.

Костюшко підвівся, постояв мовчки з хвилину — кремезний, сивовусий, людина, яка знає собі ціну. Був одягнутий у дорогий чесучевий піджак і смугасту сорочку. Сиве волосся куйовдилося на вітрі, він пригладив його і мовив густим голосом:

— От що скажу. Землю поділили всім порівну. Наче справедливо. А навіщо? Земля існує для того, щоб родити, а для цього до неї руки треба прикладати. — Рубонув у повітрі рукою, справді мозолястою, звиклою до роботи. — Я і сам працював, не лінувався, й інших примушував. Тоді земля віддячувала врожаєм. Тепер, кажу, наділили всім рівно. Однак є ледарі, а є й роботящі. Ледар землю не примусить родити, він її загубить, але ж ніколи не визнає цього. Всі в нього будуть винні, а найперш — справжні господарі. Бо їхнє поле поруч і чомусь колоситься пшеницею, і сусід живе гарно. Заздрість роз'ятрюватиме ледареві душу, і піде він знову на того сусіда — робити революцію і віднімати, бо завжди легше віднімати, ніж самому орати. От я й кажу: несправедливо, коли землю всім порівну. Ти дай можливість мені в того нероби й гультяя землю забрати — звичайно, я заплачу за неї, але ж він ті гроші неодмінно проп'є. І прийде до мене. І вклониться. А я його тепер примушу на тій же землі працювати, тепер він нікуди не подінеться, бо інакше з голоду здохне, а в нього вже жінка й діти, їх також годувати треба — от і гни свого горба, аби земля родила. Й родитиме, це я вам кажу точно. А для держави важливо, аби родила. Хліб однаково державі лишиться, а вона, наша Україна, хлібом багата й іншим країнам його продаватиме. От і виходить така субстанція: усім добре — державі добре, її провідникам добре й селянам добре. Ну, босоті, може, не зовсім, проте хто тобі винен? Навіть більшовики кажуть: хто не працює, той не їсть. Правильно кажу?

— Навіть дуже,— схвалив Грунтенко,— отже, програма нашого зрушення: приватна власність на землю й свобода торгівлі?

— Виходить, так.

— Кажуть: кожен солдат хоче стати генералом. А кожен селянин — багатим і незалежним.

— Говоріть уже прямо: середняк прагне до куркульства. Це якщо совдепівською мовою. А простіше: за збагачення селянства.

— Тут я з вами цілком згодний,— заявив Петрик. — З цим гаслом ми й підемо до нашого українського селянина, й він зрозуміє нас. А збагнувши що до чого, підтримає. Усіма силами, навіть збройно. Ось воно й повстання, на котре так розраховуємо.

Длугопольський подав через стіл Петрикові руку. Мовив урочисто, наче присягався:

— В ім'я цієї великої мети ми даємо згоду на підпорядкування нашого загону Повстанській Волинській армії.

— Слава мужнім воїнам України! — вигукнув Петрик, щасливо усміхнувшись. — Чомусь я був певен, що ви приймете саме таке рішення.

— Бо маємо кебету в голові,— миролюбно сказав Длугопольський.

— Тепер, Панасе Григоровичу, поінформуйте нас про найближчі та далекі плани. — Підвівся і виструнчився. — До речі, віднині можете наказувати, ви командувач і над нами — всі ваші розпорядження для мого загону обов'язкові.

Петрик провів долонею по обличчю, немов знімаючи з нього дотеперішню урочистість, і мовив діловим тоном:

— Маю поінформувати шановне товариство, що в Житомирі існує велика підпільна група, яка схвалює нашу платформу й підтримує з Повстанською Волинською армією щільні контакти. Називається вона Комітетом визволення рідного краю і об'єднує як житомирську інтелігенцію, так і прогресивно настроєне міщанство. Більше того, до групи увійшли окремі представники так званого робітничого класу — маю на увазі друкарських робітників, котрі допомагають випускати листівки та прокламації. Хочем створити й підпільну газету, але це питання, певно, маєте вже розв'язати ви, Володимире Антоновичу,— звернувся до Грунтенка.

— Звичайно, ця акція сколихнула б маси,— погодився той, знаючи, що не поворухне й пальцем, аби сприяти цій авантюрі.

— Комітет визволення рідного краю,— вів далі Петрик,— організація жива й дійова, вона постачає нас оперативними матеріалами про пересування військ Житомирського гарнізону, інформацією про заходи губернських установ.

«Треба знайти спосіб негайно повідомити Голишева,— подумав Вовк. — Під боком Волинського ДПУ ціла організація, а вони там вуха порозвішували...»

— План дій у нас такий,— сказав Петрик,— виносимо його на обговорення і спільне затвердження. Найближче завдання: силами загонів улаштовувати диверсії місцевого значення, тобто наскоки на села, експропріації банків та поштових поїздів, агітація серед населення проти більшовицького засилля. Селяни повинні знати: ми помстимося кожному, хто активно сприяє утвердженню Радянської влади.

— Слушно,— вигукнув Длугопольський,— цілком слушно, і ми голосуємо за це обома руками.

— Ваш загін, Миколо Костянтиновичу, через тиждень, найпізніше через десять днів, мусить вирушити на північ у район Коростеня, аби осісти у визначеному нами спільно місці. Раджу пересуватися вздовж річки Ірші й вийти на Чоповичі — там досить великий лісовий масив, де можна вільно маневрувати. У Чоповичах одержите явку — через надійну людину зв'яжетесь безпосередньо зі мною.

— Усе виконаємо,— пообіцяв Длугопольський. — Чоповичі я знаю: велике село й багате.

— Штаб ПВА,— повідомив Петрик, і в голосі його зазвучав метал,— прийняв рішення почати повстання восени цього року, пов'язавши його з продподатковою кампанією та призовом новобранців до Червоної Армії. Самі розумієте, ці кампанії не можуть викликати ентузіазму в населення, навпаки, кому хочеться задурно здавати

совдепам зерно, м'ясо, вовну? І відправляти молодь на службу? Само собою виникне незадоволення, і ми виступимо за найбільш сприятливих умов. Вважаємо, що найкращим сигналом до повстання буде знищення того самого містечка Базар під Овручем, де було розбито корпус генерал-хорунжого Тютюнника. Ми піднімемо народ, і він сам піде на це містечко, аби помститися за тих, хто героїчно загинув у боротьбі за вільну Україну. Операцію вже докладно опрацьовано. Дванадцятеро наших вірних людей проти восьмого жовтня одночасно підпалять будинки мешканців та совдепівські установи. А курінь помсти на чолі з твердим і хоробрим, я не боюсь сказати саме такі слова, бійцем за народну справу Іваном Закусилом нещадно знищуватиме всіх, хто тікатиме з палаючого містечка. За цим сигналом повстанські загони ПВА перейдуть у наступ, поширюючи бойові дії в напрямі Києва та до польського кордону.

Гнів підступив до серця Петра Вовка. Ось тобі й бійці за народну справу, які знищуватимуть мирне населення містечка тільки тому, що під ним розгромлено Тютюнника! Він мимоволі стиснув кулаки й поворушився, це не пройшло повз Петрикову увагу — запитав:

— Маєте заперечення?

— Ні, просто хотів повідомити про переговори в Центральному штабі з полковником Ступницьким.

Петрик зітхнув і сів. Риси обличчя в нього пом'якшали — втома проступила на ньому. Мовив:

— Ми не покладаємо великих надій на підтримку Центрального штабу. Вони там усі заполітикувалися й більше дбають про себе, ніж про свій народ.

«Зрештою, маєш рацію»,— подумав Вовк і сказав:

— Я вже повідомляв отамана Длугопольського, що закордонна підтримка реальна тільки за умови захоплення повстанцями великого населеного пункту, скажімо, Житомира, й створення в ньому народного уряду.

— Завдання не таке й важке,— ані на мить не замислився Петрик. — Житомир ми захопимо через два-три дні після збройного виступу.

«Авантюрист,— вирішив Вовк,— до того ж авантюрист небезпечний, бо справді вірить в успіх повстання».

— Я переконаний, що так воно й станеться,— сказав,— має статися, бо надто багато невдач було на нашому шляху.

— Смуга невдач закінчилася,— підтримав його Длугопольський,— ми вступаємо в новий етап боротьби, який віщує удачу. — Він підвівся, обвів усіх просвітленим поглядом. — Від нас,— сказав упевнено,— саме від нас, від нашого хисту, впертості, розуму й мужності залежить майбутнє цілого народу, й ми свято виконаємо свій обов'язок.

29.

Перший номер «Нови» вирішили відзначити чаюванням знову на квартирі Василенка-старшого. Зібралися в тому ж складі, не прийшов лише Чолганський, який виїхав у службове відрядження, але замість нього запросили Толпигу. Борис Миколайович відчував себе справжнім іменинником, адже журнал з його статтею вже поширювався в Києві й мав певний розголос серед інтелігенції.

Марія Данилівна клопоталася на кухні біля самовара, а чоловіки розташувалися в професорському кабінеті навколо журнального столика, де стояла велика бронзова попільниця й височів стос свіженьких, щойно з Парижа, журналів. Лише Толпига нервово походжав кабінетом, усім своїм виглядом виказуючи заклопотаність — йому вже замовили другу статтю, вона була майже готова, й Борис Миколайович відчував себе якщо і не першим серед перших, то принаймні рівним із

Смирновим та Василенком-старшим — визнаними київськими інтелектуалами.

Микола Прокопович закурив цигарку, струсив попіл і запитав:

— Як гадаєте, панове, на Єлизаветинській вже одержали «Новь»?

— Там сидять наші найзацікавленіші читачі,— сказав Чебаков. — Гадаю, їхні агенти вже нишпорять по місту.

Костянтин Прокопович узяв тонкий і не дуже гарно виданий журнал, ніжно погладив по обкладинці з грубого паперу, мовив:

— Сьогодні ми розберемо останні примірники. Поширювати треба обережно, найперше — серед молоді.

Смирнов кивнув.

— У мене є кілька відданих студентів,— сказав. — Я скористаюсь їхніми послугами.

— Сподіваєтесь, що студенти після прочитання журналу вийдуть на вулиці? — не без єхидства запитав Чебаков. — Стаття Бориса Миколайовича гарна й запальна, та навряд чи матиме такий ефект.

— Завоювання молоді — одне з наших основних завдань,— сказав Смирнов. — І я не бачу нічого поганого, якщо вони вийдуть на вулицю з нашими гаслами. Принаймні маємо прагнути цього.

— Маємо,— погодився Чебаков. — Академічна група Центру дії вже одержала відповідні вказівки.

— Є вже така група? — здивовано підняв брови Василенко-молодший.

— І досить міцна.

— Браво!

Толпига зупинився посеред кабінету. Перед очима постала Велика Володимирська перед червоною спорудою університету, ущент запруджена молоддю. Побачив збуджені, розпашілі, гнівні юнацькі обличчя, вродливих і ніжних, але також розгніваних курсисток, які підводять затиснуті в кулаки журнали із його статтею... І як потім багатотисячна демонстрація рушає Бібіковським бульваром, а потім суне Хрещатиком до думи, як розгніваний народ виганяє з неї більшовиків...

Невже можливий такий тріумф?..

Раптом подумав: усе, справді усе в світі йде від особистого. Мені погано, погане й суспільство, мені добре, отже, не так уже й погано довкруж. Якби більшовики визнали його талант, можливо, друкувався б Толпига в «Пролетарській правді», ганьбив контрреволюцію, викривав ворогів Совдепії, таких як Чебаков і професор Василенко...

Борис Миколайович заплющив очі. Певне, написати саме таку статтю йому було б легше, ніж чергову для «Нови». І барви знайшлися б яскравіші, й іронії можна було б піддати, та й взагалі, краще писати про людей, яких бачиш наскрізь, ніж оперувати абстрактними поняттями.

Борис Миколайович пошкрябав вказівним пальцем під носом, пересилив себе й мовив:

— Ставлю на обговорення шановного товариства одну з тез наступної статті: совдепи не терплять опозиції. Її терпів навіть цар, думи хоч і розганялися, та все ж існували, а більшовики зліквідували фракції навіть у своїй партії. До чого це призведе?

— Хаос! — авторитетно заявив Василенко-молодший. — А як наслідок — незмірне захвалювання окремих осіб, вони відчують себе богами, оточать себе підлабузниками й сірістю, а сірості завжди більше...

— Про свою країну завжди слід писати з любов'ю! — з пафосом виголосив Толпига. — Але чому в мене з пера бризкає ненависть? Невже я не люблю свою Україну?

— Свою,— вагомо заперечив Микола Прокопович. — Свою Україну, а не більшовицьку.

— Але ж країна — це не тільки поля й ліси. Народ!

— Народ... — ствердив Костянтин Прокопович. — Я за наш народ душу віддам, тільки чого він такий інертний? Чи ми такі дурні та недолугі, що не можемо розворушити його?

— Народ просто ще не дозрів до революції,— сказав Чебаков. — Запаморочилося в голові, почав трощити направо й наліво, а потім потрапив до більшовицьких тенет...

— Бо вони вчасно викинули гасла, які імпонували народові,— подав голос Смирнов. — І це свідчить про гнучкий розум їхнього лідера.

— Ви за Леніна? — здивувався Чебаков.

— Коли б так, не сидів би з вами.

— А мені здалося...

— Здалося!.. Нам багато що здається. Поки ми сперечалися й топили один одного, есери — кадетів, а соціалісти — анархістів, більшовики вийшли на вулиці й завоювали пролетаріат.

— Україна селянська,— заявив Микола Прокопович,— і український селянин має скрутити пролетарям в'язи. Як ви дивитеся, Борисе Миколайовичу,— обернувся до Толпиги,— чи не варто наголосити на цьому в наступній статті? Пояснити селянству, хто його справжній ворог!

— Так... так... так... — тільки й відповів Толпига.

— Революція принесла Росії не тільки правду, а й піну, от на чому слід зіграти. І ця каламутна піна — більшовицьке засилля!

— Бравіссімо! — вигукнув Василенко-молодший. — Мовлено точно й водночас образно. Ви будете редактором нашого майбутнього центрального органу.

— Гадаєте, відмовлюсь? Ні в якому разі. Я сам прийду до керівництва нової держави з вимогою: дайте мені журнал чи газету!

— Хто ж вам відмовить?

— Конкуренти знайдуться.

— О-о!.. — покрутив над головою вказівним пальцем Микола Прокопович. — Кожен приписуватиме собі безліч заслуг!

— Першість належатиме бійцям, котрі, ризикуючи життям, прокладали шлях до перевороту,— заявив Василенко-молодший.

— А тому, панове, я закликаю вас до граничної обережності,— сухо мовив Чебаков. — Якщо виникнуть ускладнення — нічого не знаю, моя хата скраю... Доказів проти нас нема, хіба що журнали... — поплескав долонею по стосу «Нови». — Але ж тут викрутитися легко: хтось підсунув...

До кабінету зазирнула Марія Данилівна:

— Самовар готовий... Припиняйте ваші дискусії...

— Вони тільки починаються... — обвів усіх очима Толпига і перший посунув до вітальні, звідки долинав аромат добре завареного чаю.

30.

Іван Іванович нетерпеливився і підганяв коня. Учора був у Високій Печі й мав розмову з отцем Леонтієм — той повідомив, що через тиждень загін Длугопольського піде з їхніх країв на північ, де скоро почнеться повстання. Проти повстання Іван Іванович не заперечував, навпаки, чекав його з нетерпінням і молився богу за успіх, а от звістка, що отамана не буде під боком, засмутила. Гадав, що з допомогою Длугопольського вдасться позбутися зятя, та й взагалі сам факт, що поблизу існує загін, який збройно бореться з совдепами, якось морально підтримував його. Не кажучи вже про усвідомлення власного внеску в цю боротьбу — узяти хоча б Краснопілля, хто, як не він, допоміг Длугопольському покарати там червоних?

Недалеко від Трощі починався гай, він обіцяв затишок і прохолоду, Тимченко зняв кашкета й рукавом обтер чоло. Дорога спускалася до струмочка, там можна було напитися чистої, джерельної води, Іван

Іванович навіть відчув її смак на обпечених губах, вйокнув на коня, та з-за дерев вийшли двоє з гвинтівками, стали впоперейми.

Іван Іванович не злякався — та й чого лякатися? Якщо червоні — от вам посвідчення, заготівельник райфілії їде по селах, якщо ж свої — тим краще, спільну мову з ними він завжди знайде.

— Хто такий і куди прешся? — грубо запитав хлопець у синій сатиновій сорочці.

А другий, зовсім ще шмаркач, як відзначив Іван Іванович, наставив на нього гвинтівку. Тимченка завжди дратувало, коли в нього цілилися, адже гвинтівка заряджена, і невідомо, що в голові у цього молодика.

— Ану, прибери зброю! — гримнув на юнака.

— Диви, а воно ще гавкає... — весело зауважив хлопець у синій сорочці. — От стрелимо зараз, навіки замовкнеш...

У Івана Івановича відлягло від серця: сільрадівці так не поводитимуться. Мовив вагомо:

— Кажу: не бався зі зброєю. Отаман у селі?

— Бач, кого захотів — отамана! — щиро здивувався юнак. — Звідки його знаєш?

— А це вже не твоє діло,— зовсім повеселішав Тимченко. — Проведіть мене до Миколи Костянтиновича або до пана Грунтенка.

Хлопці перезирнулися: дядько в бідарці знав імена отаманів, а це свідчило, що він не чужий.

— Проїжджайте,— опустив гвинтівку юнак. — Попову хату знаєте?

Але старший вирішив по-своєму:

— Ти, Грицю, тут сам побудь,— наказав і, діставши нагана, вмостився поруч Тимченка. — Поїхали, добродію, бо самого вас пустити не можу.

— Поїхали,— погодився Іван Іванович одразу, бо рішення вартового справді порадувало його: виходить, отаман навів у загоні порядок, не те що було колись у Таргана...

Длугопольський вийшов до Івана Івановича у садок у свіжій, старанно випрасуваній сорочці, чисто виголений і усміхнений.

— Радий бачити,— тільки й мовив,— завжди радий, бо приносите гарні звістки.

— Тепер гарних мало,— похмуро пробуркотів Іван Іванович. Чомусь отаманова усміхненість не сподобалася йому, хоч мав би, навпаки, радіти. Якщо в Длугопольського чудовий настрій, значить, отаманові справи добрі, а справи в них фактично спільні.

— Чому ж,— заперечив отаман,— бачите, червоним з нами не впоратися, й скоро ми себе покажемо!

— Це правда, що тікаєте звідси? — прямо запитав Іван Іванович.

— Не тікаємо, а передислокуємось,— поправив Длугопольський.

— А хто ж тут лишиться?

— А ви й лишитесь,— усміхнувся отаман. — Ви й численні наші прихильники. Скоро оголосимо загальне повстання — всі за зброю й візьмуться.

— Повстання — це добре,— схвалив Іван Іванович, твердо знаючи, що особисто він за зброю не візьметься: для цього є молодші й необачливіші. Бо не лише ти стріляєш, а в тебе також, і сліпа куля може влучити. Проте не станеш це пояснювати отаманові — звичайний вояк на зразок Якубовича, що з нього візьмеш?

— Чаєм пригостите? — запитав, бо відчував спрагу.

— Не тільки чаєм, ви у нас дорогий гість, і обід зараз буде.

— Спершу побалакаємо,— зупинив отамана Тимченко, бо знав: справи краще вирішувати на голодний шлунок.

Отаман дав знак, і їм поставили під яблунею ослін, вкритий суконною ковдрою.

— Осінь,— сказав Іван Іванович, побачивши під яблунею падали-

цю. — От і літо минуло, як швидко все проходить, не помітиш, і на той світ уже треба збаратися...

— Вам ще зарано,— не погодився Длугопольський.

— Ніхто нічого не знає,— відповів Іван Іванович сухо. — І я, власне, саме з цього приводу, бо справді, завтрашній день — пітьма. А маємо хоч трохи зазирати у незнане.

— Якби не зазирали, де б ми були! — відказав Длугопольський. — Що маєте на увазі?

— Я приведу до наперед визначеного місця ескадрон червоних кіннотників,— пояснив Іван Іванович. — На чолі з компполку Вариводою. А ви влаштуєте засідку й скосите їх кулеметами.

— Однак самі знаєте, через тиждень...

— Знаю, тому й пропоную на середу. Де?

— Під Іванополем. Там ліс...

— Маєте рацію, ліс там густий і великий. Пообідаємо й поїдемо туди, аби визначити все на місці.

— Поїдемо,— погодився Длугопольський,— заради такої справи... Чміль не впорався?

— І про це чули?

— Микита розповів. Каже: сам не знає, як той червоний командир від нього врятувався. Якоїсь миті не вистачило.

— Чміль виявився хвальком! — заявив Тимченко: все ще не міг змиритися, що задурно віддав десять червінців.

— Микита — вояк вправний,— не погодився Длугопольський,— і рука в нього тверда. То справді якесь непорозуміння, і я візьму Чмеля до засідки. Нехай спокутує вину.

— Нехай,— ствердив Іван Іванович, подумавши, що цього разу Чмелеві доведеться обійтися без його грошей.

Іванополя дісталися у сутінках, хоч їхали швидко. Обминули село й рушили до лісу. Дорога тут підіймалася на горбок, ліс трохи відступив, але край путівця піднявся густий підлісок — непогане місце для засідки. Іван Іванович з Длугопольським зійшли з бідарки, і отаман задоволено покахикав.

— Ось там,— вказав на густі ліщинові зарості,— поставимо тачанку, і на горбочку, по цей бік путівця. Вшкваримо з обох боків кинджальним вогнем — не встигнуть оговтатися, як скосимо.

Чміль виміряв кроками відстань від ліщини до дороги.

— Одразу накриємо,— згодився,— важливо тільки вичекати, коли весь ескадрон сюди втягнеться, тоді й вріжемо!

Іван Іванович осудливо похитав головою:

— Думати треба... Командир де їде? Попереду... Поки весь ескадрон чекатимеш, той Варивода де буде? Он там, під лісом, й поки ти червону босоту коситимеш, він у гущавину чкурне. Бо коня має доброго...

— Слушно,— погодився отаман. — Головне, компполку покласти, три чорти йому в горлянку! Решта поверне до Іванополя, ось тоді ти з засади і вискочиш — розвернеш тачанку і вдариш у спину...

— Врахуйте,— заскочив Іван Іванович,— я їх сам приведу й попереду їхатиму. То щоб глупа куля не зачепила...

— Дурних куль літатиме багато,— голосно зареготав Чміль. — За всіма не вгледиш.

— Повинен угледіти,— обірвав його Длугопольський. — Якщо з добродієм Тимченком щось трапиться, головою відповіси!

— Та жартома я... — почав виправдовуватися Микита, заховавши очі. Зовсім не жартував: хіба шкода йому старого пройду, який не може простити йому десять паршивих червінців? Зовсім не шкода, навпаки, якщо куля й зачепить старого — не біда, завжди можна викрутитися, «максим» не наган.

Видно, Іван Іванович вгадав потаємні Чмелеві думки, бо вирішив:

— Я коло того дуба,— вказав на дерево сажнів за двісті до галявини,— зійду наче до вітру. Ви це здалеку побачите. За дубом і пересиджу, поки ви червоних постріляєте.

— Сидіть,— презирливо викривив губи Длугопольський, однак Іван Іванович зовсім не образився на нього. Хай отаман вважає його боягузом, хай думає все, що завгодно, а під кулі тільки дурні лізуть.

— Від Бердичева до Іванополя тридцять верст,— сказав розсудливо,— приблизно дві години риссю... Я виведу їх між другою й третьою пополудні, отже, о четвертій ви вже маєте бути тут. Про всяк випадок хтось із хлопців нехай поїде зі мною. Перебуде в мене чи в Гольдройза, він поскакає раніше й випередить нас на годину.

— Поїде з вами Павло. — Длугопольський вказав на хлопця в синій сатиновій сорочці, який перестрів Івана Івановича перед Трощею.

— Гаразд,— схвалив Тимченко, бо вже мав можливість переконатися в кмітливості хлопця. — Отже, будете тут о четвертій у середу.

— Будемо,— ствердив отаман,— обов'язково будемо.

— Дістанетесь галявини лісом, аби не лишити на путівці слідів.

— Слушно. А як ви того комполку виманите?

— Це вже моя турбота.

— І все-таки?

— А без вигадок. Скажу, купував тут, на хуторі, свиней і сам бачив озброєних вершників. Вірна людина з хутора Боричі сказала: отаман Длугопольський ночувати туди подався...

— Хитрий ви! — заздрісно вигукнув Чміль. — Мо, хитріші за мене, а мені пальця до рота не клади.

— Не хитрий, а мудрий,— заперечив Іван Іванович. — Ти зі своєю хитрістю Вариводу вже раз випустив, тож не хвалися.

— Доля... — скрушно похитав Чміль головою. — Як це москалі кажуть: «судьба-индейка»...

— Ти мені москалями голови не задурюй,— жорстко мовив Іван Іванович. — Тут у нас або пан, або пропав. Якщо ескадрон не покладете, вся Совдепія з нас реготатиме...

31.

Яковлєв одягався повільно й старанно. Помилувався срібними, з черню запонками, вибрав краватку — до темно-синього костюма личила у червоні смуги, пов'язав модним широким вузлом і постояв перед дзеркалом, оцінюючи своє відображення.

Що не кажи, а він вродливий. Вище середнього зросту, чоло високе й волосся хвилясте. А очі, здається, пронизливі. Темні, це точно, і якщо трохи насупитися, стають пронизливими.

Яковлєв насупився й лишився задоволений. Шкода, що нема в нього модних гамашів. Хоча, вирішив, і добре, що нема. Бо одягнув би обов'язково й нічим не вирізнявся б з дженджуристо-непівського тирловиська, такий собі піжон бесарабського масштабу. А він — творчий працівник, хоча і член профспілки цукровиків, а не «рабісу», але ж творча особистість. У цукротресті він тимчасово, бо тут і платять більше, ніж у військово-інженерній школі, і матеріальне забезпечення значно краще, не кажучи вже про ділові контакти з працівниками цукрових заводів. На будь-якій цукроварні можна знайти недоробки та упущення — якщо вміло натякнути директорові, що саме від тебе залежить, дати хід матеріалам ревізії чи закрити на недоробки очі, то тільки дурень не збагне, як залагодити справу: хіба шкода для працівника тресту якоїсь торбини з цукром?

Яковлєв знову зробив пронизливі очі: отак він дивиться на жалюгідних провінціалів, хоч зовсім нічого не розуміє в їхній цукровій промисловості. Проте хто й на чому тепер розуміється? Понаставляли різних червоних директорів, деповських слюсарів кинули, кажуть,

навіть у державний банк, а що той слюсар тямить у банківській справі? Або до них директором тресту посадили товариша Каца, був годинниковим майстром, потім служив у якомусь особливому відділі, і цього виявилося достатньо, щоб обійняти керівну посаду.

Хвиля люті завжди підіймалася в Яковлєва, коли згадував про Каца. Всюди євреї, думав з ненавистю, куди не глянь — єврей, дорвалися до революції, збагнули, що на каламутній хвилі можна виплисти, й тримаються на поверхні. Та й ще один за одного тримаються: там, де Кац, неодмінно й Рабинович з якимсь Коганом. Життя від них нема...

І не буде, зрозумів ясно й чітко, бо червоні проголосили дружбу народів, усі, мовляв, рівні, якийсь чучмек з Кавказу чи Туркестану й він — біла кістка, офіцер, хоч і колишній, Олексій Яковлєв!

Добре, у нього хоч є перспектива, він хоч знає, для чого живе, і упевнений: скоро настане кінець більшовицькому свавіллю, до чорта в зуби полетять усі червоні начальники, й стане він, Олексій Яковлєв, директором цукротресту. Ні, певно, не стане, не піде він туди, не його це стихія. Він обійме міністерство культури чи мистецтв. Зрештою, не так уже й важливо, як воно називатиметься. Головне — стане міністром або товаришем міністра, у крайньому разі директором театру,— ото здивуються Ляля Підвойська та всі її подруги, а він, високий, вродливий, з примруженими очима, холодно гляне на них і примусить чекати в приймальні.

Ні, Лялю не примусиш, подумав, Ляля влаштує істерику, грандіозний скандал, їй характеру не позичати, й режисери бояться її.

Але ж то режисери, а він обійме міністерство...

Все одно, вирішив, він потурбується про Лялю, бо зараз вона не кинула його. Олекса, щоправда, знав, чому саме Ляля Підвойська все ще прихильно ставилася до його залицянь. Бо завелися гроші! Раніше не було грошей, однак від нього залежало, чи одержить вона гарну роль. Потім Ляля спала з режисером Гриншпуном і навіть не дивилася в Олексин бік. Проте Гриншпуна прогнали за нездарність, а в цей час у Олекси з'явилися гроші: Павловський передав йому чималу суму за одержаний від Єдиневського мобілізаційний план Київського військового округу. Дві третини суми Олекса лишив собі, хоча повинен був учинити навпаки, проте хто дізнається! Богдан Юліанович не має прямих контактів з Єдиневським, взагалі про його існування відомо лише Жорі Швайковському, саме він звів їх з Єдиневським, та й самому Жорі невідомо, що інформація Єдиневського високо оплачується.

Ось і сьогодні...

Олекса витягнув з внутрішньої кишені піджака гаманець, перерахував гроші. Жора буде задоволений: сьогодні він запрошений на вечерю до «Континенталю» — найфешенебельнішого київського ресторану. Жора, звичайно, нап'ється й спробує залицятися до Лялі, та нехай — Ляля для нього надто ласий шматок. Однак, поки Жора тверезий, треба буде відвести його до туалету й домовитися, щоб наступного тижня обов'язково пішов на Байкове кладовище й поклав до тайника пакет.

Яковлєв знову задоволено посміхнувся своєму відображенню в дзеркалі. Так, він не тільки елегантний і вродливий, а й розумний. Це йому спало на думку обладнати в мармуровому склепі генерала Боніфація Горлова звичайнісінький тайник, до якого Єдиневський ховав свої пакети, а Жора Швайковський забирав їх. От і сьогодні в туалеті ресторану «Континенталь» Жора передасть йому пакет з військовою інформацією, переглянувши яку, Богдан Юліанович Павловський лише прицмокне язиком.

Ні, вже не прицмокне, згорів шановний Богдан Юліанович, а шкода. Розумний був мужик, знав, чого варта інформація Єдиневського, і не скупився. Учора завітала до Яковлєва на роботу якась незнайома жінка, Олекса гадав — з якогось провінційного цукрового заводу, а вона назвала пароль від Богдана Юліановича й повідомила: по-перше,

Павловський смертельно хворий, по-друге, депеушники встановили за його будинком нагляд. Тепер контакти тільки з нею, а звати її Варвара Володимирівна Виноградова, і явка переноситься з Голосієва на вулицю Львівську, сорок два, квартира дванадцята.

Звістка про те, що чекісти вийшли на Павловського, стривожила Яковлєва: він двічі був у Богдана Юліановича, і його могли там помітити. Проте Варвара Володимирівна заспокоїла: інші київські конспіративні квартири чисті, а це свідчить про те, що Павловський потрапив до поля зору ДПУ випадково, можливо, хтось упізнав його й доніс чекістам. Принаймні зараз підстав для хвилювань нема — навпаки, треба посилити роботу з молоддю, прилучити до Центру дії студентство й почати створення військових загонів. Бо не за горами той час, коли Совдепія захитається, і їхній святий обов'язок спочатку підштовхнути її в прірву, а потім не прогавити момент і перебрати в більшовиків владу.

Яковлєв зиркнув на годинник і занетерпеливився: Ляля через десять хвилин чекатиме біля театру на Фундукліївській. Щоправда, навряд чи буде точна, але він ніколи не запізнюється і пишається цим.

Від Пироговської до театру якраз десять хвилин, і Олекса не запізнився. Ляля затрималася лише хвилин на п'ять — вислизнула зі службового ходу, і Яковлєв аж розцвів од задоволення: висока, трохи схожа на циганку, очі — як зірки, золоті висульки у вухах і яскраво підмальовані, чуттєві губи. Немов виточена шия, високі, але не дуже повні груди, стрункі довгі ніжки в чорних лакованих черевичках — і де тільки Ляля бере гроші на все це?

Яковлєв здогадувався, що не тільки в нього, та що міг учинити? Таку жінку, як Ляля Підвойська, за нинішніх умов одному чоловікові утримати неможливо, вона хіба що по кишені товстому непманові, однак від непмана не залежить розподіл ролей у театрі...

Подумавши таке, Олекса зрозумів, що й тут він помилився. Зрештою, опасистий непман може підгодовувати того ж режисера й ставити йому умови — воістину незбагненний людський мурашник і людські взаємини на цьому світі.

Біля «Континенталю» тупцював Швайковський. Довгий, худий, з довгим носом і довгими, мало не до колін руками, він був увесь якийсь виголоджений і нагадав Яковлєву худого й довгоногого хорта, тим паче що Швайковський час од часу шморгав носом, немов принюхувався.

Жора, забачивши їх, посміхнувся і навіть спробував шаркнути перед Лялею ногою, та вийшло досить смішно. Жора засоромився, заховав довгі руки за спину й попрямував за Яковлєвим до чисто вимитих дзеркальних дверей, біля яких стовбичив бородатий швейцар із золотими галунами.

Боже мій, подумав Яковлєв, відшуміли революція та громадянська війна з їхніми жорстокостями, ось тут, зовсім поруч, у скверику, розстрілювали комісарів у шкірянках, потім комісари — золотопогонників, а навіщо? Все повернулося на круги своя, і настане час, коли він з Лялею під'їжджатиме до «Континенталю» на шикарному автомобілі і швейцар вибігатиме на бруківку, щоб відчинити їм дверцята.

Швейцар і зараз відчинив їм двері шанобливо, й зал зустрів їх електричним світлом, музикою і принадним запахом підсмаженого м'яса.

Вони розташувалися за зручним столиком у кутку, замовлення приймав офіціант у чорному сурдуті з метеликом на білосніжній сорочці, та меню було виписане каліграфічним почерком лише на двох аркушах не зовсім білого паперу, шампанського не було, і Ляля презирливо наморщила свого виточеного носика. Проте Олекса не звернув на її вибрики уваги: дякуй богові, що є більш-менш пристойна кримська мадера й червоне вино типу бургундського, а вони із Швайковським не заперечують проти звичайної горілки, якщо до неї

знайдуться оселедчик та мариновані грибочки. Грибочки знайшлися, крім того, офіціант приніс тонко нарізану шинку й справжні шпроти, а шпротів Яковлєв не бачив уже біс його зна скільки, та й коштують, мабуть, біс його зна скільки,— згадка про ресторанну дорожнечу штрикнула Олексу в серце, та лише на мить: останні роки навчили жити одним днем і цінувати саме цей день, бо завтрашнього могло й не бути. Щоправда, саме тепер відкрилися якісь перспективи, з'явився якийсь твердий грунт під ногами — за це можна й випити...

Й вони випили по першій, навіть Ляля не відмовилася від чарки горілки. Олекса здогадувався, що саме так і станеться, знав він також, що до кінця вечора Ляля насмокчеться вщерть і доведеться брати візника до Пироговської — що ж, кохання завжди потребує жертв...

Оркестр заграв фокстрот, який тільки-но входив у моду, і Яковлєв з Лялею попрямували до естради. Олекса бачив, як чоловіки озиралися на його партнерку, це якось підвищувало і його самого — мужчина, який володіє такою жінкою, не може бути ординарним.

Танцювати фокстрот Яковлєв навчився в театрі, взагалі вважав театр мало не академією інтелектуалів, і справді, гарний актор мусить знати все: музику, сучасну й класичну літературу, повинен добре танцювати, хоч трохи співати, не кажучи вже про вміння зазирнути в душу людини й розібратися в усіх її відтінках. Либонь, вони танцювали фокстрот чудово, бо навіть музиканти поплескали їм, і Олекса повертався до столика як на крилах, ковзаючи недбалим поглядом по обличчях ресторанних завсідників. Скільки їх тут — найрізноманітніших... А головне — жодного пролетаря в запраній косоворотці. Білі сорочки й краватки на чоловіках, жінки у зачісках і вечірніх туалетах, але нема вродливішої за Лялю...

Раптом Яковлєв зачепився за чийсь уважний погляд. Автоматично відвів очі, ще не збагнувши, що це за чоловік, та відразу знову глипнув на нього й подивувався, що не впізнав першої ж миті. Отой колишній царський полковник, здається, його прізвище Яновський, і поруч нього за столиком впівоберта до них з Лялею Наталя.

Але ж тепер отой полковник став гаражним слюсарем, а хіба слюсарі ходять до «Континенталю»?

Яковлєв відчув, що настрій у нього зіпсувався. Він написав анонімного листа на цього слюсаря, гадав, що знищив його, а той у «Континенталі». Треба ж так, один погляд, зустріч очима — і все одразу потьмарилося. Чому? Біс із ними, усіма полковниками світу, навіть колишніми царськими генералами, вже забув і Наталю, і її дурепу матір, здається, звати її Серафима Володимирівна, він мав нещастя вислуховувати її нескінченні базікання. Усе це вже відійшло, все у далекому минулому, невже він справді кохав і навіть опустився до того, що почав з'ясовувати взаємини з оцим полковником?

Яковлєв усміхнувся Лялі, стиснувши її лікоть. Дівчина підвела на нього променисті й вологі від збудження очі, знала: вона тут королева.

Яковлєв налив собі повну чарку горілки й, не дочекавшись Швайковського та Лялі, вихилив по робітничо-селянському, одним ковтком і не закушуючи. Горілка обпекла його, він подивився на Лялю просвітлено, та дівчина закопилила губу.

— Як візник... — процідила.

— Певно, у кожного слов'янина буває стан, коли хочеться вихилити півсклянки просто так...

Швайковський глипнув на нього розуміюче.

— Залити душевний вогонь чи скруху?

— Яка скруха?.. — похитав головою Олекса. — Коли поруч друг і кохана жінка!

А головне, подумав, гроші й слава, так, гроші на першому місці, бо гроші й допомагають зажити слави. Вони принесли славу Ротшільду та американцеві Моргану, зрештою, хто б знав Терещенка, якби не його

мільйони,— одна справа, коли володієш цукроварнею, інша — коли їх у тебе сотня.

Згадка про гроші розтопила кригу в Олексиній душі, й він, підморгнувши Швайковському, пішов до туалету.

— Як? — запитав, коли залишилися самі.

Жора, не кажучи ні слова, витягнув з внутрішньої кишені піджака пакет. Яковлєв заховав його, з відразою відчувши, як пакет випнув йому борт піджака. Обсмикнув полу й поцікавився:

— Переглядав? Цікаве?

Жора виставив великий палець, поворушивши над ним пучками другої руки.

— Копії наказів по військовому округу. Є зовсім секретні.

— Чудово. — Яковлєв дістав конверт, подав Жорі. — Тут гроші Сергієві Павловичу. І лист. Треба збільшити потік інформації, в цьому зацікавлені за кордоном.

Швайковський помацав конверт.

— А мені? — запитав жалібно.

— Будуть,— пообіцяв Олекса. — Сьогодні розплачуюсь вечерею, а через два тижні — грішми. Попередня інформація була пробна, ніхто задурно не хоче платити, тепер уже прислали трохи, але тільки Єдиневському та мені на дрібні витрати. Однак зараз ми диктуватимемо умови. Копії наказів по округу дорого коштують, і я передам з кур'єром у Варшаву, що ми вимагаємо відповідної плати. Золотом, тільки золотом, бо інформація справді золота.

— Я б не заперечував і проти срібла.

— Буде тобі й срібло, Жоро, буде й золото. Проте на особливо великі суми не розраховуй. Та й що ти, зрештою, робиш? Гайнув на кладовище, витягнув пакет, поклав інший...

— А ризик? Зрештою, хто звів тебе з Єдиневським! Хто започаткував усю комбінацію?

— Згоден, ти, Жоро, й батьківщина не забуде тебе!

— Совдепія?

— Ми, Жоро, робимо все, аби ця Совдепія згинула. І наш внесок неоцінений...

— Гаразд,— сказав Швайковський,— я піду на кладовище і візьму ще пакет. Але ти одержиш його лише тоді, коли заплатиш.

— Соромно бути таким меркантильним... — дорікнув Яковлєв, проте не дуже впевнено.

— Гроші на бочку! — вигукнув Жора.

— Добре.

Він повертався через зал, відчуваючи обтяжливість пакета у кишені, і дивно, але саме цей тягар знову надав йому душевної рівноваги. Сам пошукав очима Наталин столик, вони ще сиділи, розмовляли й нічого не помічали довкола, на столику стояла пляшка вина й тістечка, і Яковлєв не без задоволення подумав, що він у всьому обійшов цього колишнього полковника...

Побачивши у ресторані Яковлєва, Яновський засмутився. Щоправда, спочатку він не впізнав Олекси — просто самовпевнений молодик, що прошкував поміж столиків із справжньою красунею, когось нагадав йому, й, тільки зустрівшись з Яковлєвим очима, Олег Данилович переконався: Олекса Яковлєв. І одразу збагнув, чому не впізнав його першої ж миті. Тоді, в парку, Яковлєв виступав у зовсім іншій ролі, він був прохачем, агресивним і непримиренним, але прохачем, почувався приниженим і обійденим, а тепер, у гарно пошитому костюмі, поруч звабливої жінки, аж випромінював пиху й зверхність — і це зовсім змінило його.

Олег Данилович саме розповідав Наталі смішну історію: у них у гаражі прижилася приблудна чорна сучка, яку шофери чомусь охрестили Кляксою, а тепер Клякса привела п'ятеро цуценят, і жодного чорного. Вона вмостилася у закутку під металобрухтом і нікого не

підпускає туди, проте цуценята дорослішають і нахабнішають, одному з них сподобався саме Олег Данилович, і воно не відстає від нього, поки не одержить ласого шматочка.

— Забери його додому,— легковажно запропонувала Наталя, але Олег Данилович уявив, як зустріне нового пожильця Серафима Володимирівна, й не погодився. Він взагалі рідко коли не погоджувався з Наталею, та цього разу почав доводити безглуздість такого вчинку, підвів очі й знову побачив Яковлєва. Видно, Наталя прочитала на його обличчі збентеження, бо запитала:

— Знайомий?

— Мій — відносно. Олекса Яковлєв.

— А-а... Йому ресторани до вподоби. — Наталя навіть не поворухнулася, сиділа, спершись підборіддям на сплетені пальці.

— З ним вродлива жінка... — вихопилося в Олега Даниловича.

Але Наталя сприйняла це повідомлення байдуже.

— Олекса знався тільки з вродливими жінками.

— Смак у нього непоганий,— зазначив Олег Володимирович.

Лише тепер Наталя озирнулася.

— Вона справді вродлива,— сказала. — Ефектна жінка і вміє подати себе.

— А найвродливіша, проте, ти,— мовив Олег Данилович.

— Ще б пак! — розсміялася Наталя.

Олег Данилович налив у келихи густої і справді смачної («Ще з довоєнних запасів» — як рекламували її в «Континенталі») мадери.

Сьогодні вони вирішили пошикувати. Пляшка мадери, кава й півдюжини тістечок значною мірою підірвали їх сімейний бюджет, та зважилися на це: вчора у губвиконкомі оголосили наказ за підписом голови, в якому було сказано, що «завідуючому гаражем тов. Яновському Олегу Даниловичу оголошується подяка з врученням грошової премії». Премії Олег Данилович, правда, ще не одержав, та, смакуючи наперед майбутніми благами, запропонував податися до самого «Континенталю». Наталя, сміючись, заявила, що він, хоч і скромний радянський службовець, не може позбутися полковницьких звичок. Олег Данилович досить аргументовано довів їй: що-що, а такий досвід пролетаріат опановує швидко, аби були гроші, та й взагалі, хіба ресторани лише для непманів?

Наталя довго, на думку Олега Даниловича, надто довго вирішувала, що їй одягнути. Для нього це не становило жодних проблем, бо мав лише один вихідний костюм і три сорочки, краваток, правда, було кілька, але знав, що Наталі подобається бордова у білий горошок — її й пов'язав. А Наталя витягнула дві сукні, потім повісила їх назад до шафи й приміряла білу шовкову кофту й темно-синю спідницю. Олег Данилович заплескав у долоні й заявив, що біла кофта їй личить найбільше, та Наталя тільки зиркнула на нього відчужено — виявилось, що до темно-синьої спідниці нема черевичків. Зрештою, зупинилася на сірій, з якимись химерними квітами сукні, до неї пасувала низка штучних перлів — це й вирішило справу. От і зараз Наталя перебирала на грудях, як чотки, намистини, і Олег Данилович милувався її випещеними нігтями. Свої руки він ховав: хоч сьогодні після роботи й мив щіткою, довести нігті до ідеального стану не зміг.

Наталя побачила його нехитрий маневр і зауважила:

— Декабристи працювали у сибірських копальнях і не соромилися своїх мозолів.

— Якби я був хоч схожий на декабристів!

Вони допили мадеру. Наталя сказала:

— Знаєш, мені чомусь розхотілося сидіти тут. Підемо в парк?

— З величезним задоволенням,— не роздумуючи, відгукнувся Олег Данилович, бо і йому ресторанне повітря тепер видавалося задушливим.

32.

Зранку Фрося збігала на базар, потім порпалася на грядках. Сергій сьогодні вдома не обідав, були полкові навчання, і Фрося, перекусивши нашвидку, лягла на канапу. Не помітила, як задрімала. Легкий сон зморив її. Начебто спала, а може, й не спала, видівся їй світлий день на лісовій галявині поміж беріз, осінь уже позолотила листя, й це золото сяяло на тлі синього, темнуватого, але ще прозорого неба.

Фрося лежала горілиць у високій траві. На галявині, хоч вже була осінь, цвіли сині дзвіночки й великі ромашки, дзвіночки видзвонювали якусь золотисто-блакитну мелодію, Фрося чомусь не чула, а бачила цю мелодію, точнісінько таку, як золотаве березове листя у безмежному небесному просторі. Мелодія нараз підхопила Фросю й понесла над лісом: вона напевно знала, що зробилася невагомою й летить, і це сповнило її досі не знаним блаженством — вперше у житті побачила світ з висоти пташиного польоту.

Зненацька музика стихла, Фрося знову лежала серед квітів, тільки тепер були ромашки й волошки, дивовижне поєднання білого, синього й жовтого кольорів; Фрося плела з квітів вінок, потім сіла і вбралася в нього, завмерла, як лісова мавка, й слухала дихання лісу.

Потім почула голоси: розмовляли чоловіки, й один голос був батьків.

— Давай, хлопче,— сказав батько,— не зволікай, скачи швидше, аби не запізнитися.

Фросі було важко розлучатися з чудовим, як казка, сном, але вона вже прокинулася і сіла на канапі. Розмовляли в сусідній кімнаті — батько напучував хлопця, з яким приїхав позавчора після своїх звиклих мандрів по селах. Фрося згадала того хлопця: симпатичний, веснянкуватий, у синій сатиновій сорочці й свитці домотканого сукна.

— Отже,— вів далі батько,— гайда до ресторану, там у сараї стоїть моя бідарка, запрягай і до Ситівки. У Ситівці пересядеш на свого коня й верхи до Іванополя, жени жеребця щодуху, аби потрапити на місце до третьої. Не пізніше третьої. Передаси отаманові: все, як і домовлялися: Тимченко виводить ескадрон, Варивода повірив йому, червоноармійці вже сідлають коні. За чверть години приїдуть сюди по мене, і я поведу ескадрон до Іванополя, засідка за селом, отаман усе знає, жодних змін, так і скажеш.

— Зрозумів,— відповів хлопець.

— То чого стоїш?

Грюкнули двері, а Фрося все ще сиділа розгублена. Нарешті збагнула: її батько зараз поведе ескадрон на Іванопіль, а там отаманова засідка. Десь за Іванополем, а ескадрон очолить Сергій. Отже, засідка.

Фрося скрушно опустила руки: не може такого бути... Проте чула на власні вуха: засідка за Іванополем...

Зіскочила з канапи, розчахнула двері до сусідньої кімнати. Батько одягав теплу куртку, розгублено озирнувся на Фросю.

— Ти? — тільки й спромігся запитати. — Звідки?

— Я все чула, тату. Ви поведете Сергія у засідку!

— Чула дзвін, та не знаєш де він... — зневажливо мовив, та очі відвів.

— Ні, тату, я все зрозуміла — Сергія не пущу і все йому розповім.

Іван Іванович ступив до дочки, загрозливо підвів руку.

— Ти!..— вигукнув.— Помовч! Я тебе викохав, а ти проти рідного батька?

— Уже казали, тату... Сергія не зраджу!

Очі в Івана Івановича почервоніли від люті.

— Востаннє кажу: не заважай!

— І я востаннє: відступіться!

Іван Іванович підступив до Фросі: майнула думка — зв'язати,

заткнути рота, замкнути, а самому... Але зчинить лемент, можуть почути сусіди, та й червоноармійці ось-ось мають бути тут...

Що ж учинити? Невже знову програв? І чого йому так не таланить?

Ну що ж, програв, то й програв, і треба знайти пристойний привід для відступу. Проте що він скаже Вариводі? Адже так переконував його, що на власні очі бачив банду, яка прямувала до хутора Боричі, що зачаївся в переліску, бо бандити обов'язково б затримали його — не люблять, коли сторонні бачать, де вони зупиняються.

Як усе було гарно й доречно, ескадрон уже готовий до маршу, й раптом...

Зробив пісне обличчя, відступив від дочки, мовив глухо:

— Але ж, дочко, вони запідозрять мене... Й тобі будуть непереливки... От що: я зараз утечу, скажеш — вигадав усе старий, пожартувати хотів, ну, наплетеш чогось, мовляв, приверзлася йому банда, а зараз отямився, соромно стало, і втік. І довго не буде мене, дочко, нехай усе забудеться. Давай швидко, бо зараз примчать, дістань мені сала й ковбаси з погреба, а я поки зберуся... — Він відступив, даючи Фросі дорогу, й вона справді кинулася до веранди, під якою батько викопав погріб. Не так, як у людей, у дворі, а щоб узимку не бігати по снігу: вискочив на веранду, підняв ляду — ось тобі відразу солоні огірочки чи капуста.

Фрося запалила свічку, шмигонула до погреба, схопила шмат сала, і в цей час над головою глухо бабахнуло. Фрося підвела очі — ляда впала, невже вона погано відкинула її?

Фрося піднялася по драбині, штовхнула ляду, але та не піднялася, й лише тоді Фрося збагнула, що вона в пастці. Загорлала несамовито й загрюкала кулаком у ляду:

— Відчиніть!.. Відчиніть, кажу вам, бо я!..

Але що вона може? Удома нікого нема, батько замкнув ляду та дім, він уже на вулиці, і зараз ескадрон вирушить до Іванополя...

Фрося уявила, як скаче попереду ескадрону Сергій, у нього стріляють з кущів, і він падає з коня...

Сіла на нижню сходинку драбини й заплакала, випустивши свічку. Та мало не згасла, тільки в останню мить Фрося згадала, що не має сірників, і підхопила її — лишилася б ще й у темряві, але однаково свічки надовго не вистачить...

Фрося позорила очима довкола, шукаючи виходу. Та що вдієш? Батько, звичайно, не залишить її тут надовго, але повернеться, коли Сергія вже не буде, коли вже вона не матиме вибору,— сподівається, що дочка змириться, а вона не змириться. Ніколи, ні за яких обставин, бо хіба можна змиритися із смертю коханого?

Яке страшне життя: вона знає, що її Сергій їде зараз назустріч смерті, й нічого не може вчинити...

І знову Фрося заплакала. І чому вона така дурна? Чому довірилася батькові? Але ж який він жорстокий і підступний? Її батько, а вона так його любила...

Іван Іванович вискочив з хвіртки, коли на вулиці вже з'явилися вершники. Варивода на вороному коні й ще двоє з карабінами. Вони вели сіру осідлану кобилку, і Іван Іванович, крекчучи, заліз, ледь торкнувшись ногою стремена, але хай краще знають, який він старий і немічний, проте відданий новій владі, веде червону кінноту проти отамана, і, зрештою, не його вина, якщо ця кіннота напореться на бандитську засідку. У всьому винен комполку, скакали необачливо, ось бандити й постріляли їх. А йому чудом удалося врятуватися: можливо, ще хтось врятується, адже не весь ескадрон понищить Длугопольський, хтось утече, і добре — буде ще свідок його, Тимченкового, героїчного подвигу...

Вони наздогнали ескадрон уже на виїзді з міста. Іван Іванович тримався поруч Вариводи, йому не хотілося відпускати його від себе. Звичайно, зять і сам добре знав дорогу до Іванополя, а вже там міг

розпитати людей про путівці на хутір Боричі, та Івану Йвановичу вдалося довести: на все це треба час, а він проведе ескадрон через ліс відомим йому путівцем, і червоноармійці зможуть непомітно оточити хутір і несподівано вдарити по бандитах.

Логіка в цьому була, й Варивода погодився: дивився на Івана Йвановича приязно — виявляється, тесть гарна людина й зовсім своя, а він чомусь відчував до нього підсвідому неприязнь...

Ескадрон ішов легкою риссю, здіймаючи за собою хмару куряви, і раптом Іван Іванович уявив, що за ним не бійці з червоними зірками на кашкетах, а свої з тризубами й попереду надимається вітром рідний жовто-блакитний прапор. Й ген-ген навколо прибрані вже поля — його Україна, він господар! Велика неозора земля, райська земля, хлібна земля, заможна й благодатна. Й люди живуть на ній статечні й багаті, такі як він, а босота з червоними зірками, що гарцює позаду, змінила шаблі на орала й ходить за плугом по його полю,— хай ходить, хай працює, споконвіку так було: один пан, а решта — бидло...

Якби ж не Фрося!

Згадка про Фросю засмутила Івана Івановича — сидить у темному льосі, либонь, плаче, та нехай поплаче, нехай виплаче глупоту з голови, може, трохи порозумнішає.

Каже: коханий!

Набачилися кохання, поплаче й перестане, он як рвалося в неї серце, коли народила мертву дитину, а забула, заспокоїлася, пережила...

Аби тільки не підвів Длугопольський...

Проте все розраховане й вивірене, похибка унеможливлюється...

Іван Іванович скосив око на Вариводу. Їде попереду своїх червоних кіннотників і не знає, що це остання путь. Усміхається, розпашілий від свіжого повітря, мабуть, уявляє, як оточує хутір і нищить бандитів, як рубає їх своєю гострою шаблею, кладе направо й наліво, як власноручно прокладає шлях до світової революції. Але ж ніколи не побачити тобі не тільки тої революції, не побачити тобі навіть Фросі й не знатимеш, що твоя кохана й віддана дружина поплаче-поплаче й знайде собі іншого, не менш коханого, але тепер уже він, батько, подбає, аби комісаровим духом од нього не пахло.

І як він міг прогавити дочку?

Іван Іванович ще раз глипнув очима на зятя й злостиво скривив губи. Але одразу ж згадав Фросю у погребі — певно, не треба випускати її звідти до ранку, аби втомилася й перегоріла, тоді він її візьме голіруч. Проте знав також: не дочекається до ранку. Після того, як скосять кулеметами червоний ескадрон, скоріше в Бердичів: він перший принесе звістку про нещастя, а потім додому, аби звільнити дочку. У погребі ж зимно, лячно, й свічка догоряє... А може, вже згасла й Фрося сама у страшній темряві?

Свічка й справді догоряла, й Фрося дивилася на неї немигаючими очима. Сліз уже не було, виплакалася, безнадія огорнула її, раптом уявила погріб могилою — змела якісь банки з нижньої полиці й простягнулася на холодній дошці, як у труні: склала на грудях руки й попросила у бога смерті. Попросила щиро, бо справді не хотіла жити. Та й для чого жити? Батько зрадив, коханого вбили, зараз згасне свічка, й серце в неї зупиниться...

Фрося відчула, що холод огортає її, либонь, їй просто стало зимно в льосі, але повірила, що приходить смерть, однак від цього не стало жахно — якесь умиротворення огорнуло її, і Фрося зрозуміла, що вмирати зовсім не страшно. Вона перехрестилася, навіки прощаючись зі світом, підвелася, щоб задмухати свічку й пришвидшити кінець, і раптом якесь шарудіння долинуло до погреба. Вирішила: це кров гупає у скронях, та почула кроки над головою — хтось ходив по веранді, невже повернувся батько? Але ж повів ескадрон за Іванополь, а свічка ще не догоріла, отже, не батько...

Невже завітала до них Горпина?..

Ще не вірячи в удачу, Фрося схопила пляшку з товстого зеленуватого скла, підвелася по драбині й постукала денцем пляшки у ляду. Прислухалася: кроки затихли, і тоді Фрося постукала голосніше й закричала:

— Відчиніть, тітонько, відчиніть швидше!

Ляда загриміла, й денне світло затопило льох. Фрося побачила злякане тітчине обличчя, вхопилася за простягнуту руку, знеможено лягла грудьми на пофарбовану підлогу веранди, не в змозі підвестися.

— Чого це ти там? — здивувалася тітка. — Й чого ляду замкнуто?

Фрося підвелася на коліна й так, на колінах, посунула до дверей. Тітка підхопила її під пахви, поставила на ноги, й тільки тоді Фрося оговталася.

Скільки ж вона просиділа у льосі? Свічка ще мерехтить, либонь, півгодини, може, вона ще встигне?

Фрося відштовхнула тітку й кинулася надвір. Може, встигне, калаталася думка, не чула розпачливих тітчиних вигуків, хвіртка хряснула за нею, й вона побігла просто в домашніх повстяних капцях, й тільки голі коліна миготіли з-під куценької бавовняної сукенки.

Перехожі зупинялися й дивилися на Фросю здивовано, але вона не звертала на них уваги — серце, здавалося, вистрибне з грудей...

Червоноармієць на воротях перепинив Фросі шлях, та вона зчинила галас, пробувала навіть вхопитися за гвинтівку. На дворі перед казармою почули їх, і до воріт підбіг літній сивий чоловік у гімнастерці з червоними шевронами.

— Товаришу комісар,— вигукнув вартовий, підштовхнувши до нього Фросю.— Якась навіжена, вимагає найстаршого командира й каже, що вона дружина комполку!..

Сивий відсторонив червоноармійця.

— Що сталося, Фросю?

Тепер Фрося впізнала його: Сергій познайомив їх у клубі, назвавши комісаром полку Яремчуком.

— Біда! — видихнула Фрося і люто відштовхнула вартового.— Біда, кажу, й треба рятувати!..

— Кого? — не збагнув Яремчук.

— Я ж кажу: засідка, і Сергій повів ескадрон... Бандитська засідка за Іванополем, і ескадрон потрапить до неї...

— Чекай, Фросю, їх же повів твій батько, бандити на хуторі Боричі, твій батько побачив їх і сам зголосився показати шлях до хутора.

— Він повів ескадрон у засідку,— вигукнула Фрося,— треба наздогнати їх і попередити...

Комісар зиркнув на годинник.

— Тридцять шість хвилин,— похитав головою,— багатенько... Чого стоїш? — раптом закричав на вартового.— Не чуєш? Коня мені, швидше!

— І мені,— наказала Фрося,— і мені коня, бо я поскачу також!

— Сідлати двох коней,— ствердив комісар, та, коли вже вартовий побіг, схаменувся: — Навіщо тобі! До Іванополя тридцять верст, коней заганятимемо, чи витримаєш?

— Я все витримаю,— одказала Фрося.— Мусимо наздогнати.

Зненацька пригадала, як бігла колись у хуртовину викупати Якубовича, як просила сили у старезного дуба — була дурним дівчиськом, а може, таким і лишилася?

— Як же?..— нарешті почула комісарове запитання.— Адже твій батько...

— Ненавидить він Сергія,— сказала Фрося з гіркотою.— Усіх нас ненавидить...— затнулася, бо вперше відмежувалася не лише від батька, а й від усього дотеперішнього життя.

Комісар уважно подивився на Фросю.

— І ти знала це?

Фрося не відповіла, й, на щастя, не треба було відповідати, бо з конюшні вискочив вартовий верхи на гнідому сильному коні, а за повід вів білого жеребчика, і Фрося подумала: шкода заганяти таку красиву тварину. Проте цілий ескадрон може полягти під кулями, а вона шкодує коня...

Яремчук одразу пустив свого гнідого наметом, озирнувся на Фросю й тільки схвально примружив очі — що не кажи, а сільську дівку завжди відрізниш від міської панянки: он як пригнулася до шиї жеребчика й міцно стиснула колінями боки коня.

Вони розлякали курей на бердичівській околиці й вискочили на іванопільський шлях. Фрося погладила білого жеребчика по шиї, той скосив на неї чорне розумне око, видно, зрозумів, чого хоче від нього вершниця, і наздогнав вищого й сильнішого гнідого. Тепер коні скакали голова в голову, летіли, розриваючи ще тепле вересневе повітря, а Фрося все думала: невже не встигнемо? І наче відповідаючи їй, комісар мовив голосно, аби почула крізь гупання копит:

— Сорок хвилин... Ми вирушили через сорок хвилин після того, як ескадрон полишив казарми. Але він просувається риссю — повинні наздогнати...

Однак вони проскакали, нещадно підганяючи коней, з годину, попереду вже завидніли хати Іванополя, та ескадрону не було. Фросин жеребчик зовсім засапався, а гнідий вкрився милом, коли нарешті увірвалися на сільську вулицю. Вона була зрита кінськими копитами, а попідтинню гралися хлопчаки. Яремчук притримав гнідого.

— Коли?..— запитав хрипко.— Коли через село пройшли червоноармійці?

Хлопчик у коротких штанцях махнув рукою вздовж вулиці.

— А щойно,— відповів. — Багато їх.

— Щойно! — комісар огрів коня батогом, гнідий трохи заточився, але з останніх сил пішов чвалом. Фросин жеребчик перейшов на рись, та вона люто копнула його в боки п'ятами, мабуть, слід було хвиськати батогом, але не мала, пнула жеребчика ще раз, і він поскакав нехотя, видно, понад силу.

За селом побачили куряву, й комісар ще оперезав жеребця батогом. Версти за дві починався ліс, Яремчук озирнувся на Фросю й показав на нього, певно, він хотів сказати, що засідка там, бо відразу за селом обабіч дороги тягнулися тільки прибрані поля — тут не сховалася б навіть кішка.

Ескадрон швидко наближався до лісу, й тоді Яремчук витягнув наган і вистрелив у небо. Комісара почули — ескадрон зупинився, тепер до нього лишалося всього двісті кроків, білий жеребчик, відчувши своїх, випередив гнідого, Фрося побачила обличчя червоноармійців, жеребчик мало не наштовхнувся на задніх коней, зупинився, важко дихаючи, і Фрося закричала пронизливо:

— Стійте, стояти всім, бо попереду засідка!

Червоноармієць глипнув на неї здивовано, та наспів Яремчук, і хлопець, забачивши комісара, підвів руку до козирка.

— Комполку до мене,— наказав Яремчук.

«Комполку до комісара... Комполку до комісара...» — пішло по ескадрону, і тільки тепер Фрося збагнула, що вони встигли, й зараз вона побачить Сергія. Справді, він не примусив себе чекати: скакав краєм поля — підтягнутий, суворий і здивований. Побачивши Фросю, знизав плечима, але одразу одвернувся од неї до комісара:

— Що сталося, Михейовичу?

Комісар рукавом змахнув з кінчика носа краплину поту. Запитав:

— Де той,— скосив куточки очей на Фросю,— Тимченко, який повів вас?

— Іван Іванович? — перепитав Варивода.— А він попереду, поруч зі мною...

— Затримати! — наказав Яремчук.— Ворог він і вів вас на засідку...

— Ворог? — не повірив Сергій.— Фросю, що він каже? — Але, побачивши сповнені жаху жінчині очі, мовчки повернув коня і поскакав уздовж колони.

Іван Іванович, зачувши постріл, здригнувся. До лісу ще півверсти, до того ж стріляють позаду, невже ті кляті бандити знову щось переплутали, недарма ж їх називають бандитами, не військо, а чортзна-що... Однак ляснув постріл, і знову запала тиша. Варивода притримав коня, і ескадрон зупинився.

«Комісар кличе командира...» — долинуло з передніх лав, і Варивода пустив коня узбіччям назад.

«Комісар?.. — здивувався Іван Іванович. — Який може бути комісар?»

Тривога пойняла Тимченка: виїхали з Бердичева без комісара, а якщо він наздогнав їх... Невже дізналися? І раптом почув таке, від чого зупинилося серце: якийсь червоноармієць, зовсім хлопчак, пояснив:

— Комісар з якоюсь дівкою наздогнали нас.

Тепер зволікати не можна й секунди. Іван Іванович пустив кобилу ступою, ніхто не звернув на нього уваги, підігнав її, почув за спиною шум, пригнувся до конячої шиї, огрів батогом, і кобила рвонула чвалом, позаду ще не оговталися, а до рятівного лісу зовсім недалеко...

Іван Іванович ще раз огрів кобилу, вона мало не розпласталася над землею, і в цей час позаду залунали постріли.

«Тепер стріляйте,— втішився,— тепер не влучите...»

Але ж поруч уже підлісок, у якому причаїлися тачанки Длугопольського,— а коли вріжуть звідти?

Іван Іванович замахав рукою, подаючи знак, що свій. Уже починався ліс, він трохи притримав кобилу, та подумав, що зустріч з Длугопольським у нього зараз вийде не набагато приємнішою, ніж з Вариводою, і звернув на лісову дорогу, що вела до Боричів. Проте, почувши за спиною стрілянину, передумав: Варивода може таки наскочити на Боричі, а зустріч із зятем відтепер означала лише одне: трибунал. Звернув на знайому лісову стежину — на самотньому хуторі за чотири версти у напрямі до Любара він колись вигідно купив телят, хуторяни напевно пам'ятають його, у них і переночує. Завтра треба дістатися Любара або Чуднова, там є надійні люди, через них він зв'яжеться з Гольдройзом. А у Йони Янкелевича світлий розум, щось обов'язково придумає й не полишить компаньйона в біді.

Але ж, штрикнула думка, комісара привела Фроська! І як вона вибралася з льоху? Він зачинив ляду, сама вона звільнитися не могла, отже, Горпина. І треба ж таке: сестра тиждень носа не показує, а тут припхалася, стара дурепа, хто її кликав?

Іванові Івановичу зробилося гірко. Адже лишалося півверсти, навіть менше, якихось жалюгідних півверсти, всі справи розв'язалися б самі собою, і чому він такий нещасливий? Але ж і Фроська!.. Одразу видно: його дочка...

Іван Іванович зачудовано покрутив головою: ото характер, ото дівка, і нею, попри все, не можна не пишатися. Хоч і вчинила наперекір, хоч і поламала життя, а таки його рідна й кохана...

«Отакої,— подумав,— дочка зрадила, а він — рідна й кохана...»

Коли тепер побачить Фросю, і чи схоче вона взагалі бачити його? Від цієї думки зробилося моторошно, але Іван Іванович пересилив себе: геть смуток і розпач, колись усе владнається, зрештою, вони з Фросею порозуміються...

Побачивши, як тікає тесть до лісу на сірій кобилі, Варивода вихопив у найближчого червоноармійця карабін, прицілився, але не

влучив, ще хтось пустив кулю навздогін утікачеві, та час був втрачений, і вершник зник за поворотом. Тоді комполку прийняв рішення:

— Комвзводу Пастухов, бачиш за піверсти дуба? А далі підлісок понад шляхом, мабуть, бандити зачаїлися саме там. Можливо, й трохи далі, ліворуч від дороги, в кущах... Давай, комвзводу, обійди їх і відріж відступ до лісу, а ми звідси вдаримо...

Він наказав решті ескадрону спішитися, розосередитися й сам повів червоноармійців у наступ. Проте бандити не чинили опору. У підліску за дубом на прим'ятій траві ще парували кінські яблука — тут щойно стояла тачанка, але бандити, побачивши Тимченка, зрозуміли: їхню засідку викрито, а битися з ескадроном не схотіли, одразу знялися й дременули лісом.

Збагнувши це, Варивода послав півескадрону навздогін, не дуже вірячи в успіх: бандити мали хвилин двадцять в запасі, а враховуючи те, що знали тут кожну стежку, можна було б і не гнатися. Лише потому Сергій згадав про дружину.

Фрося сиділа на траві край дороги й дивилася, як наближається до неї чоловік. В очах у неї Сергій побачив тривогу, переляк і навіть муку. Він сів поруч, притулився щокою до Фросиного плеча, запитав:

— Як сталося?

— Він замкнув мене у льосі...— почала Фрося.— Раніше я спала, потім прокинулася і чую: він розмовляє з хлопцем, отим, що в нього ночував, батько ще казали, їхній помічник...— Фрося все-таки вимовила це слово — батько, й сама злякалася цього, але ж Сергій не докорив їй, і вона закінчила: — От батько й кажуть: скачи, хлопче, до отамана, все так, як і домовлялися, засідка за Іванополем. А потім вони мене до льоху послали, бо тікати надумали, а самі ляду замкнули. Спасибі, тітка Горпина навідалася, вона й відчинила. А я вже до казарм і комісара здибала...

— І ти знала, що батько?..

Це було найважче для Фросі запитання, та збрехати не змогла: кивнула й винувато опустила голову. Потім схлипнула, й сльози потекли по щоках.

Сергій витер їх долонею, сказав розважливо:

— Виходить, контрик твій батько. Революція все розкидала — брат на брата піднявся, а ти, бач, проти батька пішла. Однак врахуй, якщо ми його впіймаємо, рішимо... Трибунал судитиме, й точно рішимо, бо нема у нас прощення контрі. А він сьогодні під бандитські кулі цілий ескадрон підводив.

— Я люблю тебе,— відказала на все це Фрося.

— Ідейної свідомості тобі ще бракує. Але це можна поправити. Учитимешся, партія тепер молодь закликає вчитися. Не воювати, не битися, а вчитися, я ж казав, поїдемо з тобою вчитися, бо борщі й вареники справді смачні готуєш, а цього для сімейного життя тепер замало.

33.

Георгій Швайковський мешкав у великому житловому будинку на Пушкінській, і Мальцев розташувався у дворі, до якого виходили двері під'їзду — на лаві під бузковим кущем. Як правило, Швайковський виходив з дому на початку десятої — працював у якійсь репертуарній колегії, але сьогодні чомусь затримався.

Мальцев дістав кишеньковий годинник — уже пів на десяту, а Швайковського нема. Заховав годинник до внутрішньої кишені піджака й невдоволено закинув ногу на ногу. Взутий був у розтоптані й пошарпані брезентові чоботи, залатані бавовняні штани, сатинову сорочку й піджак з обірваною кишенею — якби хтось побачив у нього коштовний годинник, певно, подумав би: кишеньковий злодій. Але саме

таких, погано одягнутих і напівголодних, у Києві тепер хоч греблю гати. І ніхто не знає, що босяк, який влаштувався у затишному куточку під бузковими кущами, уже не помічник оперуповноваженого губернського ДПУ, а оперуповноважений: наказ про підвищення підписаний головою відділу ВДПУ товаришем Лівшицем і вивішений на дошці наказів ще тиждень тому.

Мальцева вже поздоровили товариші, він потиснув десятки рук, казав, що працює не заради посади, та очі світилися радісно, й гордощі переповнювали його. Ця подія збіглася ще з одною: нарешті Василь придбав давно вимріяний костюм. Щоправда, не такий, який уявляв собі — сірий з золотистою смужкою, а світло-сірий і без смужки, але де зараз візьмеш оту смужку, й за цей заплатив скажені гроші, вгатив усі свої заощадження.

Шкода тільки — не може з'явитися в новому костюмі на Єлизаветинській. Хлопці вирішать: задається, став оперуповноваженим і відразу виджентльменився, засміють чи, ще гірше, тишком зневажатимуть. А саме цього Мальцев найбільше боявся.

А втім, одного разу Василь дозволив собі одягнути костюм. Того вечора, коли Ліда погодилася піти з ним у кіно. Вона виявилась не такою вже й гордовитою, навіть призналася, що сама вже давно накинула око на Мальцева, та соромилась виказати свої почуття. А він, роззява, стільки тижнів зітхав на сходах...

Мальцев кілька разів водив Ліду в кіно, що також відчутно позначилося на його бюджеті, проте наступного місяця мав одержати більшу зарплатню, і він подумував, чи не час запропонувати Ліді утворити пролетарську сім'ю. Кімнатка в нього є, у Ліди також, можна поміняти на одну більшу, крім того, вони вже цілувалися, а це свідчить про цілеспрямованість і незаперечну щирість їхніх почуттів.

О четвертій пополудні, вирішив Мальцев, коли його змінить Осьмушко, він зустріне Ліду й викладе свої міркування про перспективу їхніх взаємин, і, якщо знайде підтримку, на майбутньому тижні вони зможуть розписатися.

Солодкі Василеві мрії про одруження перервала поява Швайковського. Жора, не озираючись, попрямував до воріт, і Мальцев подумав, що на місці Швайковського він би поводився обережніше: контра погана, суне, як справжній трудящий, аніскілечки не соромлячись. Однак скоро зможе висловити цьому пронозі у вічі все, що думає про нього...

Швайковський повернув на Бібіковський бульвар, спустився по ньому й попрямував Великою Васильківською. Ішов швидко, Мальцев поспішав за ним, тримаючись попід будинками, аби в разі чого повернутися до вітрини чи заховатися в підворітні. Біля костьолу, коли Мальцев устиг вже упріти від швидкої ходи, Швайковський звернув на Кузнечну.

«Куди,— подумав Мальцев,— адже за Кузнечною напівзруйноване трамвайне депо, за ним Байкове кладовище, а що робити цьому контрикові на кладовищі?»

Проте Швайковський попрямував угору до кладовища. За залізничним мостом притишив ходу — Мальцев заховався за рогом, і, виявилось, дуже вчасно, бо Швайковський огледівся, постояв біля тіток, що продавали квіти, але нічого не купив і почав повільно підніматися до головного входу на кладовище.

Василь прилаштувався до натовпу, що йшов за катафалком. Труну везли повільно, і Мальцев подумки сердито підганяв візника. Побачивши, що Швайковський звернув з центральної алеї, Мальцев, ховаючись за пам'ятниками й деревами, пішов за ним. Нарешті побачив: Швайковський зупинився перед білим мармуровим склепом. Василь заховався за могилою, присів, визираючи з-за кущів. Швайковський злодійкувато огледівся, витягнув щось з внутрішньої кишені піджака й нахилився до решітки склепу. Він затримався лише кілька секунд, знову роззирнувся й попрямував назад до центральної алеї.

У Мальцева не було часу на роздуми. Що вчинити? Податися за Швайковським? Але ж той напевно піде до своєї репертуарної колегії й сидітиме там до обіду. Може, варто обшукати склеп, адже Швайковський точно заховав щось у ньому — Мальцев міг дати голову на відсіч, що назад до кишені Швайковський нічого не поклав.

Певно, треба обдивитися склеп, вирішив, а Швайковський нікуди не подінеться.

Вирізьблені золотом літери на білому мармурі сповіщали: «Генерал-майор Горлов Боніфацій Ігорович», далі йшли дати народження й смерті, ще якийсь текст, що прославляв генералову мужність і відданість, та Мальцев читати не став.

Чітким оком огледів склеп. Швайковський нахилявся, отже, поклав щось унизу, біля решітки,— Василь поторгав мармурові плити, проте нічого не знайшов. Обмацав пальцями, спробував похитати — знову нічого. Але ж має бути тут, бо Швайковський нахилився лише на кілька секунд, одразу випростався й пішов геть...

Зненацька Василеве око зачепилося за ледь помітну щілину між мармуровою плитою і чавунною решіткою. Помацав плиту, вона захиталася, і Мальцев, відхиливши її, побачив конверт. Витягнув його обережно, двома пальцями. Конверт був заклеєний, Мальцев глянув крізь нього на сонце, побачив усередині папір і металеві монети. Повагався трохи — може, за цим конвертом зараз прийдуть і він прогавить чергового контрика? Втім, заховав конверт до кишені. Вирішив: по конверта обов'язково хтось прийде, адже в ньому гроші й документи. Якщо навіть прийдуть невдовзі, до того, як він знову покладе пакет у тайник, нікуди не подінуться, з'являться ще раз...

І Мальцев повернув до виходу з кладовища.

Тут стояло кілька «ваньок», і Мальцев вирішив витратитися на візника.

Горожанин вислухав трохи плутану Василеву розповідь і спокійнісінько розірвав конверт, пояснивши:

— Звичайний конверт, такий ми й у себе знайдемо...

Висипав на стіл кілька золотих п'ятірок, дістав клаптик паперу, розгладив долонею і прочитав уголос:

«С. П. Радий повідомити Вас, що наші друзі лишилися вельми задоволені Вашими паперами. Надсилаю те, що одержав персонально для Вас. Канал зв'язку працює успішно, друзі просять подвоїти зусилля. Інформація, яка є у вашому розпорядженні, дуже цінна, й наш друг Ш. тепер двічі на тиждень забиратиме її — по понеділках і четвергах. Дуже важливо одержати дані про дислокацію порохових погребів та складів вибухівки. Сподіваюсь, що платня відповідатиме змістові інформації. З пошатою. Ваш Я.»

Горожанин видобув зі столу конверт, зсипав туди золото, поклав записку й заклеїв.

— Бери, товаришу Мальцев, і їдь разом з Осьмушком на Байкове. Чергувати до двадцять другої години, тоді вас змінять. Шпигуна взяти живим, ясно?

— Візьмемо, товаришу Горожанин,— пообіцяв Мальцев упевнено,— аби тільки з'явився!

34.

Олег Данилович повернувся на бік, обійняв Наталю за плече, поцілував у потилицю.

— Не спиш? — запитав.

— Не сплю. А ти чого?

Олег Данилович нерішуче прошепотів:

— Так...

— Кажи все.

Він притиснувся щокою до теплого Наталиного плеча й розповів

про виклик до ДПУ, про чай з Серафимою Володимирівною і Бертою Абрамівною.

Наталя помовчала, зітхнула й поцікавилася:

— А чому ж мене не розпитував? Я знаю про Олексу більше, ніж вони.

— Така справа,— він відчув, що виправдовується,— йдеться про зраду й шпигунство, й кожна порядна людина не може пройти повз це...

— Не може,— погодилась Наталя.— Якби я дізналася, що Олекса шпигун, сама пішла б на Єлизаветинську.

Олег Данилович мимоволі тяжко зітхнув, і Наталя присунулася до нього.

— Я не засуджую тебе,— гаряче видихнула у вухо.— Вони... ті... торгують Батьківщиною.

35.

За ворітьми почувся гуркіт коліс, рипнула хвіртка, Фрося відірвалася від грядки з морквою і побачила Гольдройза. Йона Янкелевич оглянув подвір'я, привітно помахав господині рукою. Непоспішливо дійшов до веранди, вмостився на табуретці, й дивно було, як вона витримує його огрядне тіло.

Фрося сіла навпроти Гольдройза. Здогадувалась, чого з'явився, та мовчала, чекаючи, що скаже сам.

Йона Янкелевич витягнув коробку цигарок, покрутив коліщатко дешевенької, проте надійної запальнички, випустив з ніздрів хмару пахучого диму, спідлоба глянув на Фросю і запитав:

— Знаєш, чого я хочу?

— Ні.

— І не здогадуєшся?

— Здогадуюсь.

— Чого ж мовчиш?

— А самі скажете.

— Якщо прийшов, звичайно, скажу,— погодився Йона Янкелевич.— Гарного мало.

— Авжеж.

Гольдройз покрутив головою на товстій шиї, йому це вдавалося важко, але встиг помітити, що в садибі, крім них, нікого нема. Однак запитав:

— Ми самі?

— Як бачите.

— А де чоловік?

— Бандитів ловить.

— Бандитів...— невдоволено пробуркотів Гольдройз.— Слово яке винайшли! Негарне слово...

— Як же їх називати?

— Можна по-різному: повстанці, народні месники...

— Які ж народні, коли села грабують?

— Начулася...— заперечив Гольдройз.— Як же їм прожити, якщо в селах харч не брати?

— Були б справжніми народними месниками, народ би їх і прогодував.

— Народ у нас ще того...— повчально мовив Йона Янкелевич.— Народ сам не знає, що йому треба. Вчити треба народ, скажу я тобі.

— Нагаями?

— Батько тебе різкою напучував?

— Батько ні,— мати.

— Отож іноді й нагаї не завадять. Люди після них розумнішають. То батько, кажеш, тебе не напучував? Жалів тебе батько, а ти йому отчим віддячила...

— То він же Сергія під кулі вів!

— Під кулі... під кулі... Знаєш ти багато! Ванько Ванькович на тебе все життя поклав, а ти що йому?

— Сергія не віддам! — рішуче заявила Фрося.

— Не віддам... не віддам...— знову передражнив її Гольдройз.— Хто тебе питатиме?

— От що, Йоно Янкелевичу,— спалахнула Фрося,— не вийде в нас розмови. Кажіть, по що прийшли, бо моркву маю вистьобати.

— Почекає твоя морква. Аби мені твої турботи...— Гольдройз нараз хитро примружився й запитав: — Ти мою Рахілю знаєш?

— Дружину вашу?

— Авжеж.

— Бачила.

— Ну, і що скажеш?

— Жінка як жінка. Огрядна...

Йона Янкелевич зареготав задоволено й потер своє велике черево.

— Огрядна — не те слово. Бочка — от що моя Рахіля. А побачила б її двадцять років тому! Стеблинка, точно кажу, стеблиночка, а вродлива, а сміхотлива, не ходила — пританцьовувала. Точнісінько як ти...

— Ну й що?

— А те, дитино, що невідомо, якою ти колись станеш,— пояснив Гольдройз жорстко.— І чи захоче Сергій на тебе тоді дивитися...

— Гадаєте?..

— Гадаю,— перебив Йона Янкелевич,— навчити тебе хочу. Кожному чоловікові жінка колись набридає. Як мені Рахіля. Це тільки дурні кажуть, що євреї товстих жінок люблять. Розмова у нас відверта, то скажу: мені більше дівчатка подобаються, оті, що мов стеблиночки. А знаєш, що біля Рахілі тримає?

— Обов'язок?

— Обов'язок!..— весело й голосно зареготав Йона Янкелевич.— А чхати я хотів на обов'язок. Нема обов'язків у ділової людини, та й взагалі, чоловік, коли жінка йому набридає, сто причин вигадає, аби себе виправдати. Гроші мене з Рахілею пов'язали...

— Тож революція все відібрала...

— У дурних. І розумні, правда, втратили, але не все... А Рахіля товста-товста, а кебету має. Я свої гроші по банках тримав, акції купував, землю, магазин навіть у Києві мав. Де та земля і де той магазин? А акції? Ними тільки...— Йона Янкелевич зробив виразний жест.— Збереглася, правда, дещиця, не брехатиму, збереглася, от ми й знову на поверхні плаваємо і кермо намагаємось твердо тримати. А Рахіля моя безцінна золотом та камінцями бавилася, я їй такі вигідні справи міг влаштовувати, за рік капітал би подвоїла, а вона лише рученькою своєю пухкенькою махала. От і цілую я тепер оту рученьку, бо на пальчиках стільки всякого, що пів-Бердичева купити можна,— замріяно пустив угору очі.— А чим ти свого комполку прив'яжеш? — запитав раптом зовсім іншим тоном.

— Не такий він, як ви,— заперечила Фрося,— і гроші нам тьху...

— Дотепер було тьху, коли батько всім забезпечував. Ти свого благовірного м'ясом годувати схочеш, а на його платню не розженешся.

— Город у мене,— обвела навколо рукою Фрося,— городину й яблука цілу зиму матиму.

Гольдройз також огледівся довкола, що далося йому значно важче, й схвалив:

— Город у тебе справний. І взагалі ти нівроку, тому червоному командирові щастя саме до рук далося. Бачу я, Фросю, не переконаю тебе, хоч і хотілося...

— Де батько? — перебила Фрося.

— Отак я тобі й сказав... Приведеш ескадрон, а вони шаблі наголо й порубають Ванька Ваньковича. А мені ще компаньйон потрібен.

— Міліція його розшукує, все одно заарештують.

— Отак байдуже кажеш?..
— Чого хочете? — запитала Фрося сухо.
— Батькові речі. Скриня його тут...
Фрося знала: у скрині батько зберігає гроші й золото. Хотіла сказати про неї Сергієві, та утрималася. Повернувшись з Іванополя, одразу перенесла батькову скриню на горище, заховала у глухий кут, закидала різним мотлохом. А наступного ранку наскочила міліція, обшукали всю батькову половину, але нічого, крім одягу та різних дрібниць, не знайшли.
— Скриню я заховала,— одповіла Гольдройзові.— І вчасно, бо міліція трус робила.
— А ти розумниця! — Йона Янкелевич подивився на неї з повагою.— Розумніша, ніж я вважав.
— Ходім,— тільки й сказала Фрося.
На горищі було сухо й пахло травами: тітка Горпина сушила тут чистотіл, собачу кропиву та ще якісь трави. Фрося витягнула із закута скриню, поставила перед Гольдройзом.
— Беріть.
Йона Янкелевич дістав з кишені ключ, подав.
— Відчини.
— Навіщо?
— Кажу: відімкни!
Добре змащений замок навіть не клацнув.
— Знайди згарду,— звелів Гольдройз.
Фрося опустилася на коліна, витягнула згарду з бічної шухляди, подала Гольдройзові. Однак той відвів її руку.
— Тобі,— сказав,— твоя згарда, Ванько Ванькович наказав, щоб лишилася в тебе.
Тремтячими руками Фрося розгорнула згорток, золото задзеленчало й засвітилося в її долонях, вона наділа згарду на шию, на запрану сукенку, й дивно — згарда і на ній, не на синьому оксамиті, як уявлялося, а на дешевенькому ситці — все одно вона робила Фросю королевою.
Гольдройз подивився на Фросю уважно й схвально нахилив голову.
— Чудо! — мовив.— Кажу щиро — бачив і краще на Рахілі, але щоб так!.. Корову й діаманти не прикрасять! — Він прицмокнув язиком, що, напевно, означало найвищий ступінь захоплення.
Фрося перебрала пучками монети на грудях, вони задзвеніли, мов дзвіночки, і Фрося згадала свій недавній сон, коли лежала на галявині, вкритій синіми дзвіночками, а потім літала, чуючи їхню неземну музику. От і зараз згарда видзвонювала щастя й радість, та раптом Фрося уявила себе в ній у гарнізонному клубі, серед дружин червоних командирів, побачила їхні здивовані, обурені й навіть люті погляди — згарда перестала дзвеніти, на очах зблякла, й Фрося без жалю зняла її. Загорнула в ганчірку й поклала на місце.
— Не візьмеш? — здивувався Гольдройз.
— Ні.
— Чому?
Що могла пояснити йому Фрося? Либонь, Гольдройз не збагне, що в неї почалося зовсім нове життя, де золоту взагалі нема місця, про нього не думають і не мріють, для Сергія та його товаришів воно ніби й не існує, отже, для неї, Фросі, також.
— Не можу,— тільки й відповіла.
Проте Гольдройз здогадався сам.
— Не обов'язково всім показувати. Заховай і тримай на чорний день. Може, згодиться. А може, взагалі настануть часи, коли й твій червоний командир усвідомить ціну золота.
— Не міряйте всіх своєю міркою.
— Хочеш сказати — єврейською? — не образився Йона Янкелевич.— Проте це не так уже й погано: єврейською. Бо справжній єврей

завжди знає ціну золоту. Бо є євреї, а є й жиди. Це я точно тобі кажу, й жидів зараз, на жаль, значно більше. От у нашому Бердичеві довкруж, куди не глянь, жидівська босота: кравці, шевці, бляхарі, мулярі, кого тільки нема, усі метушаться, усі хочуть їсти, дітей понароджували, а прогодувати не можуть — тьху... Вони того золота й не бачили, та й де побачать? А справжній єврей копійку до копійки складає — уже й червінець, а з золотого червінця усе й починається. Хто може з одного червінця зробити два, той уже не жид, а єврей, і хвала йому та слава. То не береш? — підніс полотняний згорток до самісінького Фросиного носа.

— Ні...— Фросі захотілося заплакати.

— Й не треба! — Гольдройз недбало кинув згорток у шухлядку. Кришка впала, Йона Янкелевич важко підняв скриню й поніс її до дверей.

36.

Грунтенко покликав до себе Чмеля, замкнув двері, сів сам, показав Микиті на лавку під стіною й мовив:

— Я покликав тебе, бо знаю: маєш кебету в голові й можеш тверезо оцінити ситуацію.

Чміль про всяк випадок нерозуміюче покліпав очима й віддано втупився в Грунтенка.

— Слухаю вас, Володимире Антоновичу.

— Це я тебе слухаю, Микито. Як думаєш учинити?

Чміль знову покліпав очима, розмірковуючи: недаремно кажуть — слово не горобець, випустиш — не спіймаєш. Краще мовчати, хай балакає начальство, на те воно й начальство, аби говорити й давати вказівки, а наше діло теляче — виконувати.

— Не розумію вас, пане отамане,— мовив.— Що вчинити? Бо ми як усі. Що накажуть пани отамани, те й учинимо.

У загоні Грунтенка, як і Длугопольського, також величали отаманом, підкреслюючи повагу до нього, а також враховуючи реальний стан справ.

— Добре, Микито,— сказав Грунтенко,— розмова у нас має бути відверта, бо потребую помічника, а на тебе можна покластися.

— Можна,— ствердив Чміль і посміхнувся сонячно,— ви за мною, пане отамане, будете як за кам'яною стіною.

— Як ти оцінюєш наше тутешнє становище?

— Тобто загону?

— Звичайно.

— Непогано. Оце завтра підемо на Коростень, там з'єднаємось з іншими, піднімемо повстання, і червоним більшовичкам одна дорога — геть з України!

— Правильно кажеш,— схвалив Володимир Антонович,— як на мітингу. Душа не нарадується.

— Бо так воно і є! — вигукнув Чміль.

— Брешеш, Микито, і сам знаєш це...

— Їй-бо...— Чміль підніс руку, щоб перехреститися, та Грунтенко зупинив його.

— Скоро нам кінець, Микито. Наша сотня що? Краплина в морі, й наші наскоки для совдепів — як комарині уколи.

— Але ж об'єднаємось...— спробував заперечити Чміль.

— Ну, об'єднаємось... У Петрика дві сотні... А скільки нас було, коли з генерал-хорунжим кордон переходили? У кілька разів більше — й то червоні як пошматували нас...

— Клятий Котовський!

— Не Котовський, то інший знайдеться на нашу голову.

— Не розумію вас, пане отамане, то чого ж ви самі?..

— Про це й мова, Микито. Кожен у нашому становищі має подбати насамперед про себе, чи не так?

— Однак ви зовсім недавно дуже гарно казали про вільну Україну й національне зрушення...— зауважив Чміль не без єхидства.

— Усі ми колись щось кажемо,— туманно пояснив Грунтенко.— Одне кажемо, інше думаємо, ще інше робимо.

— А так,— ствердив Микита.

— А якщо ти згоден, то слухай уважно. Тут на нас чекає куля, в кращому разі знову десь сховаємося, блукатимемо по лісах, мов вовки. Треба нам, Микито, знову кордон переходити.

— До поляків вертатися? Вважаєте, вони нас чекають?

— Не чекають,— кивнув Володимир Антонович.— Взагалі, ніхто нікого й ніколи не чекає. А всі незвані гості — гірші від татарина, чув таке?

— Начувся й на власній шкурі зазнав.

— А багаті гості?

— То інша річ... — пожвавішав Чміль, вгадуючи, куди саме поверне зараз Грунтенко.

— Ти, Микито, не такий уже й бідний,— раптом мовив Грунтенко зовсім не те, чого хотілося Чмелеві.— Лише в Тимченка десять червінців узяв, але ж не лише вони?..

— Що ті нещасні червінці,— зробив пісне обличчя Чміль.— Тьху, а не гроші, саме нещастя... А більше не маю нічого...— перехрестився, сам вірячи мовленому, хоч мав ще золото й піввоза награбованих речей. Проте куди з цим возом подінешся, не поткнешся ж з ним через кордон...

— То більше, Микито,— удав, що повірив, Володимир Антонович.— Ти про себе не подбаєш, ніхто не подбає — кожен коваль свого щастя.

— Мудро кажете.

— А якщо згоден, то слухай. Зараз я поставлю тебе на варту біля казни.— Так називалася в загоні міцна, оббита залізними смугами скриня, де зберігалися гроші, коштовності та найважливіші документи.— Опівночі винесемо казну, на бричку її — і шукай вітра в полі.

Чміль заперечив:

— Бричку з села патрулі не випустять.

— Беру на себе.

— Тоді згоден. Але ж пан отаман Длугопольський в сусідній кімнаті сплять і можуть прокинутися...

— Не знаєш, як учинити?

— Пана отамана? — злякався Чміль.

— Відтоді сам собі отаманом станеш.

— Й те правильно.

— Постав зараз бричку в мене на подвір'ї,— наказав Грунтенко,— і двійко добрих коней. Уранці маємо бути далеко, щоб отаман Длугопольський не наздогнав. Але йому не до казни буде, його під Чоповичами чекають, а шлях туди не такий уже й короткий та безпечний.

— А гарно ви все це вигадали! — щире захоплення відчувалося у Чмелевому голосі.

— Голову на плечах треба мати, а не макітру.

— Але ж, Володимире Антоновичу,— довірчо сказав Чміль,— на бричці далеко не заїдеш. Бричка у всіх підозру викликатиме й різні запитання. На таких бричках тепер совдепівське начальство їздить, а нам в очі впадати зовсім не треба...

— Чого ж я беру тебе з собою, Микито,— з задоволенням вигукнув Грунтенко,— бо саме голову, а не чавун маєш! Правильно кажеш, і в першому ж селі підводу купимо, вдвічі заплатимо, а купимо.

— На бричку будь-якого воза виміняємо.

— Не будь зажерливим, Микито,— обірвав Чмеля Грунтенко.— Зажерливість також шкодить. Не бричку маємо, а тачанку, і всякий, у кого очі є, це побачить. А нам зайві розмови ні до чого.

— Точно, ні до чого.

— Тачанку десь у лісі кинемо. Хтось знайде, дякуватиме.

Коли почало сутеніти, Чміль пригнав на Грунтенкове подвір'я тачанку, запряжену сильними й вгодованими кіньми.

«На таких,— міркував,— ми навіть оту чортопхайку, яка автомобілем зветься, обженемо, та й гасу не треба, коням вівса чи сіна даси — вік бігтимуть...»

Володимир Антонович задоволено глянув на коней. Завітав до Длугопольського.

— Останній вечір у цих краях,— мовив роздумливо, навіть із жалем.— Погуляли...

— Літо зовсім непомітно минуло,— сказав Длугопольський.— І недаремно.

— Недаремно, це точно,— згодився Грунтенко.— Але все у нас попереду.

— Пан або пропав.

— Пропасти не маємо права: народ на нас дивиться.

— І сподівається на нас! — підхопив Длугопольський щиро.— Ми остання надія! Як там буде з Петриком?

— Я вірю в успіх.

— І я також. Проси в отця Михайла відслужити молебень, востаннє повечеряємо в Трощі — і в дорогу.

— В дорогу... — повторив Грунтенко,— я вже бричку в подвір'ї поставив,— сказав навмисно, аби якась підозра не зародилася в Длугопольського.— До речі, сьогодні треба виставити навколо села посилену охорону.

— Я вже наказав Вовкові.

— А біля скрині поставив Чмеля. Надійна людина, я йому вірю, як самому собі.

— Кому ж іще?

— За вечерею довго не засиджуватимемося.

— Виспатися не завадить,— потягнувся Длугопольський. — Завтра важкий день.

«У мене ще важчий»,— подумав Грунтенко.

Вони розійшлися після вечері. Надворі сіявся нудний дощ. Спочатку Володимир Антонович засмутився — дорога під дощем не віщувала нічого приємного, та потім вирішив: усе, що не робиться, на краще. Дощ змиє їхні сліди, та й взагалі, у негоду переважно сидять по хатах — менше люду на дорогах, менше цікавих очей довкола, а це їм тільки на користь.

Володимир Антонович особисто запріг бричку, поклав до потаємного закутка під сидіння саквояж та клунок з харчами. Більше нічого не брав: коштовності та ще теплу свитку — таки ж осінь, і свитка ніколи не завадить. Крім того, у свитці він виглядає звичайним селянином, та й документ має на ім'я Захара Петровича Гаркавенка, селянина з Полонського повіту.

Грунтенко ще раз усе перевірив: папери в порядку, саквояж захований, наган у кишені. Насунув кашкета на чоло, грюкнув об землю підбором міцного ялового чобота й вивів запряжку з подвір'я.

Перша непередбачена ситуація виникла біля отаманового подвір'я. Як правило, патрулі розставляли навколо села, ще один вартовий оберігав казну, а сьогодні Длугопольський виставив охорону ще й на вулиці біля свого будинку — козак з цигаркою походжав попідтинню.

Грунтенко, здалеку побачивши світлячок цигарки, зупинив коней біля сусідньої садиби.

— Хто їде? — зупинив його вартовий.

— Хіба не бачиш, отаман Грунтенко.

— Не впізнав, пане отамане, звиняйте великодушно.

— Нічого... Це ти, Василю?

— Я самий.

«Василь Гундяк, недотепа, його обвести навколо пальця — раз плюнути»,— подумав Грунтенко. Запитав:

— Усе спокійно?

— Пси, й ті не гавкають — по будках відсиджуються. Хто у негоду швендятиме?

— Дивись мені! — гримнув Грунтенко.— Хто біля казни стоїть? — удав, що не знає.

— Чміль.

— Чміль надійний! Однак перевірю... Сюди нікого не пускати!

— Слухаюсь.

Чміль уже чекав на Грунтенка.

— Скриня хоч і важкувата, та подужаю,— похвалився.

— Не поспішай, Длугопольський поставив варту на вулиці.

— Як же бути? — засмутився Чміль.— Їх двоє?

— На щастя, один. Василь Гундяк. Зможеш прибрати?

— Це ми запросто!

— То давай...

Вони обережно витягли скриню на подвір'я, потім Микита ковзнув до воріт. З вулиці долинув лише приглушений дощем зойк — Грунтенко сам підхопив важку скриню й попер її до воріт. Біля хвіртки його перестрів Чміль. Удвох вони поставили скриню на заднє сидіння, Чміль схопив уже віжки, та Володимир Антонович зупинив його.

— Тягни Василя сюди,— наказав,— покладемо тут,— показав під ноги.

— Навіщо?

— Кажу, тягни... Уранці Гундяка вбитого побачать — і все зрозуміють... А так ще дотумкати треба, куди казна поділася.

— Хіба не ясно,— зареготав Чміль.— Однаково не гнатимуться.

— Напрямок, куди тікатимемо, визначать. Варти нам не обминути.

— Давайте, отамане, начебто на Житомир, а потім уже село об'їдемо й на Іванопіль. Я там путівець знаю.

— Ні,— заперечив Грунтенко,— поїдемо до ставу, повз хутір Романів, тим самим шляхом, котрим завтра загін вирушить.

— Не розумію...

— А дуже просто: Длугопольський може подумати, що ми уперед подалися. Принаймні матиме надію, що не втекли.

Застояні коні все намагалися перейти на рись, і Микита стримував їх. Попереду почулося голосне жаб'яче кумкання, дорога вивела до ставу, та ніхто не зупинив їх. Чміль тицьнув батожиськом у недалеку копицю.

— Сплять, гади,— мовив притишено.

— Тим краще,— звеселився Володимир Антонович,— усі вони вранці присягатимуться, що миша з села не шмигнула.

За хутором Романовим Чміль звернув з бруківки й повернув на путівець. Попустив віжки, коні, радісно форкаючи, пішли швидкою риссю — Володимир Антонович скинув кашкета й урочисто перехрестився.

— Слава тобі господи! — мовив розчулено.

Вони зупинилися біля неглибокого байраку, заховали в кущах тіло Гундяка й рушили далі: до світанку, коли в селі зчинять тривогу, мали від'їхати верст за тридцять п'ять — сорок — тоді їм не страшні ніякі Длугопольські.

Уранці дощ ущух, і навіть вигулькнуло крізь хмари сонечко. Побачивши попереду густий гайок, Грунтенко звелів:

— Звертай, Микито, туди, переднюємо.

— Я б не відмовився від шматка хліба з салом. Чи з ковбасою...

— Тут усе є,— поплескав Грунтенко по сидінню.— Потім, коли підсохне, куліш зваримо.

— І куліш з салом добре,— схвалив Чміль.— Я все з салом

поважаю, навіть у борщ шматок треба кинути, бо який же борщ без сала? Так, отамане?

— От що,— обірвав Микиту Грунтенко,— це слово забудь. Тепер я Захар Петрович Гаркавенко, селянин з хутора Горобчаного Полонського повіту.

— Бумагу маєте?

— Маю, і для тебе знайдеться.

— Ото добре,— повеселішав Чміль.— З казенною бумагою чоловік — чоловік, а без неї комашка.

— Будеш людиною,— пообіцяв Грунтенко, й вони повернули до лісу. Поставили бричку далі од чужих очей, у підліску на краю великої галявини, спутали коней і пустили їх пастися, а самі, з'ївши по кусню хіба з салом, повлягалися в кущах спати.

Микита прокинувся перший. Подивився, як солодко сопе, пригрівшись під свиткою і притулившись потилицею до скрині, Грунтенко, і якась ще не дуже визначена думка ворухнулася в ньому. Він спробував відігнати її, та думка повернулася, вже майже повністю утвердившись. Микита подивився на коней, що паслися на галявині, й потихеньку, скрадаючись, попрошкував до брички. Обмацав сидіння, одразу знайшов те, що шукав, підняв сидіння й витягнув саквояж. Ножем відімкнув нескладний замок і зазирнув всередину. Очі в нього загорілися, засунув руку в саквояж, набрав повну жменю золотих монет, обручок та різних прикрас і покрутив головою злостиво.

«От тобі й отаман,— прошепотів,— а закликав визволяти Україну! Грабіжчик поганий, не кращий за Таргана!»

Думка про Таргана остаточно зміцнила його рішення — Чміль поклав саквояж на місце й подався назад до підліска. З кишені Грунтенкової свитки стирчало руків'я нагана. Микита навшпиньках, затамувавши дихання, підкрався до отамана, витягнув зброю, відскочив на кілька кроків і, вже не криючись, зареготав голосно й переможно.

Грунтенко розплющив очі, прокинувся і побачив Чмеля. Солодко потягнувся й запитав:

— Усе гаразд? Коні не зайшли?

— Куди спутані подінуться...

Тільки тепер Грунтенко побачив у Микити наган.

— Ти чого? — запитав раптом стривожено.— Чого із зброєю бавишся?

— Щоб від бандитів боронитися! — заявив Чміль і нахабно посміхнувся.

— Які ж тут бандити? — Грунтенко помацав кишеню своєї свитки, не знайшов нагана й зблід.— Ти навіщо взяв мою зброю? — запитав, уже все зрозумівши.— Віддай...

— Е-е, ні... — Чміль почав підводити руку з наганом, Грунтенко відсахнувся і загорлав:

— Ти що, збожеволів?!

— Ні, отамане, не збожеволів. Навпаки, порозумнішав.

— Микито,— сказав Грунтенко прохально,— я витягнув тебе з багна, я напоумив тебе, завдяки мені ми відкололися від загону... Без мене ти ніколи б не заволодів скринею...

— Пане отамане,— заперечив Чміль,— а хто казав: дбай тільки про себе! От я і подбаю. Одна ваша валізка...

— От що! — нарешті дійшло до Грунтенка.— Ти знайшов мій скарб...

— Не твій, отамане, а мій. Буде справедливо, коли я позбавлю тебе награбованого.

— Ти не зробиш цього! — Грунтенко намагався говорити ще упевнено.— Бо сам не зможеш перейти кордон.

Чміль зареготав знущально:

— І це кажеш ти! А сам знаєш: гроші усе зроблять... Я не

поспішатиму, я заведу знайомства в прикордонних селах, за маленьку частину твоєї валізки, отамане, мене на руках перенесуть через кордон!

— Не вбивай мене...— Грунтенко поповз до Чмеля, плутаючись пальцями у траві, раптом кинувся вбік, намагаючись уникнути кулі, та Микита першим же пострілом дістав його — отаман упав горілиць, широко розкинувши руки.

— Й не таких стріляли... — задоволено прошепотів Чміль і дмухнув у чорне дуло нагана.

37.

Мальцев ніколи не думав, що час може тягнутися так довго. У місті, коли стежив за Швайковським чи садибою Павловського, були якісь розваги. То пройде бабуся з кошиком, і починаєш розмірковувати, звідки вона йде й що несе додому, то війне спідницею гарна дівчина або молодиця — дивишся на них з приємністю й мимоволі порівнюєш з Лідою, навіть ігри дітлахів на подвір'ї розвіюють нудьгу, а тут, на цвинтарі, тільки горобці та синиці, іноді з'явиться якась бабця чи дідуган, молоді приходять на Байкове рідко, у них своїх клопотів удосталь, коли вже покійників згадувати?

Прилетіла чергова зграйка горобців, поцвірінькали на сусідній горобині, ворона сіла на тополю, подивилася підозрілим і всевидячим оком на двох чоловіків, що зранку б'ють байдики серед могил, осудливо крякнула й полетіла у своїх воронячих справах. Мабуть, бог зараз не посилає воронам сиру, як трапилося в якійсь байці. Колись Мальцева примушували вчити її, він не закінчив школи, батько влаштував учнем токаря на «Арсенал». Початок байки навічно засів у пам'яті: «Вороне как-то бог послал кусочек сыру...» Тепер сам бог скапцанів, навіть людям не вистачає сиру, й ворони змушені повернутися до свого первісного харчу — падла.

Мальцев подивився вслід вороні — літають тут усякі! — й скосив око на Осьмушка. Той простягнувся на траві, підмостивши під груди листя, заглибився в якусь книжку: либонь, цікава — ворушить губами й нічого не бачить довкола.

Чомусь Василеві стало прикро: одні пильно, по-чекістському вартують, стежать за появою ворогів трудового народу, а інші під час виконання службових обов'язків дозволяють собі розваги, то більше, читання якихось явно дореволюційних книжок. Хотів зауважити Осьмушкові, та утримався: Тимоша подумає — Мальцев дере носа, тиждень, як призначили оперуповноваженим, а вже з начальницькими замашками.

— Що читаєш? — тільки й запитав.

— Пушкіна.

— Цікаво?

Пушкіна Мальцев також вивчав у школі, але геть-чисто забув. Покопирсався в пам'яті й видобув рядок:

«Товарищ, верь, вздойдет она, заря пленительного счастья...» Проказав його вголос і додав:

— З дворян був твій Пушкін, отже, поміщицьке кодло... Кріпаків мав, це я точно пам'ятаю, бабцю ще якусь експлуатував, примушував її казки розповідати...— Подумав і додав: — Але начебто нічого був дворянчик, слова наші, пролетарські, знав і використовував: товарищ, верь... Та мені більше вірші Дем'яна Бєдного подобаються. От слухай, Осьмушко: «Как родная меня мать провожала, вся родня моя тогда набежала...» Чуєш, як здорово! Це тобі не якийсь Пушкін...

Осьмушко глянув на Мальцева хитро. Закрив книжку й сказав явно ущипливо:

— Ти, товаришу Мальцев, хоч і оперативний уповноважений ДПУ, але в літературі не дуже тямиш.

— Ну й що: Дем'ян Бєдний — пролетарський поет, а Пушкін — дворянський, тут і тямити нічого!

— Ні, ти послухай, сам почав: «Товарищ, верь, взойдет она, заря пленительного счастья...» А далі? А далі що? «И на обломках самовластья напишут наши имена». Збагнув: «на обломках самовластья»? Тобто Пушкін уже сто років тому передбачав нашу революцію і що ми царат скинемо. І вітав цю революцію.

Мальцев шморгнув носом.

— Ну, гаразд...— сказав примирливо.— Читай...— Він повернувся горілиць, та споглядання неба й хмарок набридло йому. Подумав: добре, ясна погода, у дощ вони б тут, на кладовищі, промокли б до кісточок і змерзли, а сьогодні пригріває сонце — благодать. Потягнувся солодко, примружився і замугикав ледь чутно якийсь нескладний мотивчик, та раптом обірвав його і запитав:

— Ти, Осьмушко, чого до нас прийшов?

— До ДПУ тобто? — здивовано перепитав той.

— Ні, до контори по збиранню склотари.

— Ти, товаришу Мальцев, давай без шпильок,— образився Осьмушко.— Я до вас не прийшов, а мене послали. Як кандидата в члени партії — викликали в партком і сказали: треба попрацювати в ДПУ...

— Попрацювати! — ухопився за слово Мальцев.— Тобто тимчасово?

— А цього я не знаю. Скажуть — назад у депо, повернусь із задоволенням. Там я паровози ремонтую...

— А у нас?

— Ми, товаришу Мальцев, повинні охороняти права трудового народу.

— Ні, Осьмушко, ми боремося з гідрою контрреволюції. І виловлюємо ворогів Радянської влади.

— А коли повиловлюємо, що робитимемо?

— На наш вік, Тимошо, тої гідри стачить.

— Якщо погано працюватимемо. А я так гадаю: ще рік-два, ну, три роки... Банди ліквідуємо, шпигунів отаких, як сьогодні,— кивнув на білий мармуровий склеп,— повиловлюємо, контрі голову скрутимо, і давай, товаришу Осьмушко, вертайся до своєї справжньої роботи, бо без паровозів поїзди стоятимуть.

— Неправильно міркуєш, Тимошо.

— Це чому ж?

— Поки не переможе світова революція, буржуї на нас зуби точитимуть. А їм все треба знати: і про наші заводи, і про Червону Армію, шпигунів до нас засилатимуть, а хто їх виловлюватиме?

— Нам доведеться,— погодився Осьмушко,— без нас, певно, не обійтися.

— Ось я й гадаю, Тимошо,— довірливі нотки з'явилися в голосі Мальцева,— якщо вони наші таємниці розвідуватимуть, то ми що, руді? Ми також у курсі маємо бути, тобто знати, що в них робиться.

— До чого ти?

— Ну й ти, а ще Пушкіна читаєш! Своїх людей серед буржуїв повинні мати. За кордоном.

— Ні до чого,— заперечив Осьмушко впевнено,— скоро спалахне світова революція.

— Петро Вовк у Парижі був. Каже: ще й не пахне...

— А робочі люди за кордоном? Вони з нами усіма буржуазними таємницями поділяться.

— Не так усе просто, Тимошо. Там свої капіталістичні закони: він поділиться, а буржуї його на цугундер і до в'язниці... Не зрозумів ти мене, товаришу Осьмушко: ми до Антанти чекістів маємо запустити, тобто розвідників.

— Ось ти про що...— полегшено зітхнув Тимофій. Подумав трохи й виніс присуд: — Не вийде.

— Чому ж?

— Тим, що гімназії в нас позакінчували, таку справу не довіриш, а ми з тобою, товаришу Мальцев, по-їхньому не знаємо. Нас вони за день викриють, і, як ти кажеш, на цугундер і до в'язниці... Чи одразу до стінки...

Мальцев реготнув самовпевнено.

— І знову ти, Тимошо, помиляєшся. Ми з тобою що, гірші за гімназистів? Якоїсь там мови не навчимося? Я от уже знаю: «Рю дю Бак, мосьє, сіль ву пле?» Тобі відомо, що таке рю, Тимошо?

— Уперше чую.

— Вулиця, товаришу Осьмушко, як наша Кругло-Університетська.

— Ну, ти й даєш! — захоплено мовив Осьмушко.— Це по-якому?

— По-французькому.

— І про все говорити можеш?

— Ні, Тимошо,— засоромився Мальцев,— я тільки почав вивчати. Сто з гаком слів. Але вивчу обов'язково й говоритиму.

— Вивчиш,— ствердив Осьмушко з повагою.— Ти впертий і всього досягнеш.

— Самому важкувато,— признався Мальцев.

— А ти звернись до товариша Горожанина, щоб для працівників ДПУ іноземні курси відкрили.

— Ти запишешся?

Осьмушко подумав трохи й згодився:

— Я що, гірший за всіх? — недовірливо скосив око на Мальцева й раптом мовив: — Я лише тобі, товаришу Мальцев, признаюся. Ти мені про французьку признався, і я тобі... Вірші я пишу...

— Ти?.. Вірші?..— різко повернувся до нього Мальцев.— Як Дем'ян Бєдний?

— Ну, може, гірші, Дем'яна Бєдного вся країна знає, а я для себе.

— Прочитай.

— А не сміятимешся?

— Слово чекіста!

Осьмушко пожував для чогось губами й прочитав притишено, але з пафосом:

Цвіт облітав під копита, колеса і кулі.
Коні іржали, вмирав комісар у сідлі.
Кричало воронняя, німіли вкраїнські зозулі.
Упав комісар — і здригнулося серце землі.

— І це ти сам вигадав? — не повірив Мальцев.

— Погано?

— Краще за Пушкіна!

— Не може бути краще за Пушкіна. Його в усіх підручниках друкують.

— І тебе друкуватимуть. У наших пролетарських підручниках.

— У пролетарських підручниках Шевченка треба.

— І Шевченка, і тебе...

— Шевченко в людські душі вмів зазирати.

— От би й мені зазирати!..— замріяно мовив Мальцев.

— Для чого?

— Як для чого? Ідуть вулицею люди, а їм у душі зирк — і все як на долоні, чистий — іди собі, контрики — наліво... А потім ушкварив би по тій контрі з «максима», і нема у нас контри, зовсім чисто...

— Отак би міг — з «максима»?..

— З нагана довго,— поморщився Мальцев.— З кулемета ж чергою, а вони падають і лежать...

— Ну, знаєш, тут серце треба мати...

— Кам'яне хочеш сказати? Не кам'яне в мене серце, Осьмушко, а закам'яніле.

— Чи не однаково?

— Не однаково, треба, щоб серце класовою ненавистю палало!

Раптом Мальцев помітив, як Тимоша витягує шию, сам визирнув з-за куща й побачив на бічній алеї чоловіка. Той ішов повільно, заклавши руки за спину, у військовій формі — шеврони горіли червоним вогнем у нього на грудях.

— Свій...— ледь чутно видихнув Мальцев.— Наш червоний командир...

— Тихо! — сердито прошепотів Осьмушко.— Військові таємниці лише своїм і відомі.

Мальцев схвально поплескав Тимошу по плечі. А червоний командир підійшов ближче і зупинився на алеї. Заклав великий палець лівої руки за широкий командирський пас, у правиці тримав букетик квітів — стояв, роззирався, і вигляд у нього був розгублений, наче заблукав на кладовищі й не знає, де могила, на яку покласти квіти...

Як завжди, Сергій Павлович Єдиневський з'явився на роботу за п'ять хвилин до призначеного часу — чисто виголений, у випрасуваній гімнастерці під рипучими ременями, в блискучих хромових чоботях. Зайняв місце за столом у невеличкій кімнатці поруч кабінету начальника першого відділу штабу військового округу, розібрав папери, поклав їх до шкіряної теки: для доповіді Вячеславу Гавриловичу, своєму безпосередньому начальникові. Той знайомився з кореспонденцією, накладав резолюції, і тоді Сергій Павлович реєстрував папери в журналі з позначкою, хто й що має зробити.

Один папірець, щоправда, Сергій Павлович не поклав до шкіряної теки, а засунув під картонні папки з різними документами. В разі, якщо хтось поцікавиться цим документом, завжди можна покластися на поспішливість чи навіть неуважність — папір випадково загубився серед інших. А документ справді був цікавий: цілком таємна доповідна начальника Новоград-Волинського гарнізону про дислокацію військових частин у прикордонній смузі.

Сергій Павлович прикинув: зовсім не доповідати начальству про цей документ не можна, а от потримати до кінця дня і за цей час зняти копію можна.

Одержавши від начальства вказівки, Сергій Павлович дістав доповідну з Новограда-Волинського, напівприкрив її газетою й почав швидко переписувати, сторожко прислухаючись до звуків у сусідньому кабінеті: варто було рипнути дверям, як він би легким рухом руки засунув документ під газету.

Обійшлося без пригод, і Сергій Павлович полегшено поклав доповідну назад до шухляди — на вечірню доповідь начальству.

За десять хвилин до обіду Сергій Павлович, обсмикнувши гімнастерку, тихо і ввічливо постукав у двері кабінету. Виструнчився і так стояв, поки начальник відділу підвів на нього очі. Запитав:

— Прошу вибачити, Вячеславе Гавриловичу, я вам не знадоблюсь протягом сорока п'яти хвилин по обіді? Хвора мати, й треба привезти лікаря.

Начальник похмуро зсунув брови. «У-у, службист поганий,— з ненавистю подумав Єдиневський,— пацюк військовий...» Із задоволенням уявив, як колись вижене цього сухого й педантичного військспеца, як їх тепер називають, з кабінету, копнувши носком чобота у сідницю. І варто: чого ви, Вячеславе Гавриловичу Шушунов, колишній генерал-майор, перекинулися до червоних і вірно їм служите? А те, що Вячеслав Гаврилович служить вірно, Єдиневський знав достеменно: кому-кому, а йому відомо, які рішення приймає Шушунов і як сприяє зміцненню боєздатності Червоної Армії.

«І копняком не обійдешся,— злостиво вирішив Єдиневський,— ми влаштуємо показовий суд і розстріляємо тебе як зрадника».

Особливу лють пробуджувала в Єдиневському думка про те, що Шушунов, генерал, якого особисто знав сам імператор Микола II, вірно служить совдепам. Лютував ще й тому, що Шушунов як до революції, так і після неї обіймає генеральську посаду, а він так і лишився хлопчиком на побігеньках...

Коли Жора Швайковський, давній знайомий ще з гімназичних часів, перестрів Єдиневського біля Золотоворітського скверу й почав мову про створення організації з центром у Парижі, яка хоче звалити Совдепію, Сергій Павлович з радістю погодився сприяти цій благородній меті. Потім Жора звів його з Яковлєвим, і в них відбулася довга й грунтовна розмова. Яковлєв хотів, аби Сергій Павлович узяв на себе організацію військових загонів, які встановили б порядок у Києві після вигнання більшовиків і охороняли б депутатів нової думи, та Єдиневський рішуче відмовився. Прикинув: організація військових частин — справа клопітлива, пов'язана з численними зустрічами й розмовами, а хто дасть гарантію, що хтось із завербованих не викаже його ДПУ? Та коли мова зайшла, як делікатно висловився Яковлєв, «про ознайомлення наших закордонних друзів з документами штабу округу», Єдиневський погодився, тим паче що Яковлєв сказав прямо: робитимете це не безплатно, закордонні друзі мають досить грошей, асигнованих саме на такі витрати, і можна поєднати приємне з корисним. Логіка в цих міркуваннях була, і Єдиневський незабаром передав Яковлєву частину мобілізаційного плану округу, чудово знаючи, яку цінність становить цей документ для закордонних розвідок.

Будучи людиною обережною і передбачливою, Єдиневський уже тоді, під час першої зустрічі з Яковлєвим, обумовив: особисті контакти виключаються, й запропонував систему зв'язку через тайник на Байковому цвинтарі. Тоді ж вони з Жорою Швайковським обстежили цвинтар і зупинилися на склепі генерала Горлова.

Побачивши зсунуті брови Шушунова, Єдиневський відчув тепло від конверта у кишені гімнастерки й вирішив: це достатня компенсація за начальницьку суворість.

— А ввечері лікаря привезти не можна? — запитав Шушунов.

— Я б не турбував вас, Вячеславе Гавриловичу, але мати довіряє тільки професорові Діброві, а він і так ледь викроїв час... Увечері я затримаюсь тут на сорок п'ять хвилин і відпрацюю. Ви ж знаєте, в мене ажур.

— Якби не було цього, я б не тримав вас помічником,— сказав Шушунов.

«Отак завжди: замість подяки мало не лайка,— відзначив Єдиневський.— Точно розстріляємо, цікаво, як виглядатиме у самих спідніх під дулами? Певно, коліна тремтітимуть...»

— Можете ввечері не затримуватися,— дозволив Шушунов.— Однак прошу надалі не обтяжувати мене такими проханнями.

«Вигадаємо щось інше,— вирішив Сергій Павлович.— Лекцію в інженерній школі чи нараду молодих командирів...» Волів ходити на Байкове саме під час робочого дня, коли на кладовищі менше людей.

Біля входу на цвинтар Сергій Павлович купив кілька польових квіток і попрямував центральною алеєю, іноді зупиняючись біля найпишніших пам'ятників і розглядаючи їх — насправді ж дивився, чи, бува, не йде хтось за ним слідом. Знав — зайва підозріливість, та нічого не міг удіяти: зрештою, заспокоював сам себе, недарма кажуть, що береженого й бог береже...

Забачивши нарешті білокрилого янгола, що увінчував склеп генерала Горлова, Єдиневський, спершись на якусь чавунну огорожу, затримався востаннє. У цьому віддаленому куточку кладовища в цей час було порожньо, лише весело цвірінькали горобці та якась бабуся в чорному прошкувала алеєю кроків за сто.

І Єдиневський рішуче повернув до склепу.

Червоний командир з букетиком квітів петляв серед могил, а Мальцев тримав Осьмушка за лікоть, мов стримував його від нерозважливого вчинку.

— Він...— видихнув Тимоша.

— Ш-ша...— люто засичав Мальцев, бо командир уже зупинився навпроти склепу.

Він нахилив голову, наче виконував дуже сумну місію, й справді поклав квіти на мармур. Потім злодійкувато озирнувся, дістав з кишені конверт, присунувся до решітки склепу, відхилив мармурову плиту й поміняв конверти. Усе це вчинив блискавично — Мальцев ще стискав Осьмушків лікоть, а командир уже задкував од склепу. Раптом повернувся, схопив щойно покладений букетик і вже тоді попрямував до алеї з високо піднятою головою, як людина, що нарешті виконала свій обов'язок.

Мальцев, пригнувшись, югнув у канаву, що вела в обхід алеї. У них з Осьмушком усе було обговорене й вирішене: Тиміш мав піти слідом за шпигуном, а Мальцев, випередивши його канавою, зустріти перед поворотом на головну алею.

Василь продерся крізь кущі, обійшов великий склеп і побіг поміж могилами. Мав проминути рожеву гранітну колону, увінчану хрестом, проте її чомусь не було, отже, він трохи збочив, та все одно алея, якою прошкує шпигун, ліворуч, і не вискочити на неї просто не можна. Ось і вона: Мальцев визирнув з-за склепу й побачив військового з червоними шевронами кроків за п'ятдесят. Іде непоспішливо, тримаючи в правиці букетик. Те, що шпигун зайняв руку квітами, потішило Мальцева: якщо вирішить учинити збройний опір, мав викинути квіти, а це зайва секунда, котра може стати вирішальною для них з Осьмушком.

Василь вискочив на алею й почав обтрушувати пилюгу із штанів: зовсім природно для людини, яка блукала поміж могилами. Командир притишив крок і озирнувся на Осьмушка, та, либонь, сприйняв його за підлітка — Тиміш і справді виглядав років на п'ятнадцять-шістнадцять,— трохи заспокоївся, але перейшов на протилежний бік алеї.

Мальцев, обтрусивши штани, розігнувся, широко всміхнувся командирові й мовив перше, що спало на думку:

— Оце наша доблесна Червона Армія прийшла на кладовище... А котра година, товаришу командир?

— Не маю годинника,— сухо відповів командир, та Мальцев заступив йому дорогу.

— Командир, а не маєш?..— запитав здивовано.— Який же ти командир?

Шпигун почав перекладати квіти з правої до лівої руки. І тоді Мальцев вихопив з кишені наган.

— Руки,— наказав,— руки вгору, і не метушись!

А ззаду вже насувався Осьмушко, і через секунду все мало скінчитися. Та, на жаль, їм не вистачило цієї секунди: Єдиневський різко ухилився вбік і з криком: «Грабують!» — кинувся за могилу.

А Осьмушко вже підводить наган...

— Живим! — загорлав Мальцев.— Стріляй по ногах...

Пролунав постріл, та Єдиневський устиг заховатися за найближчим склепом. Мальцев кинувся навздогін, проте з-за склепу бабахнуло, Василеві здалося, що куля просвистіла за сантиметр від його вуха, він упав поміж могил і вистрілив, не цілячись, аби тільки налякати втікача.

— Заходь з того боку...— показав Осьмушкові на сусідні могили, а сам перескочив вузеньку огорожу й одразу впав, бо шпигун знову вистрілив. Куля влучила у сусідній пам'ятник, і від нього посипалися гранітні уламки...

Єдиневський рвонув від алеї вниз до виходу. Він ще до кінця не встиг усвідомити, що сталося: спочатку й справді подумав, що грабіжники, але які ж грабіжники переслідуватимуть людину, котра

вчинила збройний опір? Отже, депеушники розгадали їхній маневр з тайником, влаштували там засідку. До того ж один з них крикнув: «Живим! Стріляй по ногах!»

Петляючи поміж могил та пам'ятників, Єдиневський вирішив: треба позбутися єдиного речового доказу — конверта, якого взяв у тайнику, з золотом і запискою Яковлєва. Гроші нехай лишаються, а записку слід викинути. Але ж депеушники можуть знайти її, і Єдиневський, сховавшись за черговим пам'ятником, витягнув з конверта лист, розжував його і не без зусилля проковтнув. І тут же подумав: навіщо вчинив таке? Якщо депеушники справді знають про тайник, вони знайдуть у ньому пакет з доповіддю начальника Новоград-Волинського гарнізону, а це беззаперечний доказ... А втім, тайник можуть і не знайти. Шанс мізерний, та все ж шанс...

Треба тікати, не датися, замести сліди, зникнути, розчинитися, вознестися на небо, як Ісус Христос. Бо за шпигунство покарання одне — розстріл, і Єдиневський, побачивши, що один з депеушників намагається відрізати йому шлях до відступу, вистрілив у нього, та знову не вцілив. Лишилося три набої, мабуть, треба було б знайти надійне прикриття й спробувати відбитися від переслідувачів, підстрелити хоча б одного з них. Але Сергій Павлович уже запанікував, він пустив кулю у найближчого й побіг, перестрибуючи через могили, до цвинтарної огорожі — вона мала бути вже зовсім близько.

Однак його почав випереджувати другий депеушник, Єдиневський вистрілив і в нього, та серце калаталося, рука не слухалася — промазав, тепер у нього в барабані лишився тільки один набій, і Сергій Павлович подумав: для себе — однаково вихід єдиний, то краще самому...

Він зробив відчайдушний стрибок через канаву, котра трапилася на шляху, й відчув біль у нозі, упав, спробував підвестися, та нога не слухалася: зламав чи вивихнув.

Отже, єдиний вихід...

Єдиневський приставив дуло нагана до скроні, лишалося тільки натиснути на гашетку, Сергій Павлович заплющив очі, смертельний морок уже оповив його — він покінчить рахунки з життям сам і не дасться живим у руки ворога...

Та нараз подумав: а якщо депеушники не докопалися до тайника? Він улаштований так вдало, що можна вік ходити навколо й нічого не помітити. Тоді проти нього нема ніяких доказів, і він тікав, відстрілюючись, вирішивши, що його переслідують грабіжники.

Коли ж навіть знайдуть пакет і віддадуть під трибунал, лишається якийсь шанс: можуть не розстріляти, а дати великий строк, існує таки якась надія, а тут — жодної...

І Сергій Павлович підвівся — дивлячись, як набігають на нього переслідувачі, викинув наган у кущі, підвів руки вгору й крикнув:

— Не стріляйте, я здаюсь!

38.

Увечері почав накрапати дощ. Вовк одягнув брезентову куртку, насунув каптур на чоло і вийшов на вулицю. У Длугопольського вечеряли, звичайно, з чаркою, але напиватися отаман тепер не давав. І сам пив мало — хіба півсклянки самогону за вечір, тільки для апетиту.

Вовк послався на головний біль, і Длугопольський відпустив його. Та й для чого йому тепер прапорщик? Усе обговорене, з'ясоване й вирішене, завтра загін піднімається й рушає спочатку на Довбуш, аби потім, перетнувши шлях з Житомира на Новоград-Волинський, вийти на Іршу й просуватися далі до Чоповичів.

Вовк прошкував вулицею повільно, немов і справді вирішив провітритися, але роздивлявся уважно — жодна дрібниця не сховалася б від його ока.

Село спало, лише де-не-де світилися вікна. Почувши кроки

поодинокого перехожого, гавкали пси, задихалися від люті, брязкаючи ланцюгами, але Вовк не звертав на них уваги. Навпаки, собаче валування влаштовувало його: хай усі знають, що прапорщик Вовк, заступник командира загону по розвідці, як іменувався тепер, іде додому ночувати.

Ось і кінець села, далі левада, потім став, а за ним хутір Романів. Чотири хати на горбочку, і саме до крайньої, що стоїть понад очеретами, й потрібно Вовкові. Дві версти уздовж ставу, лише дві версти, навколо села варта, але ніхто не повинен знати, що прапорщик Вовк уночі виходив з села.

Для чого, можуть запитати, а що він відповість? Отаман наказав нікого не випускати з Трощі, так і буде, називайся хоч Вовком, хоч ведмедем і обіймай будь-яку посаду...

Прапорщик постояв біля крайньої хати, дорога далі бралася круто ліворуч, а просто до ставу в'юнилася стежка. Десь тут, під копицею сіна, мав причаїтися патруль: прапорщик сам поставив тут двох козаків, наказував, аби не спали й пильно дивилися довкруж...

Потім прапорщик пішов на нараду до отамана, «забувши» під копицею торбу із шматком сала та літровою пляшкою самогону. Добре знав хлопців: вранці божитимуться, що нічого не бачили й не знаходили, а пан осавул, як називали тепер Вовка, забув свою торбу у зовсім іншому місці...

На всяк випадок Вовк ішов обережно й за кілька кроків від копиці зупинився. Почув гучне хропіння й посміхнувся: так і є, хлопці метиковані, вихилили пляшку, закусили салом і тепер сплять, як божі янголи, либонь, і сни їм сняться янгольські — роззява-осавул з крилами за спиною, замість хреста непочата сулія в руці.

Обійшовши став, Вовк видряпався на горб. Саме тут мав починатися хутір, удень Петро обдивився всі підходи до нього, он і розлога дичка, отже — за сто кроків потрібна садиба. Вовк постояв під тином, знайшов перелаз і попрямував до хати. Собаки господар не тримав, і Петро похвалив його за далекоглядність. Вовкові тільки бракувало лютого пса.

Петро постукав у темне вікно, але ніхто не відповів. Вовк хотів перейти до іншого вікна, та двері за його спиною зарипіли, й почувся чоловічий голос:

— Хто?

— Ви Семен Никончук?

— Ну, я...

— Від Харитона Симиренка.

Чоловік не здивувався і не затурбувався. Пропустивши Петра до хати, запалив свічку, підніс її в руці, розглядаючи прибульця, й запитав:

— Що передав мені Харитон Симиренко?

— Картопля в нього вродила, й можете приїхати.

— Власної нема куди подіти,— одповів Никончук і подав Петрові руку.— Сідайте, товаришу, зачекався я вас.

— Завтра,— відповів Вовк,— завтра кінчатимемо з бандою.

— Е-е,— сказав Никончук із сумнівом,— у Длугопольського якесь собаче відчуття небезпеки. Двічі я скакав у Бердичів і двічі приводив у Трощу полк — обидва рази невдало. Востаннє два тижні тому: запізнилися лише на півтори години...

— Усе значно простіше,— пояснив Вовк.— Длугопольський своєчасно дізнавався про маневри нашої кінноти і вживав заходів.

— І ти, товаришу, певен, що завтра не дізнається?

— На всі сто.

— Чому?

— Бо полк піде не до Трощі, а навперейми отаманові. І ніхто, крім командира полку й комісара, не знатиме маршруту. Ну, ще ми з тобою, товаришу Никончук.

— Кажи, товаришу... Не цікавлюся, як звешся, не моя це справа, але кажи все, що потрібно. Передам в акураті.

— Запам'ятовуйте, товаришу Никончук,— Петро почав повільно, мов диктував учням: — Банда отамана Длугопольського виходить із Трощі завтра у першій половині дня, приблизно о десятій годині. Маршрут через Довбиш на річку Іршу. Чекати банду слід за три кілометри перед селом Володарськ-Волинський. Там ліс, я виїду вперед з кінним патрулем і, якщо зможу, подам сигнал. Передаси комполку товаришеві Вариводі: нехай один з ескадронів полишить у засідці, щоб пропустив Длугопольського на Володарськ-Волинський і перерізав шлях до відступу. Отаманові нікуди буде подітися: праворуч Ірша, а береги там болотисті, на лівому фланзі відкрите місце — там можна десь у вибалку поставити кулемет. Від села вдарить полк, а ескадрон в тилу: амба отаманові і всій його банді!

— То я пішов сідлати коня.

— Усе запам'ятав?

— Усе точно, слухай... — І Никончук майже слово в слово переповів сказане Вовком.

— Справді, на пам'ять не нарікаєш... — схвалив той. — Коня маєш доброго?

— Доскаче.

— Притомиться, поміняєш у Чуднові. Знаєш у кого?

— Василь Мірошник?

— А пароль пам'ятаєш?

— Вже казав: на пам'ять не скаржусь.

— То я пішов, поки мої вартові не прокинулися,— посміхнувся Вовк.— Я їм для усолодження душі й тіла пляшку самогонки підкинув.

Вовк дочекався, поки Никончук виїхав з хутора, й почимчикував назад в'юнкою стежкою. Вартові спали — либонь, спатимуть аж до ранку, подумав Петро, і сам пішов спати, бо день завтра мав бути не з легких.

39.

Фрося не спала півночі. Сергіїв полк піднявся по тривозі вчора вранці й пішов кудись з Бердичева на північ.

— Тепер банді кінець...— тільки й сказав Сергій.

Отже, має бути бій, можливо, вже відбувся, і Фрося крутилася у ліжку, уявляючи собі ситуації одну за одну страшнішу. То Сергій летить на чолі полку з високо піднятою шаблею і кулеметна черга косить його, то лежить поранений серед чистого поля й тільки вірний друг вороний схилив над ним голову...

Весь час ввижалося погане, й нараз Фрося згадала бога, хотіла помолитися, щоб захистив, але згадала: Сергій — червоний командир, і бог проти нього, бо скільки бандитів моляться за свою перемогу — вони поставили не одну свічку і не в одній сільській церкві...

Отже, їй молитися не було сенсу, і Фрося лежала з широко розплющеними очима, вдивлялася в темряву, бачила якісь рухливі тіні, вони насувалися на неї, робилося моторошно й безнадійно, наче життя скінчилося чи скінчиться зараз, цієї глупої ночі...

Фрося подумала про батька й вирішила, що це він винуватий у тому, що Сергій лише вчора перестрів банду. Його полк міг би знищити її вже давно, либонь, батько вивідував у Сергія секрети й попереджував отамана, тобто чинив по-зрадницькому: сиділи за одним столом, їли борщ з одного чавуна й пили чай з одного самовара, а він носив камінь за пазухою й, сьорбаючи борщ, думав, як прибрати зятя.

Лють закипіла у Фросиному серці: батько, її батько, якого вона так кохала, пішов проти неї!

Де він тепер?

Мабуть, десь тут, у Бердичеві, переховується в надійних людей. *У* місті легше зачаїтися, ніж у селі. Там усе на видноті, он як у їхній колишній Насташці — на одному кінці села кахикнеш, а на другому чути...

А якщо батька заарештують?

Лише думка про це сповнила серце жахом. Слідчий швидко розкопає і розплутає все: і про Насташку, і про Почуйки, і про Козачу раду, і про Якубовича... Особливо про Якубовича. Про те, що вона, Фрося Тимченко, була дружиною начальника восьмого повстанського петлюрівського району поручика Миколи Якубовича й носила від нього дитину.

Й приховала це від Сергія...

Куркульська дочка й дружина петлюрівського офіцера...

Хто повірить, що вона, тільки побачивши Сергія, геть забула про минуле? Кому й що доведеш? Люди вірять тільки фактам, і хто відає, що в неї на душі?

А Сергій, хоч і кохає, відречеться від неї. Бо не має права червоний полковник бути одружений з петлюрівкою, яка, до того ж, умисно приховала своє минуле.

І справді: умисно...

А те, що врятувала червоний ескадрон?

Скажуть: хотіла викрутитися, прикинулась, що віддана Радянській владі,— та чи мало чого можуть набалакати?

Й у всьому винен батько!..

Фрося підвелася й боса подалася на батькову половину. Міліція робила там трус, проте нічого не знайшла. Та чи знайде, якщо заховане ретельно, а хто-хто, батько вмів ховати...

Фрося засвітила лампу, приставила до грубки стіл, скочила на нього й піддала лезом ножа крайню кахлину. Засунула до дірки, що утворилася, руку й витягнула наган. Поставила кахлину на місце й сіла біля лампи, тримаючи в руці зброю. Покрутила барабан, поцілила в кут і мало не натиснула на гашетку. Сама злякалася цього, заховала зброю на грудях і подалася до себе. Поклала наган під подушку: тепер знала, як вчинить, гадала — ці думки роз'ятрюватимуть душу, та заснула напрочуд швидко й міцно.

Прокинувшись, Фрося насамперед засунула руку під подушку, наче хотіла перевірити, чи нічна пригода не наснилася їй. Та наган лежав на місці: Фрося швидко одягнулася, поклала зброю до кошика й подалася до тітки Горпини.

— Чого це вдосвіта? — здивувалася та.

— Де тато? — запитала Фрося.

— Хіба я знаю?

— Знаєте, тітонько, не можете не знати, й він мені конче потрібний.

Тітка розгублено роззирнулася, мов батько щойно був тут, на подвір'ї.

— Кажіть, тітонько, бо не маю часу, й справа в мене нагальна.

— Та й він буде щасливий! — нараз заметушилася тітка.— Радість яка, дочка сама нагодилася!

— Так я і знала: він у місті?

— У місті, дочко, де ж іще бути? Зараз я тебе проведу.

— Не треба, я сама. Кажіть адресу.

— І не дуже далеко. За костьолом праворуч, вулиця Болотяна, третя хата від краю, побачиш — паркан там великий і хвіртка замкнена. За дріт смикнеш, воно й теленькне...

Вона пояснила б ще, та Фрося вже грюкнула хвірткою. Обминула костьол, де французький письменник Бальзак вінчався з графинею Ганською, і вийшла на Болотяну — одразу побачила високий паркан, смикнула за дріт, проте теленькання не почула: замість нього у дворі

басовито й загрозливо загавкав пес. Він гавкав досить довго, Фрося хотіла смикнути ще раз, та хвіртка прочинилася, і в щілину визирнула літня жінка. Вона уважно обдивилася Фросю і запитала не дуже привітно:

— Що треба?

— Я Фрося, Тимченкова дочка,— одразу пояснила Фрося, щоб уникнути зайвих розпитувань.— До батька...

— Якого ще батька? — перепитала жінка. — Не знаю ніякого батька... Іди собі...

— Так я ж Фрося... Невже не збагнули? До тата, а тітка Горпина сказала: у вас вони. Хіба не так?

Видно, господиня завагалася. Дивилася нерішуче, потім сказала:

— Зажди... — й хряснула хвірткою перед Фросиним носом.

І знову Фросі довелося почекати кілька хвилин. Пес гавкав, проте вже не люто, потім хвіртка знову прочинилася, й Фрося побачила здивовані й запитливі батькові очі. Вони освітилися радістю, та це не розчулило Фросі, вона різко штовхнула хвіртку, й батько відступив, пропускаючи. Він хотів обійняти її, та Фрося ухилилася: першим бажанням було вихопити з кошика наган і стріляти, та побачила змарніле батькове обличчя, синці під очима, й жаль мимоволі ворухнувся в серці. А батько дивився розгублено й винувато, підвів руку й хотів щось сказати, либонь, почав би виправдовуватися, але Фрося мало не відштовхнула його і мовила:

— Ось ти де? А я прийшла, бо є балачка...

Батько відступив зі стежки, даючи дорогу.

— Ходь до хати,— сказав,— бо тут незручно й хтось може підгледіти.

Фрося хотіла сказати, що паркан, мабуть, не має жодної щілини, та слухняно попленталася за батьком. У темнуватій кімнаті, до вікон якої зазирали яблуневі віти, батько показав їй на стілець, а сам зупинився навпроти. Дивився очікувально й прохально, за ці дні він змінився, щось утратив, Фрося ніяк не могла збагнути — що саме, аж нарешті зрозуміла: самовпевненість. Раніше батько аж випромінював її з себе, а тепер нерішуче переступав з ноги на ногу, зовсім як жебрак, що чекає милостині.

Фрося поставила кошик на коліна, він видався їй дуже важким, мов лежав у ньому не звичайнісінький наган, а пудова гиря. Вона потягнулася до кошика, щоб вихопити зброю, та раптом зрозуміла, що не зможе стріляти — та і як можна вбивати зламану людину?

А батько знову тупцяє на місці і врешті озивається нерішуче й благально:

— Ти вже вибач мені, дочко, за все, що сталося, але ж хотів якнайкраще. Виходить, помилився...

І такий він зробився після цих слів жалюгідний, що у Фросі защеміло серце. Як пес, великий, сильний і лютий, який, побачивши хазяїна з батогом, махає хвостом і скавучить винувато.

Фросі стало шкода батька, очі в неї зволожилися, вона схлипнула й нараз сказала зовсім не те, що хотіла,— слова вирвалися з неї, вона одразу пошкодувала за цим, та було вже пізно:

— А я на вас, тату, така люта, що хотіла навіть убити! От...— дістала з кошика наган, стиснула руків'я, на мить знову відчула себе сильною і впевненою, підвела зброю, та батько, побачивши чорне дуло й свою смерть у ньому, не відсахнувся. І тоді Фрося кинула наган батькові під ноги.

— А я гадав: ти мене зараз стрелиш...— У батька затремтіли губи.— Й так мені стало легко...

Фрося носком туфлі відкинула наган у куток кімнати. Знову стала твердою, й метал прозвучав у її голосі:

— Не заважайте мені, тату!

— Я заважаю вже тим, що існую?

— Так.

— Хочеш, аби зник?

— Хочу, тату. Гроші у вас є, купіть у когось паспорт і живіть собі... Десь далі...

— І я не бачитиму тебе?

— Так треба, тату.

— А я гадав: будеш утіхою на старість...

— Розійшлися наші шляхи.

— Розійшлися,— погодився Іван Іванович.— Круто розійшлися, гірше не вигадаєш.

— То як?

— Гаразд, дочко. Хай буде по-твоєму.— Подумав і додав: — Тітка Горпина знатиме, де я, то в разі чого...

— Ні, тату,— жорстко заперечила Фрося,— забудьте про мене.

— Я сказав, а чини, як знаєш.— Батько ступив до Фросі, взяв кошик.— Чекай, дочко, покладу дещо, не повертатися ж з порожнім...

Він приніс кошик, повний рум'яних яблук, поставив до Фросиних ніг, перехрестив її і поцілував, але до хвіртки не довів, стояв на ганку й чекав, чи озирнеться. Фрося якось відчула це батькове чекання, озирнулася у хвіртці й навіть усміхнулася на прощання.

Удома вона висипала яблука на стіл й нараз побачила серед них згорток. Одразу здогадалася, що в ньому, та розгорнула й довго тримала на долоні важку, навіть обтяжливу згарду. Посміхнулася й заховала її на дно скрині.

40.

— Підводьтеся, пане осавуле, отаман кличуть!

Вовк розплющив очі й, побачивши літнього й сивого отаманового ординарця, пробуркотів:

— Не розвиднилося ще... Нема тобі спокою не вдень, ні вночі... — пружно підхопився з ліжка й запитав: — Що сталося?

— Не відаю, пане осавуле, та отаман вельми розгніваний.

«Невже?..— майнула думка.— Невже хтось побачив мої мандри на хутір? Однак навряд чи отаман в такому разі прислав би по мене цього недотепу. Кількох хлопців, аби схопили й доставили перед очі...»

Длугопольський нервово походжав по освітленій гасовою лампою кімнаті.

— Що ви робили вночі, осавуле? — запитав різко.

— Розставив пости і з вашого дозволу спав. Бо сьогодні передбачається важкий перехід, самі казали...

— Де казна? — раптом мало не загорлав Длугопольський.— І де Володимир Антонович? Я посилав до нього — кажуть, уночі подався кудись на бричці...

— Казна?..— розгублено перепитав Вовк, бо її зникнення справді було несподіванкою.

— Скриня з паперами та грішми...— уточнив отаман.

— Однак вона ж охороняється!

— Володимир Антонович порадив поставити біля неї на варту Чмеля. І ось — ні Чмеля, ні Грунтенка, ні скрині...

— Вважаєте?..

— Я поки що нічого не вважаю. Є наказ: нікого не випускати з села. А це ж не голка — двоє на тачанці...

— Вартові були вчасно розставлені й одержали точні інструкції.

— Негайно перевірте пости, осавуле. Візьміть двох козаків і, прошу вас, швидко.

На першому посту біля ставу хлопці вже прокинулися — вони здалеку почули кроки й не підпустили Вовка, поки не почули пароль. Але Петро знав, як міцно вони спали, й був переконаний, що саме цим шляхом втекли Грунтенко з Микитою. Зрештою, втекли, то й втекли,

втрата скрині не дуже засмучувала Вовка. Звичайно, краще було б, якби награбоване повернулося за адресою, а Грунтенко з Чмелем постали перед трибуналом, та що вдієш? Головна мета — знищення банди, а ті двоє, можливо, далеко й не втечуть...

Коли Вовк доповів отаманові, що жодний з постів не помітив тачанки, Длугопольський розлютився:

— Розстріляти негідників! — вигукнув, але одразу охолов: — Бачите, осавуле, з ким доводиться мати справу!

Вовк краще за нього знав це, та сказав:

— Володимир Антонович був другою людиною в загоні, і його накази виконувалися беззастережно...

— І як я міг так помилитися! — схопився за голову Длугопольський.— Рік ми були разом, найважчий рік, і хто б міг подумати?..

«І я б не міг подумати...— подумав Вовк.— Чміль — здирник і сучий син, у якого нема нічого святого за душею, а от Грунтенко! Які промови виголошував, яким ідейним борцем прикидався... Але ж розумніший за інших: давно збагнув, куди все йде, тверезо оцінив становище й вчасно накивав п'ятами. Тепер він кум королю — повна скриня золота й грошей, перейде кордон і сам собі господар...»

— Що ви думаєте з цього приводу? — почув запитання Длугопольського.

— Якщо Грунтенко сам поставив на варту Чмеля, й гадати нічого — вони змовилися. Проте на вулиці біля вашої садиби вартував Василь Гундяк... А його навіщо брати у спільники?

— Оце й для мене загадка,— визнав отаман.— Мусимо визнати: пригріли зрадників. Однак жодна революція, жодне народне зрушення не обходилися без зради. Отже, й ми не виняток. Шкода грошей, вони б згодилися, та обійдемося... Уже розвиднилося, осавуле, піднімайте загін, вирушаємо...

Загін вишикувався на площі перед церквою. Вісімдесят шість вершників і дві кулеметні тачанки. Длугопольський проїхав вздовж шеренги, пильно вдивляючись в обличчя козаків, зупинився посеред площі, підвівся на стременах і мовив:

— Ми вирушаємо в історичну путь, яка вславить Україну. Будьмо ж пильними й мужніми, ми нащадки українського козацтва, яке завжди славилося своєю волелюбністю. Клянемося ж боротися до кінця й віддати життя за вільну Україну!

«Клянемося!» — загуло у відповідь, і отаман, радісний і збуджений, рушив з майдану.

Піднялися на горб за ставом, в'їхали у хутір Романів. Хати стояли порожні, лише з-за одного тину визирав цікавий хлопчина, помахав їм услід рукою, а Вовк подумав: чи встиг Никончук? За всіма підрахунками полк уже вирушив з Бердичева — Петро уявив, як швидкою риссю йдуть червоні ескадрони, й наздогнав Длугопольського.

— Треба вислати вперед сторожовий пікет,— порадив.— Якщо не заперечуєте, я з трьома козаками...

— Я вже думав про це. Візьміть Шундяка й Гната Дем'яненка — хлопці жваві й хоробрі, ну, ще когось...

— Ми їхатимемо версти за дві попереду,— пояснив Вовк,— як і належить за статутом.

— Добре, осавуле, що згадали статут. Часи починаються тривожні, й без твердої дисципліни загинемо.

— Триматимемо зв'язок через Шундяка.

— Гаразд, осавуле, з богом!

Тепер Вовк з трьома козаками їхав далеко попереду банди, яка розтягнулася на півверсти: рух стримували підводи з боєприпасами, амуніцією, фуражем та продовольством. Це влаштовувало Вовка — знав, кавполк з Бердичева виступив порожняком, до того ж виступив раніше, він дістанеться Володарська-Волинського загодя: матимуть час

огледітися, відпочити й влаштувати засідку так, щоб ніхто з бандитів не вислизнув.

Кінь під Вовком був добрий — гнідий сильний жеребець, він підтанцьовував, рвався вперед, і Петрові доводилося стримувати його. Проминули Довбиш і скоро дісталися тракту з Житомира на Новоград-Волинський. За версту від тракту Вовк зупинив патруль на горбочку, з якого на версту проглядалася дорога, підкликав Шундяка:

— Вертайся, Трохиме, до отамана. Ми чекатимемо он там, в ярузі. Передаси: все спокійно, нехай підтягуються.

Длугопольський під'їхав через чверть години. Він був у доброму гуморі: Грунтенкова зрада почала забуватися, ніщо не віщувало небезпеки, погода видалася сонячна, отаман відчував за спиною дихання сотні озброєних людей, і це вселяло в нього впевненість та віру в майбутнє.

Разом з Вовком вони знову вискочили на горб, під яким лежав житомирський шлях. Отаман уважно розглядів його у бінокль.

— Порожньо,— сказав.— Я гадаю, осавуле, перескочити тракт треба в темпі, бачите, ліворуч вибалочок — то одразу до нього, а вже потім на путівець...

— Раніше мають переїхати підводи,— порадив Вовк.— Ми з хлопцями перекриємо тракт за версту з обох боків, а потім наздоженемо вас.

— Не заперечую.

За трактом банда знову розтягнулася на півверсти. На перепочинок не зупинялися, поспішали до Володарська-Волинського, за яким у відомому отаманові хуторі мали зупинитися на ночівлю.

Вовк на ходу підобідав хлібом з салом — до Володарська-Волинського лишалося верст десять, і Петро відчув, як тривога почала закрадатися йому в серце. Раптом щось трапилося з Никончуком? А якщо не встиг у Бердичів, десь затримався, кінь ногу зламав? І зараз банда підтягнеться під Володарськ-Волинський, а там нікого...

Погладив гнідого по шиї — ну, чого панікувати? Никончук — людина надійна, кінь у нього добрий. А комполку своє діло знає: стоять уже тачанки обабіч їхнього шляху, приготувалися кулеметники, ескадрони теж готові до атаки... Уявив, як вишикувалися ескадрони десь за горбом чи в байраці — молоді, нетерплячі, сильні хлопці з червоними зірками на кашкетах, й на серці потеплішало. Й він був таким, комвзводу Петро Вовк, і він літав у атаки з шаблею наголо, і він дихав п'янким повітрям перемоги!

Вовк озирнувся на Шундяка. Здоровий, статурний хлопець, он як мружиться під сонцем і всміхається, не знає, що лишилося йому жити годину, солодко йому, життя видається прекрасним і безконечним, вони їдуть поруч, перемовляються, жартують, наче найближчі друзі, насправді ж вороги, і неминуче хтось із них сьогодні загине...

Петро знову попестив коня по шиї. Попереду при дорозі з'явилася темна смужка лісу. Вовк випростався в сідлі і роззирнувся довкола. Праворуч поля спадали круто вниз, там починалися іршавські заплави; ліворуч за горбочком уже мають стояти кулеметні тачанки — вони вискочать з укриття, коли банда підтягнеться до лісу, перекриють відступ свинцевою зливою.

Вовк зупинив коня, підкликав зовсім ще молодого хлопця з карабіном через плече. Наказав:

— Вертайся, Гнате, до отамана. Разом з Юрком, передасте: все гаразд, усе спокійно... А ми з Шундяком до лісу, за ним Володарськ-Волинський, ми там за версту чекатимемо. Може, перестрінемо когось, то розпитаємо, що там у Володарську...

Хлопці поскакали назад, а Вовк подивився їм услід і сказав Шундякові:

— Дивись, Трохиме, попереду велике село, аби нічого не трапилося.

— А що трапиться? — запитав безжурно.— Заскочили б до Володарська, порубали б сільрадівців, і то втіха.

Петро перехопив Шундяків погляд: і справді потішився б, рубаючи, он як очі запалали, а ти його щойно пожалів...

Пустив коня риссю — до лісу лишалося версти дві, не більше.

Дубовий гай стояв обіч дороги — густий і тихий, листя вже почало золотитися, а просто біля путівця жевріли червоним якісь невисокі кущі. Петро зупинив коня і дістав наган. Підвів, та не зміг стрелити Шундякові у спину, гукнув Трохима, й коли той озирнувся, натиснув гашетку. Встиг помітити здивування на Трохимовому обличчі — хлопець упав коневі на шию, і одразу з лісу вискочили вершники. Один схопив Шундякового коня за повід, двоє інших наближалися до Петра.

— Товаришу Вовк? — запитав командир з веселими очима.

— Я.

Командир подав руку:

— Комполку Варивода. Усе гаразд?

— Зараз вони будуть тут.

Варивода дав знак, і червоноармійці, спішившись, відвели коня з убитим бандитом у гущавину.

— За мною,— наказав Варивода Вовкові.

Вони проскакали лише кілька десятків метрів: за дубами в улоговині стояли в бойовому строю вершники з червоними зірками на кашкетах — мовчазні й зосереджені, й тільки форкання коней порушувало тишу.

Комполку зиркнув на годинник.

— Скоро...— сказав, і його веселі очі зробилися напруженими. Озирнувся на вершників, мов перевіряючи їхню готовність, і зненацька тишу розітнула довга кулеметна черга. Варивода витягнув шию, прислухаючись. Застрочив ще один кулемет, і тоді комполку підвівся на стременах і вихопив шаблю. Сталеве лезо зблиснуло у сонячних променях, а Варивода, обернувшись до червоноармійців, скомандував:

— По-олк! В атаку марш-марш!..

І, не озираючись, пустив вороного.

Кінь легко перестрибнув придорожню канаву й виніс Вариводу на путівець, за поворотом якого виднілися ворожі вершники...

Одержавши повідомлення, що попереду все спокійно, Длугопольський підострожив коня і виїхав на сотню кроків попереду загону. За версту починався ліс, за ним Володарськ-Волинський, і отаман подумав, що треба обійти село, аби якомога менше цікавих очей побачило його сотню. Зараз головна мета — з'єднатися з Петриком, потім вони приходитимуть у села як господарі й не критимуться від людей, навпаки, підніматимуть їх на війну з червоними, а сьогодні треба поберегтися.

Длугопольський вискочив на невеличкий горбок, зупинився, спостерігаючи, як здіймають куряву на путівці вершники, і серце сповнилося гордощів: його військо, хоробре й надійне!..

Рушив до гаю, та позаду вдарили кулемети. Отаман гнівно зсунув брови — хто з хлопців посмів бавитися? — та зліва також застрочили, Длугопольський зиркнув туди й побачив на узвишші дві тачанки — він не встиг усвідомити, що сталося непоправне, як кінь під ним здригнувся і впав на коліна.

Длугопольський вивільнив ногу із стремена, жеребець мало не зачепив його копитом, отаман відскочив, замахав руками, вимагаючи нового коня, й побачив, як косять з кулеметів його козаків.

— Тачанки, чому мовчать наші тачанки?! — загорлав несамовито.

Проте ніхто його не почув, отаман вихопив з кобури маузер і вистрелив у повітря, намагаючись привернути до себе увагу, але його постріл прозвучав серед кулеметної тріскотняви як звук дитячої

хлопавки, і тут Длугопольський побачив, як від лісу на них насувається кіннота.

«Пастка...— усвідомив нарешті,— ми потрапили в пастку, і це кінець!..»

— В атаку! — закричав.— Вперед, за мною! — і побіг назустріч вершникам. З жахом відчув, що ніхто не почув його, може, й почули, та не підтримали: його козаки, його вірні хлопці тікали від червоних, а ті з тачанок розстрілювали їх...

А він ішов назустріч чорній, щільній, рухливій масі, що невідворотно насувалася на нього, стріляв у ненависних вершників з маузера, не відчував ні страху, ні люті, тільки якесь небувале духовне піднесення, знав: це його останні секунди — ішов і стріляв, поки не накотилися, не розтоптали, розчавили, навіть не помітили в азарті атаки...

41.

Яковлєв піднявся з Подолу фунікулером на Володимирську гірку, проминув Львівську площу й зупинився біля сорок другого будинку. Постояв, роззираючись, і зайшов до парадного. Мальцев спритно югнув за ним, і вчасно: побачив, що Яковлєв дзвонить у квартиру на третьому поверсі. Сюди він заходив удруге, й чекісти знали: у дванадцятій квартирі мешкає Варвара Володимирівна Виноградова — жінка без визначеного роду занять, як здогадувалися у відділі ДПУ, зв'язкова Центру дії.

Осьмушко стояв біля парадного і розглядав перехожих. Мальцев зупинився поруч, сказав тихо:

— Продовжуй спостереження, я побіг дзвонити...

Він повернувся хвилин через десять, спітнілий і захеканий, повідомив:

— Зараз будуть...

І справді, через кілька хвилин біля під'їзду сусіднього будинку зупинився автомобіль, з якого вистрибнув Горожанин з двома чекістами в шинелях. Почекали, поки Осьмушко привів двірника. Нарешті той з'явився — у кирзових чоботях і ватянці, від нього за версту несло перегаром, і Горожанин запитав суворо:

— Скільки хильнув сьогодні?

— Пиво... — виправдовувався двірник. — Тільки два кухлі...

Горожанин подивився на нього, наче той був не звичайний двірник, а заморське диво, запитав:

— Виноградову знаєш?

— З дванадцятої квартири? Варвару Володимирівну? Гарна жінка й не скупа...

— Отже, знаєш. Зараз подзвониш і скажеш, аби відчинила. Нове розпорядження по прибиранню сходів... Ясно?

Двірник розуміюче глипнув на автомобіль, зміряв Горожанина з голови до ніг допитливим поглядом і запитав:

— Братимете?

— Не твоє діло.

— Шкода...— зітхнув двірник.

— Я тобі дам шкода,— вишкірився Мальцев,— уболівальник знайшовся!

— Та я зроблю все, як наказали,— пояснив двірник, прикривши рота долонею,— але ж кажу: гарна жінка й не скупа...

Чекісти приліпилися по обидва боки дверей, а двірник покрутив ручку дзвінка. Виноградова відчинила, почувший знайомий голос,— Мальцев безцеремонно відштовхнув її і ввірвався до помешкання.

Яковлєв сидів біля письмового стола й переглядав папери з течки. Побачивши озброєних людей, почав повільно підводитися, та ноги підігнулися — знеможено опустився на стілець.

— Руки! — скомандував йому Мальцев. Підвів Яковлєва за комір, закрутив йому руки за спину, скримцював, підсунув стілець і запропонував: — Тепер посидь і заспокойся...

Нарешті мова повернулася до Яковлєва:

— Яке маєте право? І хто ви?

— ДПУ,— пояснив Горожанин.— Ось ордер на обшук. Прошу ознайомитися, громадянко Виноградова.

— І що ж ви шукатимете? — Варвара Володимирівна не втратила самовладання, тільки мерзлякувато закуталася в теплу вовняну шаль.

— А може, не варто, Варваро Володимирівно? — запитав її Горожанин.— Учора в районі Новограда-Волинського перейшов польський кордон відомий вам Михайло Олексійович Павлюк, він же Онищенко. Зараз він їде до Києва й не здогадується, що ми контролюємо кожен його крок. Завтра він з'явиться тут, на Львівській, і це буде ще один доказ ваших зв'язків з Варшавою та Парижем...— Горожанин підійшов до стола, поплескав долонею по стосу журналів.— «Новь»... Свіжий номер, який ще не вдалося розповсюдити. І ви, громадянине Яковлєв, прийшли саме по журнали...

— Ви глибоко помиляєтесь,— якомога переконливіше одповів Яковлєв,— я давно знайомий з Варварою Володимирівною й іноді навідуюсь до неї.

— Ви знайомі також із Швайковським та Єдиневським,— пояснив Горожанин,— але, мабуть, також заперечуватимете це.— Взяв зі стола теку з паперами, погортав і запитав: — Інструкції з Парижа? Давно одержали? І що ж пише пан Вакар?

Яковлєв не відповів. Сидів з широко розплющеними і сповненими жаху очима.

«Все,— думав,— ось так приходить кінець. Невідворотний...»

З повідомлення газети «Волинський пролетар» (Житомир) від 12 листопада 1922 року.

«Уночі проти п'ятого жовтня 1922 р. співробітниками Волинського ДПУ проведені арешти активістів Повстанської Волинської армії. У ліквідації ПВА взяли участь багато трудящих Волині. У своєму виступі на засіданні Житомирської міської Ради голова Волинського губернського відділу ДПУ тов. Голишев, доповідаючи про проведену операцію, заявив, що «заслуги червоноармійців у справі ліквідації руху величезні. Кожний рядовий червоноармієць, який брав участь у цій операції, виявив незвичайну твердість, свідомість і глибоку відданість Радянській владі. Не менші й заслуги окремих членів професійних організацій, а також незаможників, які надавали всіляке сприяння і особисто брали активну участь у цій відповідальній операції».

Надзвичайна сесія Волинського губернського суду розглянула справу 285 активних учасників ПВА. Губернський суд встановив індивідуальну вину кожного з притягнутих до відповідальності і застосував гнучкий класовий підхід до вирішення їхньої долі. 45 осіб суд виправдав, 58 осіб звільнив від відбування призначеного їм покарання, 69 осіб присудив до позбавлення волі від 3 до 5 років. Лише бандитів, куркулів та активних петлюрівців, що брали участь у кривавих нападах, суд присудив до 10 років позбавлення волі, а особливо небезпечних — до розстрілу.

Протокол № 23/159 засідання Малої Президії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету від 16 травня 1924 р., місто Харків.

Слухали:

1. Клопотання засуджених у справі Київського обласного центру дії про помилування (допов. тов. Скрипник).

Ухвалили:

1. Встановивши, що контрреволюційна організація Київського обласного центру дії за всієї контрреволюційності устремлінь її ініціаторів та керівників була лише безсилою і безгрунтовною політикою представників старої буржуазії до відновлення капіталістичного ладу;

що це намагання було марним завдяки ворожому ставленню до нього з боку широких мас робітничого класу, селянства, а також української та російської інтелігенції, що виявилося в широких демонстраціях та масових зборах трудящих;

що державна зрада та шпигунство, які незмінно й тісно переплітаються з усілякою контрреволюційною організацією, що має своє коріння поза Радянською республікою, і в цьому випадку мали провідне значення...

Вина засуджених велика, але контрреволюційні устремління їх виявились у безумовній мірі безсилі й безплідні, а самі засуджені небезпеки для Радянської республіки не являють, а тому і зважаючи на дійсне й щире каяття тих, хто вніс клопотання про помилування, Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад ухвалює:

у порядку помилування у справі Київського обласного центру дії замінити встановлену, затверджену Верхсудом, вироком Київського губсуду вищу міру покарання відносно засуджених Чебакова Сергія, Єдиневського Сергія, Яковлєва Олексія та Виноградової Варвари — десятьма роками позбавлення волі.

Відносно Василенка Миколи, Василенка Костянтина, Толпиги Бориса, Чолганського Леонтія, Смирнова Павла, Онищенка-Павлюка Михайла, що засуджені до різних строків ув'язнення, строк покарання кожному скоротити наполовину.

Голова Всеукраїнського Центрального
Виконавчого Комітету
Петровський
Секретар ВЦВК
Буценко

Епілог

Відповідального співробітника НКВС УРСР Петра Вовка у 1937 р. було розстріляно за звинувачення у встановленні контактів з французькою розвідкою в 1922 році в Парижі. Справу Петра Вовка вів слідчий з особливо важливих справ Василь Мальцев. У 1956 році Петро Вовк посмертно реабілітований.

Вперше Фрося наділа золоту згарду по війні, коли її чоловік, генерал-полковник Сергій Іванович Варивода влаштував прийом з приводу дня народження дружини. Фрося вийшла до гостей у велику кімнату, прикрашену картинами, у темно-синій оксамитовій сукні, і золота згарда виблискувала у світлі люстри. Фросі лише недавно минуло сорок, вона ще зберегла вроду, й гості захоплено дивилися на неї. Фрося давно забула батька і в особистій справі у графі «соціальне походження» писала: з селян-незаможників.

У 1942 році партизани одного з поліських загонів захопили бургомістра Івана Івановича Тимченка й розстріляли його.

У 1943 році у Берліні було викрито й страчено Тимофія Гавриловича Осьмушка — радянського розвідника, який довгий час мешкав у Німеччині під виглядом комерсанта Макса Беккенбауера.

Олег Данилович Яновський почав війну старшим лейтенантом, командиром саперної роти. Дослужився до полковника й помер по війні від ран. Його дружина Наталя Михайлівна дожила до наших днів — вона й зараз збирає дітлахів у парку навпроти свого дому й навчає їх французької мови.

МИКОЛА ХВИЛЬОВИЙ

З ЛІТЕРАТУРНОЇ СПАДЩИНИ

УРИВОК З АВТОБІОГРАФІЇ

...Пам'ятаю ці далекі темні ночі. В кімнаті ми, маленькі діти, і наша сіроока мати. Вже перевалило за північ, і тривога росте. Власне, вона росте тільки для мене й моєї матері, бо сестра й брат давно сплять. Вона росте тому, що за якісь півгодини прийде мій п'яний батько.

— Колюнька,— каже мати,— ти ж гляди!

Вона більше нічого не говорить, але я її розумію. Мені всього 5—6 років, але я знаю, що я вже можу їй допомогти: коли батько почне тягати її за волосся, я вчеплюся в його ногу й доти буду безумно кусати, поки він не відкине мене від себе й не зажене в якийсь закуток.

Пам'ятаю місячні ночі. Міцний мороз. На снігу горять фантастичні діаманти, і вони остаточно засліпили мене. На снігу в самій білій сорочці й босоніж стоїть, похилившись на стару березу, моя сіроока печальна мати: вона втекла від батька, коли він тягав її за волосся.

— Боженьку,— мовчки молюся я,— куди ж ти дивишся?

Але пустельно було навкруги, і відповіді я не чув. Очевидно, саме з цих років життя і почало з мене виховувати атеїста (безвірника).

Але от я себе бачу вже 11—12-літнім хлопцем, пам'ятаю тростянецьку головну контору маєтків Кеніга й біля неї величезний натовп робітників і селян. Вони допіру подали свої вимоги й чекають на відповідь. То йшли бурні дні революції 1905 року. Я вже живу тривожним життям цього натовпу (я вже належу до революційного гуртка), але я не цілком ясно уявляю собі, в чому справа.

Тоді з охтирської сторони летять ескадрони кавалерії, і з боку Нескучного — сотня козаків. Уже дано команду: огонь, і я собі вже ясно уявляю, в чому справа.

Тоді, висловлюючись високим штилем, мене жене в бунт. Я ще не знаю, проти кого я буду бунтувати, але я вже знаю, що «так жити не можна».

І от я бачу себе то робітником у Донбасі, то бродягою, босяком, що мандрує з горьківськими типами в південних степах. Ці роки я й сьогодні благословляю. Тільки одна темна пляма стоїть у них. Пам'ятаю —

три дні не їв. Гроші, що я заробив у цегельні (мене відтіля вигнали за сварку з десятником), я проїв, а роботи ніде не міг знайти. Тоді йду і думаю: «А чому мені не зайти до якоїсь хати і не попросити шматок хліба?» Бачу, йде «вовкодав» (до речі, цей несимпатичний тип бродяги ніколи не буває «на декохті»[1]), а за його спиною ціла гора провізії. І така мене взяла заздрість, що я тут же вибрав хату якогось заможного козака і підійшов до вікна.

— Тьотю, дайте шматок хліба,— несміливо попросив я.

— Багато тут вас ходить,— сказала тьотя й зачинила вікно. Я відчув, як мені загорілися вуха, і не тому, що «тьотя» пожаліла шматочок хліба, а тому, що я зрадив себе.

Так я проблукав до 20 років, аж поки почалась імперіалістична війна. Я йду в військо. У харківських Ващенківських казармах я довго не був, бо рижому фельдфебелеві обридло становити мене під «ружжо», і він випровадив мене на фронт.

Спершу я був рядовим піхотинцем, а потім (я знав хімію) потрапив у газову команду. Фронт зробив з мене більшовика: принаймні уже в 1916 році я вважав за свій обов'язок агітувати за війну проти свого тилу і за кінець війни проти німців та інших «ворогів» вроді галичан чи то буковинців. У Чернівцях я зв'язався з місцевою революційною молоддю.

І тому, коли починається 1917 рік, я їду, яко член армійської ради, в Роман (Румунія) і там пришпилюю до грудей два банти: червоний і... жовто-блакитний. До того і після того я ніяких значків не носив, але тоді я горів, як і всі, і хотів бути, так би мовити, українським більшовиком. З мене, звичайно, глузували, і я скинув обидва банти.

Але з мене ще раз глузували. Це було в Кишиневі. Йшла передвиборна агітація. Я зв'язався з сіоністами проти бундівців і «християн» (9-й список). Мені кажуть: що ти робиш, бундівці ж революційніші за сіоністів! Я не погоджуюсь. Почались суперечки — ну, з мене й тоді глузували. В Кишиневі, до речі, мене прийняли за єврея, і я ледве втік від жидодерів.

З фронту я приїхав у Богодухівський повіт і там на селі почав енергійно організовувати спілки незаможних селян (це була ідея відомого А. Заливчого, що з ним я познайомився ще до революції). Я так енергійно працював, що й незчувся, як недалеко загуділи німецькі гармати. Тоді я схопив кашкета і пішов до станції. Я приїхав у Харків і тут оселився, так би мовити, в гетьманському запіллі. Запілля було веселе. До того веселе, що можна було стояти, скажім, на розі якоїсь Московської й роздавати прокламації. В Харкові в цей час я був двірником «Большой Московской гостиницы», грузчиком на вокзалі, розносчиком газет і т. д.

В кінці 1918 року я втік із Харкова й організував повстанчий загін, що боровся проти гетьманських загонів на Полтавщині. Цей же загін виступив і проти петлюрівських частин. У цьому ж році загоном куреня імені Гонти мене приговорено було до розстрілу. Я вірив у свою фортуну і, звичайно, втік. Про втечу можна писати цікаве оповідання, бо ж тікав я в той момент, коли мене вже вивезли в поле, але зараз я не маю часу. Це трапилося в с. Рублівка на Харківщині.

В 1919 році на нас насідали дроздовці. Я одступав зі своїм полком на північ. Трапилося так, що прийшлось іти через рідний посьолок — Тростянець. Їду сам вулицею — верхи. Раптом бачу — недалеко кавалерія. І раптом виділяється з неї вершник. І скаче до мене. Зупинив коня, чекаю. Бачу засмажене обличчя в німецькій касці. Підскакав — брат.

— Олександр! — скрикнув я.

— Я! — сказав брат.

[1] Без хліба.

Поцілувалися, не злазячи з коней. Бачу, з брата-коваля вийшов непоганий вояка. Глибока рана від розривної кулі, що її він дістав у московському жовтневому повстанні, вже зажила, зарубцювались і рани від шабельних ударів. Дивлюсь, братові очі так весело горять, а під ним добрий англійський скакун ніжками витанцьовує.

— Ну,— каже Олександр,— прощай, брате! Може, вже ніколи й не побачимось.

— Прощай, брате! — сказав я.

І поклялись ми в рідній оселі (він теж був романтик) воювати до побідного кінця. Він вихопив шаблю, лезо блиснуло на сонці. Потім він смикнув свого коня праворуч, я — ліворуч, і... я його більше не бачив: брат Олександр загинув під Перекопом, коли 10000...

М. Хвильовий

ІВАН ІВАНОВИЧ

— сім'я, друзі, винаходи, взагалі деталі його зворушливого життя, нарешті, опис трагічної загибелі

> *Зачем же изображать бедность, да бедность, да несовершенство нашей жизни, выкапывая людей из глуши, из отдаленных закоулков государства? Что же делать, если уже таковы свойства сочинителя, и, заболев собственным несовершенством, уже и не может изображать он ничего другого, как только бедность, да бедность, да несовершенство нашей жизни, выкапывая людей из глуши, из отдаленных закоулков государства? И вот опять попали мы в глушь, опять наткнулись на закоулок. Зато какая глушь и какой закоулок!*
>
> Н. Гоголь

Теккерей, наприклад, каже, що Свіфт (ви пам'ятаєте «Гулліверову подорож»?) справляє на нього враження величезного гіганта і що загибель його, Свіфтова, нагадує йому, Теккерею, загибель грандіозного царства.

Так думав про названого автора і Іван Іванович, і думав саме в ті дні, коли його було вигнано з третього курсу юридичного факультету за «вольтер'янство». Він тоді навіть обіцяв комусь, на випадок перемоги «революційного народу», зробити «Гулліверову подорож» настільною книгою і покласти її з правого боку від Рабле («Гаргантюа і Пантагрюеля» він уже давно дістав за невеличку ціну в букініста). Але, по-перше, це було страшенно давно, а по-друге, Іван Іванович просто забув

про Свіфтове існування. Правда, сьогодні підростає його симпатичний синок, що колись (все можливо!) зупинить свій «вольтер'янський» погляд на чіткому силуеті злого англійського сатирика, та, на жаль, оповідання це не про сина, а про батька, і тому дозвольте попрохати пробачення за деяку непослідовність і вітіюватість у думках і перейти нарешті до необхідних зарисовок.

I

Декілька слів про мажорне сонце, а також і про те, що мусить цікавити читача.

Вулицю, що на ній живе мій симпатичний герой, названо ім'ям Томаса Мора («вулиця Томаса Мора»). Це не зовсім поганий закуток у нагірній частині нашого, як говорить Іван Іванович, заздалегідь і з обуренням відкидаючи ганебне міщанство,— нашого «від голови до п'ят революційного города». Тут вам асфальт і на тротуарах, тут вам асфальт і там, де пролітають бадьорі автомобілі (таксі!) і де вже не плентаються зовсім сумні, допотопні візники. Тут вам, нарешті, мало не біля кожного будинку розведено запашні клумби, що так пахнуть улітку приїсним запахом резеди. Багато років тому ця вулиця звалась Губернаторською, і по ній метушилися чиновники імператорського режиму. Тепер, як запевняє Методій Кирилович (про Методія Кириловича читайте далі), на цій вулиці ви не зустрінете жодного чиновника того ж таки імператорського режиму. Словом, на вулиці Томаса Мора панує зразковий порядок і, як говорить мій герой, порядок у, так би мовити, «новій революційній інтерпретації». Отже, нема нічого дивного, що Іван Іванович мешкає саме в цьому зразковому закутку, а не десь на старорежимноподібній околиці.

Будинок, де живе Іван Іванович, теж не без видатних заслуг: його збудовано тільки два роки тому, і тому його пролетарське походження не підлягає жодному сумніву. Правда, виникнення цього хмародряпа зв'язане з якоюсь випадковою панамою, але, по-перше, яке це має відношення до цього оповідання? І по-друге, хто ж має сумнів, що наш, цими днями розкасірований робітничо-селянською інспекцією комхоз ніколи нічого не мав спільного хоч би з тією ж міською думою, де, як відомо, теж засідали не завжди не грабіжники й не завжди не спекулянти. Словом, і згаданий будинок цілком відповідає прогресивним прагненням мого симпатичного героя.

— Добрий вечір, Іване Івановичу! Як ся маєте?

— Доброго здоров'я, Інолите Онуфрійовичу! Як бачите, іду з ячейки!

Мій герой іде по вулиці тим повільним кроком, що ним ходять тільки дуже поважні й шановні громадяни. Мажорне сонце грає зайчиками у вікнах симпатичних будинків і своїм ласкавим білорожевим промінням благословляє його важку путь.

А втім, додому Іван Іванович дійде тільки за якісь півгодини, і тому дозвольте забігти вперед і одрекомендувати його сім'ю,— саме ту сім'ю, що творить «новий комуністичний побут». Дозвольте помандрувати до вищезгаданого будинку й пошукати відповідної квартири.

Перші двері — не ті! Другі — не ті! Нарешті число 38, і на вас війнуло приємним одеколоном. Та, на жаль, у кімнатах ви застали тільки дружину мого героя — Марфу Галактіонівну (партійна кличка — «товаришка Галакта»). Марфа Галактіонівна теж надзвичайно симпатична женщина і теж цілком відповідає прогресивним прагненням Івана Івановича (до речі, партійна кличка «Жан»). Вона, наприклад, ніколи не манікюрить нігті і тільки в останній час (і то зрідка) трошки манікюрить... для здоров'я («для гігієни», як говорить

товаришка Галакта). Одягається вона дуже просто, хоч і з смаком, і у всякому разі набагато дешевше за так званих непманок. Вона не худа і не гладка, а, просто кажучи, середнього зросту та з деяким нахилом до повноти. Її чорне волосся і тепер підстрижене, але з таким похвальним розрахунком, щоб на партзібранні її можна було називати товаришкою Галактою, а вдома — Марфою Галактіонівною. Словом, дружина Івана Івановича — зразковий тип дружини нового побуту. Правда, вона трохи хитріша за свого чоловіка, але це питання треба, очевидно, розглядати як момент чисто біологічного порядку, що виникає незалежно від соціальних пертурбацій.

Марфа Галактіонівна дуже любить читати Леніна й Маркса. Але іноді вона сідає читати Леніна й Маркса, а рука тягнеться за Мопассаном. Це буває тоді, коли в кімнату влетить такий симпатичний, але зовсім не підпорядкований монументально-реалістичній теорії весняний вітерець і почне клеїти дурня в її декольте. Але й тоді товаришка Галакта вміє себе тримати в руках: вона в цей час читає тільки такі романи, як-от «Хуліо Хуреніто» з передмовою Н. Бухаріна і «Любов Жанни Ней» — без передмови названого Бухаріна, але того ж самого автора, що до його твору писав передмову член ЦК ВКП.

Товаришка Галакта (Марфа Галактіонівна) народила з Іваном Івановичем (товариш Жан) сина й доньку. Сина назвали революційним ім'ям — Май, а доньку не менш революційним — Фіалка. Май уже записався в жовтенята, а Фіалка поки що кандидатка.

Крім цих законних членів сім'ї, є ще, так би мовити, незаконні, себто не зв'язані інтимними родинними зв'язками. Це мадемуазель Люсі — гувернантка, і Явдоха — радянська куховарка, член місцевого харчсмаку. Словом, челядь Івана Івановича так відноситься до хазяїв, як приблизно 2 до 4. Іншими словами, пропорція цілком законна і, у всякому разі, нічого не має спільного з буржуазними замашками.

Але хто ж цей Іван Іванович? (Мій герой уже прийшов додому і поставив свою парасольку в сонячну пляму того сонця, що благословляло його важку путь,— саме важку, бо щось із серцем не ладно,— своїм мажорним рожево-білим промінням). Хто ж цей Іван Іванович?

Ах, боже мій! Хіба ж не ясно? Це, на погляд Семена Яковича (про Семена Яковича теж читайте далі), зразковий член такої-то колегії, такого-то тресту. Правда, утримання його становить всього 250 карбованців, але про цю цифру можна говорити в тому разі, коли не рахувати різних дрібничок, як-от: поверхурочних, добових і того регулярного гонорару, що його він добуває від місцевої преси за не зовсім некомпілятивні статті. Словом, матеріальний стан мого героя нижче нормального, коли взяти на увагу бюджет нашого сучасного буржуа чи то курс червінця, і особливо той факт, що Іван Іванович — людина мало не з вищою освітою.

Товариш Жан (Іван Іванович) свій високий лоб і свої рогові окуляри протирає завжди білосніжною хусточкою і говорить, так би мовити, баритональним басом.

Костюм Іван Іванович носить не із дешевих, бо добре засвоїв відповідну англійську мудрість.

— Я,— каже мій герой,— не такий багатий, щоб купувати дешеві костюми.

— Розуміється,— каже Марфа Галактіонівна,— це тільки наші дикуни не додумаються до цього.

— Невже ще не додумались? — дивиться на дружину поверх окулярів товариш Жан і поправляє жилет на своєму досить-таки надутому, наче незадоволеному, череві.

Марфа Галактіонівна не любить відповідати на такі запитання і тому, заплющивши очі, лягає на канапу. Тоді на вікно сідає якась птичка (зовсім як канарейка) і каже: чирик-чирик. Тоді ж куховарка Явдоха щось наспівує в кухні, але наспівує вона якусь зовсім не

зрозумілу пісню: з одного боку, нібито мажорну, а з другого — начебто дражнить («У народі ходить звістка, що на вас ще буде чистка... Ось тоді моя рука РСІ й партєйная КаК'а»), і товаришка Галакта думає: «Як дивно! Як незрозуміло, що простий народ і досі чимсь незадоволений, і досі ніяк не перейде на справжній мажор... Ех, проклятая спадщина царизму!»

Але Іван Іванович знову подивився на дружину поверх окулярів і, зиркнувши на кухонні двері, де порається Явдоха, запитує ледве чутним голосом:

— Ну, Галакточко... А... що там взагалі говорять про мене?

— Себто де говорять?

— Ну... взагалі. Так би мовити, і в партійних колах, і... взагалі, де прийдеться.

Товаришка Галакта дивиться на товариша Жана матернім поглядом і каже:

— Що ж про тебе можуть говорити?.. Говорять, що ти дуже гарний робітник і зразковий партієць.

Іван Іванович потирає руки, йде до радіорупора і ніжно гладить його своєю рукою: він цілком задоволений з цієї інформації. Головне, щоб не вийшло тих чи інших непорозумінь. Хіба він не готовий піти на смерть за свою партію і за будування соціалізму, скажім? Таким чином, товаришка Галакта зовсім не даремно прислухається до різних розмов, що в них так чи інакше може фігурувати його незаплямоване ім'я.

— Галакточко,— каже Іван Іванович, виймаючи з бокової кишені картку. — Здається, завтра вносити на «Друга дітей»?

— Чого ти так поспішаєш! — каже Марфа Галактіонівна. — Це вже буде зверхакуратність. Люди іноді не вносять по п'ять місяців, а ти не даєш і місяцю пройти.

Іван Іванович задоволено посміхається.

— І прекрасно! — говорить він. — Треба бути зразком для інших і особливо для несвідомої позапартійної маси.

— Воно, звичайно, так! — говорить Марфа Галактіонівна. — Але все-таки образливо, що цього маленького геройства ніколи й ніхто не помітить і не поставить тобі на плюс.

Мій герой рішуче махає своєю білосніжною рукою.

— І не треба! — махає він своєю білосніжною рукою. — Боже борони! Я зовсім не хочу, щоб мої безкорисливі вчинки помічали плюсами... Саме так і треба нести знам'я комунізму!

Іван Іванович іде до вікна, розчиняє його і задумливими очима дивиться вдаль. Він дивиться туди, де кінчається город, де починаються тихі поля і м'яко-бірюзове небо, де прекрасні горизонти тривожать душу тією легенькою тривогою, що не запалює тебе бунтом дрібнобуржуазного імпресіонізму, а зовсім навпаки: ласкає радісним спокоєм мажорно-монументального реалізму.

— Не треба! — уже майже несвідомо махає руками Іван Іванович у прекрасний горизонт і, розширюючи ніздрі, вбирає запах резеди з першої «робітничо-селянської» (так кваліфікує він першу клумбу) клумби.

Зворушлива самовідданість мого героя досягає в ці хвилини апогею. І хочеться перед такою самовідданістю посхиляти всі республіканські прапори і з почуттям задоволення промовити:

— Іване Івановичу! Воістину ви зразкова людина нашої безпримірної епохи, і ваше ім'я, очевидно, буде фігурувати в пантеоні «Червоних дощок».

Бо й справді: хто ще так акуратно вносить членські внески, як мій герой? Правда, вони не перевищують щось двох процентів його заробітку, але справа ж не в якості, а в кількості. А кількість тут воістину солідна: він і член «Друга дітей», і член Повітрофлоту та «Доброхіму», він член якогось клубу, мало не політкаторжан (ще б пак: хіба це не мого героя хотіли колись вислати — за старого режиму —

з одної губернії в іншу?), він і член профспілки, він... і т. д. і т. п. Словом, у цьому сенсі Іван Іванович, очевидно, не має собі рівних.

Але мало того: він навіть Марфу Галактіонівну загітував на таке широке членство і, головне, на таку безкорисливість, коли нікому не відомо маленького геройства серед бурхливих подій нашого, як думає товариш Жан, заздалегідь і з обуренням відкидаючи ганебне міщанство, «з голови до п'ят революційного города».

— Тек-с! — говорить нарешті, зітхаючи, Іван Іванович і сідає на канапу. — Коли хочеш, я буквально не розумію!

— Чого ти, Жане, не розумієш? — питає Марфа Галактіонівна.

— Та взагалі... З приводу, знаєш, будування соціалізму.

Товаришка Галакта насторожується. Вона підходить до чоловіка і ніжно обіймає його.

— Невже й ти вже почав сумніватися? — говорить вона таємничим голосом і попередливо заглядає в іншу кімнату: чи не зайшов хто?

— Що ти кажеш, голубонько! — нервово махає рукою мій герой. — За кого ти приймаєш мене? Я просто... не розумію цих... як би їх назвати... бузотерів! Ну, словом, наших супротивників. Чого їм треба? Чого вони хочуть від нас? Ну, скажімо, так: диктатура пролетаріату є? Є! Власть у наших руках? У наших! Фабрики й заводи націоналізовано? Націоналізовано! Червону Армію організовано? Організовано! Комінтерн є? Є! Профінтерн є? Є!..

Іван Іванович на мить зупиняється, виймає з кишені білосніжну хусточку і протирає нею свої рогові окуляри.

— Але візьми далі! — каже він. — Загальне навчання провадиться? Провадиться! До соціалізму посуваємося? Посуваємося! Комсомол є? Є! Піонери є? Є!.. Чого ж їм іще треба?.. Буквально нічого не розумію!

Марфа Галактіонівна поправляє декольте і хитренько примружує свої розумні очі.

— Чого їм треба?.. — каже вона. — Нічого їм не треба, а просто особисті рахунки!.. Позакулісна боротьба!

— Припустім... припустім! — раптом ще більше починає нервуватись Іван Іванович, і його баритональний бас сягає дискантових ноток. — Але коли виродження я можу простити рядовим членам партії, то... вождям! (Мій герой робить тут знак величезного наголосу), вождям я цього простити не можу!.. Такий уже мені характер: стань переді мною на коліна, проси мене, що хочеш роби зі мною, а я все-таки... не можу!

Іван Іванович бігає по кімнаті, розмахує руками й уперто дивиться в одну точку на підлозі. І здається, що ця точка не хто інший, як вищеназваний «вождь». І цей «вождь» стоїть на колінах і просить милості в Івана Івановича.

— Ну, добре! — говорить Марфа Галактіонівна. — Ти дуже не хвилюйся, Жане, а то я боюся за твоє серце.

Але Іван Іванович не вгомоняється. Він іде до вікна, вбирає носом приємний запах резеди з першої клумби, ловить слухом блакитний резонанс і, мало не переходячи в стан трансу, говорить:

— Серце?.. Що мені серце, коли справа йде про інтереси пролетаріату! Я не люблю похвалятися своєю самовідданістю, я не вискакую на партзібраннях та в газетках із красивими словами. Але дозволь мені хоч дома одвести душу і вилити те, що накипіло... Ти думаєш, мені мало накипіло?.. Ого!

Тут Іван Іванович почуває, що його серце все-таки зрадило: він сідає на канапу і просить води.

— Ах, боже мій! — кидає схвильованим голосом Марфа Галактіонівна і біжить до графина. — Ти знову розтривожив себе!.. Чи не послати по лікаря?.. Знову прокляті дискусійщики!

— Не треба, голубонько! Не треба!.. — і Іван Іванович заплющує очі. — Я вже й сам не радий, що маю такий палкий характер і таку

більшовицько-витриману натуру. Але що робити: не можу я спокійно реагувати на партійне виродження.

Потім мій симпатичний герой іде до свого кабінету. Товаришка Галакта підходить до вікна і дивиться на свою зміну: на синка й на доньку, що в цей момент проходять повз клумби.

— Vous aimes les fleurs, мадемуазель Люсі? — питає Марфа Галактіонівна.

— Comment donc, madame,— каже мадемуазель Люсі.

Тоді хтось стукає в двері, і в кімнату йде Методій Кирилович — колега Івана Івановича. Методій Кирилович як мишка: очі бігають, руки бігають, і вся істота бігає. Товаришка Галакта каже, що їй Методій Кирилович подобається особливо своїми хитренько підкинутими бровами та розумною головою.

— Тихше,— говорить Марфа Галактіонівна. — Жан зараз страшенно розтривожив себе, і треба дати йому відпочинок. Хай ще полежить у кабінеті.

Методій Кирилович цілує хазяйці руку і інформує, що він забіг на кілька хвилин. Потім вони сідають на канапу і ведуть розмови на теми полового питання.

— Нічого не зробиш! — заплющивши очі, кидає Марфа Галактіонівна і зітхає. — Для народу ми вже, по суті, так би мовити, в принципі розв'язали цю прокляту проблему, і в цьому сенсі буржуазна наука мусить капітулювати перед марксизмом. Але, знаєте, єсть ще такі виключні індивідуальності, що для них полове питання й досі являється загадкою.

— Ви, звичайно, маєте себе на увазі? — мило усміхається своєю хитренькою бровою Методій Кирилович і зовсім не нарочито, а випадково, майже позасвідомо кладе свою руку на безумовно привабливий таз своєї співбесідниці.

— Я не люблю брехати! — знову зітхає Марфа Галактіонівна. — І скажу одверто, без всяких міщанських забобонів: іноді мені так хочеться ласкати чужого мужчину, що ви й не в'являєте!

Методій Кирилович дивиться на двері кабінету і, ще ближче підсунувшись до товаришки Галакти, уже гладить її безумовно привабливе коліно.

— Їй-богу, не в'являєте! — шепоче товаришка Галакта. — Це таке, знаєте... як би його сказати... бажання, що...

Методій Кирилович починає нервово здригатися. Методій Кирилович...

Але автор у цей момент рішуче йде від дверей. Звичайно, сатирик, як і сатира, цілком заслужено не користуються поспіхом серед деяких поважних людей нашої республіки, звичайно, деякі поважні люди нашої республіки не без підстав вважають, що сатира віджила свій вік, і в нашому суспільстві їй немає місця, але дозвольте все-таки запевнити: ми ніколи не підслуховуємо тоді, коли не можна підслуховувати. Ми також і не підглядаємо тоді, коли не можна підглядати. Отже, дозвольте зробити ще декілька цілком цензурних зарисовок.

II

Розмова на ліжку. Фіалка робить «па», а також і про те, як дивиться Іван Іванович на соціалізм та на комунізм.

Квартира, де живе Іван Іванович із своєю симпатичною сім'єю, складається тільки (тільки!) з чотирьох кімнат (не рахуючи, звичайно, кухні, клозету і ванни), себто: кабінету, їдальні, дитячої спальні (там же спить і мадемуазель Люсі) і спальні мойого героя та його дружини. Словом, квартирна криза дала себе знати, і мій герой самовіддано пішов їй назустріч. Іван Іванович, наприклад, ніколи не вимагав окремої

спальні для своєї куховарки, і Явдоха спить на ліжку, на підлозі в коридорі. Бо й справді: яке він має право вимагати ще одну кімнату? Йому, звичайно, приємно було б відчувати, що його власна куховарка має свій закуток, але... він же цілком свідомий партієць і добре знає, як живуть інші. Іншим ще гірше становище: буває й так, що мають не чотири, а тільки три кімнати... от, наприклад, Микола Григорович.

— Ти, Галакточко, як гадаєш,— звертається мій герой до своєї дружини. — Невже всі мають по чотири кімнати?

— Звичайно, не всі! — рішуче інформує Марфа Галактіонівна. — Коли б усі мали по чотири, то тоді, може, не було б і квартирної кризи. А то буває по три і навіть по дві буває!

Іван Іванович задоволено усміхається.

— Ні,— каже він,— я ніколи не помиляюся. Почуття пролетарської норми мене ще ніколи не залишало.

Мій герой іде до бюста якогось відомого марксиста (в нього кілька таких бюстів) і задумливими очима дивиться на свого, як каже він, «ватажка» і на іншу кабінетну, їдальну та спальну меблю. Він згадує бурхливі дні, коли мчалась огняна більшовицька кавалерія і на Заході стояла тривожна заграва світового пожару, коли ще якось зовсім йому не вірилось, що він таки прийде на деякий час до порівнюючи спокійного пролетарського життя серед ворожих, міщансько-буржуазних держав. Тоді Іван Іванович самовіддано проливав кров в ім'я кращого майбутнього і рішуче працював з товаришкою Галактою, завідуючи губерніальною наросвітою. Саме тоді він і одержав дещо з вищезгаданої меблі як сюрприз від своїх співробітників. Мебля ця й досі була майже новенька і цілком відповідала новаторським поглядам мойого симпатичного героя.

— Але що ж це за мебля? — запитає мене цікавий читач.

— Це шість чи то сім турецьких килимів, беккерівський рояль, дюжина віденських стільців, наукова бібліотека, дубовий письмовий стіл із відповідним на ньому приладдям, великий стіл (з чорного чи то червоного дерева) для їдальні: кілька ліжниць із пружинними матрацами і т. д.

Правда, що із цієї меблі було прикуплене, я напевно не знаю. Але я знаю, що Іван Іванович, будучи скромною людиною, не любить похвалятися своїм сюрпризом. Правда, почуття деякої прихильності до своїх співробітників у нього залишилось аж до сьогоднішнього дня, але не будемо критися: у часи комунгоспівської переписки мій герой трохи-трохи не одмовився від свого сюрпризу. Тільки завдяки Марфі Галактіонівні і не заплуталася справа.

— Ну, добре,— сказала вона. — Припустім, що співробітники, що подарували тобі цю меблю, реквізували її в якогось поміщика. Але, поперше, хіба це легко було зробити? Реквізувати? Хіба їх контрреволюціонери не могли перебити? А по-друге: чого нам церемонитися, коли приблизно таке ж майно прийшлось залишити нам у свій час білогвардійським бандам?.. І потім хіба зараз згадаєш, що нам було подаровано і що ми прикупили?!

Іван Іванович не зовсім певний був, що його майно було «приблизно таке ж», але, будучи людиною з рішучим темпераментом, не любив сентиментальничати, і коли на фоні блакитного, ніжно-прекрасного неба появився силует якоїсь майже фантастичної птички (мабуть, гави), він сказав агентові комгоспу:

— Очевидно, переписуйте все! Я, їй-богу, зараз не пам'ятаю, де тут і що тут я купив і де тут і що тут мені подаровано.

— Дозвольте: як же я буду переписувати, коли ви зовсім не маєте казенних речей?

Іван Іванович почервонів. Йому така неприємна була вся ця історія. Здається, чеснішої людини і в світі нема, а отже, піди: складається таке неприємне враження, що прямо хоч крізь землю провалюйся.

— Ні! Я вас прошу переписати! — кинув енергійно мій самовідда-

ний герой. — Бачите, подарунок мені зробили мої співробітники, і я не певний, що тут нема реквізованих речей.

— Дозвольте тоді узнати, де тут речі, вами прикуплені?

— Їй-богу, не пам'ятаю! — цілком щиро скрикнув Іван Іванович. — Переписуйте все!

— Ну, тоді я зовсім одмовляюся вас тривожити! — засоромився вже й агент і, шаркаючи ногами, вискочив із кімнати.

Таким чином, Іван Іванович проти свого бажання опинився в оточенні своїх сюрпризних речей. Таким чином, і день його починається, так би мовити, на сюрпризній ліжниці.

Це один із тих днів, коли вже стоїть робочий сезон — осінь, коли небо іноді нарочито бризкає на різних нитиків нудними дощами і нацьковує їх на Івана Івановича, коли вже комосередок мойого героя збирається регулярно кожного тижня і більшість цього комосередку не хоче манкірувати осередком у четвер, бо ще зовсім невідомо: буде нова чистка чи ні?

Іван Іванович прокидається з почуттям задоволення і з мажорним, цілком монументально-реалістичним настроєм. Мій герой примружує свої короткозорі очі і дивиться на Марфу Галактіонівну. Товаришка Галакта іще спить симпатичним сном, і їй сняться, очевидно, м'ятежні дні у відділі наросвіти.

Іван Іванович ще раз подивився на свою дружину і легенько полоскотав її пальцями. Марфа Галактіонівна дригнула ногою й раптом прокинулася.

— Ну, так що ж ми будемо сьогодні обідати? — питає Іван Іванович і усміхається мажорно-витриманою усмішкою.

Товаришка Галакта широко позіхає, поволі підводиться на таз і підбирає волосся.

— А що ти думаєш запропонувати? — питає вона.

Іван Іванович знову таємно усміхається тією ж таки мажорно-витриманою усмішкою.

— А як ти гадаєш? Ну?.. От тобі й ребус!

— Я думаю, що ти знов придумаєш якесь міщанське меню,— каже незадоволено Марфа Галактіонівна.

— От і не вгадала! — радісно скрикнув Іван Іванович. — Нічого подібного. Я вже по своїй натурі не можу придумати міщанське меню.

Марфа Галактіонівна незадоволено дригає ногою.

— Та кажи вже! Буде тобі паясничати!

— Геніальна ідея! — сказав Іван Іванович. — Ти сьогодні зроби, будь ласка, малоросійський борщ, на друге... нічого не треба, а на третє зроби желе!

— Що за фантазія! — каже товаришка Галакта. — Як це можна без другого блюда?..

Тоді Іван Іванович просить дружину не хвилюватися і говорить, що вчора він бачив у церобкопі свіжі капчушки (тільки-но привезли), і такі прекрасні капчушки, що аж слина тече! І от він надумав: купимо сьогодні капчушок і півпляшки вірменської горілки. Це йому, їй-богу, замінить друге блюдо.

— Ти як гадаєш, голубонько? — спитав Іван Іванович і подивився на дружину.

— Я гадаю,— каже незадоволено Марфа Галактіонівна,— що капчушки і вірменська замінять тобі друге блюдо. Але як же бути з дітворою й мадемуазель Люсі?

Мій герой розгнівано зиркнув на двері дитячої спальні.

— Мадемуазель Люсі теж може їсти капчушки,— рішуче говорить він. — Скажіть, будь ласка, які ніжності! Обов'язково давай друге блюдо... Нє, ти, Галакточко, все-таки не вмієш виховувати челядь у пролетарському дусі. Так, знаєш, легко скотитися й до міщанства...

— Але почекай,— перебиває мого героя Марфа Галактіонівна. — Справа ж іде не тільки про мадемуазель Люсі,— я маю на увазі

головним чином дітвору. Що їм на друге блюдо? Теж вірменську і капчушки?

Іван Іванович надіває на ніс рогові окуляри й, безпорадно розвівши руками, каже:

— От біда!.. Нічого не зробиш: їм, очевидно, прийдеться приготувати котлети.

Таким чином вияснється, що сьогодні на друге блюдо нічого не треба, а треба тільки — малоросійський борщ, желе, капчушки, вірменську горілку (до речі, мій герой завжди п'є в міру) і котлети. Але котлети не на друге, а для дітей і для всіх інших, звичайно, крім Івана Івановича, коли Іван Іванович не захоче їсти котлет.

Отже, з ідеологічно-витриманим меню покінчено. Словом, почався день у сім'ї Івана Івановича. За вікном уже прогрохотів грузовий автомобіль і десь закричала м'ятежна сирена, що так тривожить обивателя своїм бадьорим криком.

Тоді Іван Іванович іде до тресту, Марфа Галактіонівна в цей час дає розпорядження Явдосі і мадемуазель Люсі.

— Чого ви, Явдохо, так пізно прийшли сьогодні? — каже товаришка Галакта, входячи до кухні.

— Я заходила до союзу,— відповідає куховарка.

Марфа Галактіонівна незадоволено підводить брови. Вона, звичайно, не проти союзу, навіть за союз. Але все-таки треба тримати себе організованіше. Хіба не можна було зарання попередити свою хазяйку?

— Ви розумієте мене,— говорить товаришка Галакта. — Ви ж самі знаєте, як я прихильно ставлюся до вас. Я вам не раз говорила нашу думку з приводу цього. Це ж ми сказали, що кожна куховарка мусить бути народним комісаром. Але я не виношу анархізму... Ви розумієте? Так ніколи не можна збудувати соціалізму... За такий вчинок я, звичайно, могла б вас розщитати, але хіба я це зроблю? Хіба я не знаю, що ви зараз ніде не знайдете роботи?

Марфа Галактіонівна говорить таким зворушливим і упевненим голосом, що Явдоха відразу ж відчуває, як вона негарно зробила, зайшовши на три хвилини до союзу без відповідного дозволу хазяйки, і, зрозумівши, що таким чином «не можна збудувати соціалізму», просить пробачення.

Тоді Марфа Галактіонівна, прочитавши Явдосі лекцію політграмоти, йде до їдальні, де п'ють чай мадемуазель Люсі і дітвора.

— Ну, як там Фіалочка? Гарно їсть? — питає вона.

— A la bonne henre, madame,— відповідає мадемуазель Люсі.

Тоді товаришка Галакта дивиться матернім поглядом на дітвору і каже ніжним соцвихівським голосом:

— Ну, як ви, дітки, гарно спали? Добре себе почуваєте?

Фіалка ще нічого не розуміє і тому байдуже колупає пальчиком у носі, але Май, що йому вже чотири роки, бадьоро інформує:

— Oui, oui, maman!

— Ну, й прекрасно! — говорить Марфа Галактіонівна. — Треба, дітки, завжди бути задоволеними, не треба забувати, що на вулиці бігають сотні безпритульних. Цим дітям ще гірше! Вони не мають навіть квартири і бігають зовсім як собачатка. Треба, дітки, не забувати і їх.

— Oui, oui, maman! — кричить мажорним голосом майже свідомий Май.

Але Марфа Галактіонівна вже пропонує мадемуазель Люсі повести дітей на півтори години в дитячий садок: мовляв, не можна одривати їх (себто Мая й Фіалку) від колективного життя. Тільки в колективі дитина загартовується. Гувернантка бере за руку Фіалку й Мая, і вони йдуть до коридора.

Тоді Марфа Галактіонівна допиває свою склянку кофе, допомагає Явдосі поставити посуд у буфет і нарешті сідає проти вікна. Вона дивиться туди, де кінчається город і починаються тихі поля та осіннє м'яко-бірюзове небо, де прекрасні горизонти тривожать душу тією

легенькою тривогою, що не запалює тебе бунтом дрібнобуржуазного імпресіонізму, а зовсім навпаки: ласкає радісним спокоєм справжнього мажорного реалізму.

Іноді в ці хвилини випадково заходить Методій Кирилович чи то Семен Якович (головний начальник тресту), і тоді чути із відпочивальні розмови на таку тему: «Полова проблема і сучасний побут». Але буває й так, що ніхто не заходить, і тоді на цьому місці застає Марфу Галактіонівну з «Жанной Ней» Іван Іванович (він приходить іноді о 5-й годині). Після обіду мій герой іде на якесь засідання. Але коли не йде на засідання, лягає трохи відпочити. Увечері, коли субота, Іван Іванович іде з Марфою Галактіонівною і з своїм другом дому, Методієм Кириловичем, у кінематограф і там дивиться фільми радянського виробництва. Іван Іванович не визнає конструктивного театру і визнає тільки батально-героїчні та мажорно-реалістичні фільми: вони йому нагадують ті дні, коли він проливав кров за Радянську республіку, коли по запорізьких степах мчалась огняна більшовицька кавалерія. Побутово-сатиричних картин мій герой особливо не любить дивитися.

— От нещастя! — каже він, випадково попавши на такий фільм. — Знову міщанська побрякушка! Дивно: така прекрасна епоха, такі героїчні дні і така, можна сказати, песимістична пустишка!

— Але чим з'ясувати появу такого фільму? — питає Методій Кирилович, беручи під руку Марфу Галактіонівну. — Які тут причини?

Іван Іванович знімає окуляри й протирає їх білосніжною хусточкою.

— Причини тут ясні,— неохайно кидає він. — Марксист не може їх не розуміти.

— Ти, очевидно, маєш на увазі плехановську формулу? — дуже серйозно питає Марфа Галактіонівна.

— Безперечно! — відповідає Іван Іванович. — Буття визначає свідомість. І потім треба сказати, що наші письменники страшенно темний і малорозвинений народ.

— Я з вами цілком погоджуюсь! — говорить Методій Кирилович і тисне руку своєму приятелеві. — До побачення!

Іван Іванович і Марфа Галактіонівна звертають на вулицю Томаса Мора.

Тоді починає йти дрібний осінній дощик. Дощик дзвонить у ринвах, і тоді дрібнобуржуазну душу тривожить печаль — та сама печаль, що штовхає людину, говорячи канцелярською мовою (а ля Стендаль), на дуже невитримані вчинки (наприклад: примушує не погоджуватися, що в нашому суспільстві сатира не має свого місця), та печаль, що до неї з таким обуренням ставиться мій милий, симпатичний і надзвичайно корисний для республіки герой.

Але в квартирі Івана Івановича ніякої печалі й песимізму нема. Тут так весело й бадьоро грає електрика своїм матовим блиском і так мило сміється Фіалка і Май, що просто — мажор. Тут так симпатично й затишно (саме в цьому революційно витриманому закутку), що мимоволі починаєш дивуватися й думаєш: «Боже мій, чого ж нам іще треба!»

От Іван Іванович підходить до радіорупора, робить найпростіший рух своєю рукою, і ви раптом чуєте чудовий симфонічний концерт. І хіба це не елемент соціалістичного будівництва? Саме цей радіорупор? Хіба не за це проливав кров мій герой, щоб пролетаріат міг «жити для власного задоволення» і використовувати для власного ж таки задоволення всі найновіші досягнення техніки?

Правда, частина пролетаріату ще не дістала собі домашнього радіорупора, але треба ж не забувати, яку ганебну спадщину залишив нам старий режим!.. Ну, взяти хоч би тих же безпритульних. Хто посміє сказати, що йому (ім'ярек) приємно зустрічатися з цією публікою, з цими нещасними дітками? Але що робити? Тут міщанській філантропії нема місця! Треба боротися з соціальними хворобами організова-

но. Саме тому Іван Іванович ніколи й не ділиться з індивідуалістами-жебраками своєю копійкою.

Май бере за руку Фіалку і виробляє з нею «па». Він бадьорим і сміливим поглядом дивиться в рупор. Мадемуазель Люсі мило усміхається. Усміхається й Іван Іванович та Марфа Галактіонівна. Явдоха стоїть на порозі і теж усміхається. Куховарка усміхається тією радісною усмішкою, коли напевне можна сказати, що вона цілком свідомо ставиться до свого хазяїна і прекрасно знає, що кожна горняшка мусить бути народним комісаром.

— Гоп-гоп! — б'є в долоні Іван Іванович. — Жвавіш, Фіалочко!

Кандидатка в жовтенятка раптом робить прекрасне «па», так що мало не всі ахають від задоволення.

— Hola! — скрикнула мадемуазель Люсі.

Скрикнув щось і Іван Іванович. Навіть сирена скрикнула десь за вікном. Але цей, останній крик почула тільки Марфа Галактіонівна. Вона підійшла до вікна і подивилась у тьму. У ринвах дзвенів той же дрібний осінній дощик, але товаришка Галакта його майже не чула. Вона мажорно думала про нове літо, про те, як вони — вся сім'я — після важкої роботи одержать від свого начальника відпустку і місце на курорті. Там вони знову побачать чудове море, Кавказькі чи то Кримські гори і будуть там згадувати знову ж таки минулі дні, і будуть там багато сміятись тим безтурботним сміхом, що так довго дзвенить поетичною луною в не менш художніх горах.

...Нарешті діти цілують Івана Івановича в його високий лоб і йдуть слухати соцвихівські матеріалістичні оповідання, себто зовсім не ідеалістичні казки. Марфа Галактіонівна лягає на канапу, Іван Іванович сідає в крісло, і починається вечір спогадів, чи то розмов на теми з сучасного політичного життя: про комунізм і соціалізм.

— Хоч як це й дивно,— каже Марфа Галактіонівна, поправляючи декольте,— а я й досі не розумію, чим комунізм відрізняється від соціалізму.

— Невже не розумієш? — здивовано питає мій учений герой.

— Їй-богу!.. Ну, от скажімо так: що ми сьогодні будуємо: комунізм чи соціалізм?

Іван Іванович знімає свої рогові окуляри і протирає їх білосніжною хусточкою.

— Ну, звичайно, соціалізм! — задоволено осміхається він. — Комунізм — це вища форма.

— Така відповідь мене не задовольняє,— говорить Марфа Галактіонівна. — Ти мені скажи конкретно: чим к о н к р е т н о соціалізм відрізняється від комунізму?

Але Іван Іванович не встигає відповісти конкретно. В кабінеті дзвонить телефонний апарат: мій герой іде до телефону і буде, очевидно, розмовляти там з Методієм Кириловичем. Довго він просидить у вищезгаданому кабінеті — я не знаю, але знаю, що читачі приблизно вже уявляють собі сім'ю Івана Івановича, і тому переходжу до дальшого, динамічнішого штриха. На мій погляд, з цього місця читачеві вже не доведеться позіхати, а можливо, доведеться тільки несподівано погодитися, що самокритику тут доведено до кінця.

III

Мій герой збирається з товаришкою Галактою на зібрання комосередку, а також і про те, що трапилось після цього.

— Чи не час уже йти нам на ячейку? — сказав Іван Іванович, коли на сусідній дзвіниці вдарило до вечірні.

Марфа Галактіонівна подивилася на годинника й сказала, що й справді вже пора.

Це був один із тих четвергів, коли кожний партієць комосередку мого героя організовано бере участь у будівництві першої в світі Радянської республіки.

Іван Іванович узяв портфель і пішов у коридор удягатися. Марфа Галактіонівна теж пішла вдягатися. Вона наділа простеньку червону хустку і старенький жакет, так що виглядала зовсім симпатично і нагадувала моєму героєві робітницю з тютюнової фабрики. Іван Іванович теж у ці дні виглядав набагато скромніш, як звичайно. Капелюх він брав старенький і навіть виймав із комода солдатську блузку, що залишилась у нього з часів воєнного комунізму. Щось надзвичайно зворушливе було в цьому переодяганні, ніби це було переодягання, подібне до того, що його ми спостерігаємо у вівтарі. Але в той час, коли піп натягує на себе шикарну, цілком ідеалістичну ризу, тут ми бачимо, як краще убрання міняють на скромний, можна сказати, матеріалістичний одяг, і до того ж у звичайному коридорі. Словом, Іван Іванович (товариш Жан) і Марфа Галактіонівна (товаришка Галакта) воістину зразково і похвально орієнтувалися у всіх вимогах епохи переходового періоду.

— Знаєш,— сказав мій герой, ступаючи калошами і своєю незмінною парасолькою по асфальту вулиці Томаса Мора. — Мені зараз прийшла геніальна ідея.

— Тобі, Жане, вічно лізуть у голову геніальні ідеї,— сказала Марфа Галактіонівна, ступаючи по асфальту тієї ж вулиці.

Іван Іванович трохи покривився незадоволено, але «геніальна ідея», очевидно, не давала йому спокою, і тому він почав:

— Що соціалізм,— почав він,— можна збудувати в одній країні — це факт. Це надзвичайно талановито доказано і Леніним, і Марксом. Але коли наші дискусійщики не вірять у це, то, по-моєму, можна і одмовитись од вищезгаданої теоретичної формули.

— Що ти мелеш! — оглядаючись, скрикнула Марфа Галактіонівна.— Ти ще, гляди, ляпни десь. Чого доброго, подумають, що ти проти будування соціалізму в одній країні.

— А от я все-таки настоюю на своєму! — рішуче сказав Іван Іванович. — Чому ти хочеш, щоб я обов'язково думав по шаблону? Ми зовсім не проти оригінальних думок. Я тільки хочу сказати, що з цієї формули, по суті, можна зробити трохи іншу, яка мусить задовольнити і нас і не може не задовольнити і їх.

Марфа Галактіонівна зупинилась і здивовано подивилася на свого чоловіка.

— Я тебе не розумію! — сказала вона.

— Не розумієш?.. Ну, як же це так? — задоволено посміхнувся мій герой. — Собаку зарито ось у чому: хіба ми будуємо соціалізм в одній країні? Ну?

Марфа Галактіонівна знову зупинилась і знову здивовано подивилась на свого чоловіка.

— Я тебе все-таки не розумію! — ще раз сказала вона.

Тоді Іван Іванович побідно визирнув поверх своїх окулярів і сказав тремтячим від задоволення голосом:

— А що, як ми, для штуки, поставимо так питання: Росія — раз, Україна — два, Грузія — три, Білорусія — чотири. Хіба це буде одна країна?

— Але ти не подумав про економіку! — кинула товаришка Галакта.

— Правильно! Я про економіку не думав, але я подумав, що для маси так буде ясніш,— сказав Іван Іванович.

— Тоді твоя геніальна ідея є не що інше, як глупота,— різко кинула Марфа Галактіонівна.

Товариш Жан образився: мовляв, навіщо так ображати його?

— Нічого подібного! — сказав він. — Це буде не зовсім поганий полемічний прийом.

— Але цей «прийом» може привести тебе до буржуазної України!

Мій герой раптом ударив себе по коліну: мовляв, це вже, їй-богу, слушне зауваження!

Словом, Іван Іванович певний, що ми «для маси» будуємо соціалізм не в одній країні, а саме в кількох, але, беручи на увагу той факт, що в центральній пресі ще так не ставилось питання і не дебатувалося в цій площині, беручи на увагу також те, що на такій «формулі» може зіграти хтось,— Іван Іванович одмовляється від цієї ідеї і цілком стоїть на постулатах останнього Пленуму ЦК.

В таких цікавих розмовах мої герої пройшли половину путі — тієї самої святкової путі, що один раз на тиждень (а саме в четвер) веде декого з «ідеологічно-витриманих» партійців саме до зали засідань комосередку Івана Івановича.

Уже вечоріло. То тут, то там — по дорозі — фаркали люкси. У церкві дзвонили до вечірні, і дзвін цей тривожив душу кожного обивателя. Обиватель, очевидно, думав про воскресіння Христа, але Іван Іванович про це зовсім не думав,— нарочито думав про антирелігійну пропаганду. Інша справа — гудки на заводах: от коли б вони заревли! О, тоді мій герой теж відчув би якусь тривогу на душі (власне, не на душі — пробачте за цей безпардонний ідеалізм! — а якось більш моністично). Але думав би Іван Іванович не про якусь там первісну християнську комуну, а саме про матеріалістичну діалектику. Це зовсім не означає, що він хоче вульгарно прищепити дарвінізм до соціології,— боже борони! Інакше він не йшов би зараз на зібрання комосередку, так би мовити, per pedes Apostolorum, а найняв би візника й поїхав візником,— це означає, що Іван Іванович (із слів Семена Яковича) завжди був, є і буде зразковим будівничим Радянської держави.

По дорозі до моїх героїв підійшов Методій Кирилович, і скоро вони входили в залу засідань комосередку.

IV

Зала засідань комосередку, а також і про те, як проходили збори.

Це досить-таки симпатично декорована кімната. Кожний її закуток нагадує глядачам, що він не просто закуток, а головним чином «червоний куточок». Тут висять на стіні мало не всі вожді революції.

Крім вождів, тут багато різних революційних плакатів із різними текстами — профсоюзного, комсомольського та іншого походження. Тексти страшенно цікаві, художньо витримані (художня простота!) і такі переконуючі, що погляд ніколи на них довго не затримується, одразу все ясно й зрозуміло. На правій стіні в ореолі «монументального реалізму» висить місцева стінгазета. Це надзвичайно цікава газета. Тут вам і оригінальні відділи, як-от: «Маленькі дефекти великої машини», тут вам і їдкі сатири на місцеве начальство, як-от: «Шашні бувшої кандидатки в комсомол машиністки Попадько».

...Іван Іванович сів на першому стільці в першому ряду. Поруч його сіла Марфа Галактіонівна, а далі Методій Кирилович.

Було тихо. Тільки зрідка прокидалось то тут, то там стримане шепотіння. Раз у раз рипали двері, і зала потроху залюднювалася. За вікном настирливо дзвонили до вечірні, і смішно було, що десь там, у церкві, люди стоять тепер перед лампадками і думають про ідеалістичні катакомби перших християнських мучеників, а тут ніяких лампад нема, світить цілком матеріалістична електрика, і люди думають без всякої ідеалістичної беліберди.

— Ти пам'ятаєш, яку поставлено сьогодні доповідь? — спитав тихим голосом Іван Іванович і подивився на Марфу Галактіонівну.

— Хіба ти забув? — сказала товаришка Галакта. — Та сьогодні ж доповідь про останню вилазку проти самокритики.

— О! — сказав Іван Іванович і підняв свій ніжно-білий вказательний палець.

І він мав рацію: саме так підняти палець. Це означало, що мій герой сьогодні буде уважно ловити кожне слово і ні разу не задрімає тією безм'ятежною дрімотою, коли певний, що можна спокійно трохи поспати, бо, по-перше, в потрібний момент (коли голосують одноголосно) Марфа Галактіонівна легенько штовхне його під бік, і, по-друге, Іван Іванович певний був, що його комосередок «ніколи не зрадить інтересів пролетаріату».

— Інтересно послухати! — сказав мій герой і подивився на Методія Кириловича.

— Надзвичайно інтересно! — сказав Методій Кирилович і, підсунувшись ближче до свого друга, промовив таємничим голосом: — У нас... теж єсть...

— Що єсть? — не зрозумів Іван Іванович.

Методій Кирилович подивився бистрими очима по сторонах — праворуч, ліворуч, назад і нарешті прошепотів чітко й рішуче:

— Дискусійщик! Ви розумієте? Справжній дискусійщик... От вгадайте, де він?

Іван Іванович від такої несподіванки аж одкинувся назад.

— Що ви говорите! — сказав він схвильовано. — В нашій примірній ячейці єсть дискусійщик?.. Галакточко, ти чуєш?

Але Марфа Галактіонівна вже почула цю сенсацію і уважно розглядала обличчя присутніх членів.

— Чи не кур'єр? — спитала вона, пронизуючи поглядом дальню фігуру, що самотньо сиділа в останньому ряду.

— Нє! — рішуче одрубав Методій Кирилович.

Тоді Марфа Галактіонівна знову забігала очима по стільцях.

Комосередок явився вже, так би мовити, in corpore: прийшли всі члени колегії, прийшли завідувачі відділів і начальники та заступники різних канцелярій, прийшов уже голова місцевкому і три рядових службовці, прийшла й організаторка жінок і її організація: секретарка головного начальника, секретарка головного зама і жінка головного начальника (остання, як і Марфа Галактіонівна, ніде не посідала посади і, як і Марфа Галактіонівна, доглядала своїх дітей). Словом, не прийшли ще тільки: секретар комосередку і сам головний начальник, що мусив сьогодні робити доповідь.

...Товаришка Галакта губилася в догадках і ніяк не могла вгадати, хто ж цей дискусійщик.

— Ага! — сказав нарешті Іван Іванович. — Я тепер знаю: це, очевидно, уборщиця!

— Нічого подібного! — сказав Методій Кирилович. — Уборщиця не може бути дискусійщицею, бо вона тільки кандидатка в партію.

— Ну, так хто ж такий? — мало не скрикнула Марфа Галактіонівна. — Ну, не мучайте мене!

Методій Кирилович побачив, що далі він і справді не має комуністичного права мучити своїх товаришів, і, скосивши очі вправо, сказав іронічно:

— Он він!.. Товариш Лайтер!

— Товариш Лайтер? Що ви кажете! — розвів руками Іван Іванович. — Ніколи б не подумав. Такий тихенький і лагідний — і на тобі! Воістину: в тихому болоті завжди чорти водяться.

Марфа Галактіонівна вп'ялась очима в маленьку фігурку товариша Лайтера (він сидів далеко ліворуч).

— Так,— сказала вона, зітхнувши,— він може! Він може бути дискусійщиком. Ти зверни увагу, Жане, на його обличчя — воно страшенно бліде і, я б сказала, майже дегенеративне. Мені чомусь завжди здавалось, що він анархіст-індивідуаліст.

— Ви, може, думаєте, що він і справді якісь ідеї найшов? — сказав

Методій Кирилович, бігаючи очима по підлозі. — Нічого подібного!.. Свій! Свій свого, так би мовити... От у чому сіль!

— Що ви цим хочете сказати? — спитав недогадливий Іван Іванович.

— Та то я... так! — байдуже махнув рукою Методій Кирилович.

Але це таємне «свій» заінтригувало Марфу Галактіонівну, хоч вона й розуміла, в чому справа.

— Ви вічно говорите натяками! — незадоволено сказала вона. — При чому тут «свій»?

— Та то мені просто жалко товариша Лайтера,— сказав Методій Кирилович. — Це буде ще одна зачіпка для антисемітів: знову, скажуть, еврей!

Потім Методій Кирилович почав розповідати, як його колись до глибини душі обурювала «справа Бейліса» і як він взагалі страшенно симпатично ставиться до евреїв. Навіть більше: він вважає, що найгеніальніших людей дала саме ця нація.

— От, приміром, візьмімо Христа,— сказав він. — Наш народ і досі не знає, що Христос був еврей.

— А де він зараз працює? — спитав Іван Іванович.

— Христос? — здивовано подивився Методій Кирилович.

— Та який там Христос! Товариш Лайтер!

Мій герой уже давно надів другу пару окулярів і уважно розглядав дискусійщика. Його зовсім не обходить, що товариш Лайтер еврей: соціальна боротьба не знає національних рямців, і він, як витриманий партієць, мусить бити всякого, хто так чи інакше піде проти самокритики і, значить, проти пролетаріату. І коли Іван Іванович узнав, що в останній час товариш Лайтер завідує трестівською бібліотекою, він тут же вирішив: «Інтелігент! Деморалізований член партії!»

Але на товариша Лайтера дивились зараз мало не всі члени комосередку. Марфа Галактіонівна передала новину сусідці, сусідка сусідові і т. д. Погляди були пронизливі і такі ідеологічно витримані, що «дискусійщик», здається, ще більше зблід.

...Нарешті на дзвіниці покинули дзвонити. Вечірня почалася. Тоді до зали увійшов головний начальник і секретар комосередку. В залі ще тихше стало, навіть зникло шушукання. Все причаїлось у напруженні: дисципліна в комгуртку була зразкова, і члени осередку організовано і по-товариському поважали свого начальника.

— Товариші,— сказав секретар, сходячи на трибуну. — Прошу намітити кандидатуру на голову даного зібрання.

— Семена Яковича! — скрикнуло одразу кілька голосів.

Головний начальник (Семен Якович) поправив свою краватку, мило усміхнувся й розвів руками: мовляв, не можу! Дякую, тисячу разів дякую за таке зворушливе довір'я, але — не можу! Він зрідка показував на своє горло, і присутні могли подумати, що справа в задусі (головний начальник теж страждав зажирінням серця), але ці припущення (правда, їх і не було) одразу ж розвіяв секретар.

— Семен Якович сьогодні не може головувати,— сказав він,— бо сьогодні Семен Якович робить доповідь.

— А... а... це інша справа,— загуло в залі, і комосередок, добре пам'ятаючи рішення партії про середпартійну демократію, запропонував кандидатуру з низів.

— Методія Кириловича! — знову скрикнуло одразу кілька голосів.

Іванові Івановичу якось неприємно йойкнуло під серцем. Річ у тім, що він з Методієм Кириловичем був, так би мовити, на рівних правах: обидва були члени колегії і обидва вважалися «замами». І тому, коли комосередок після головного начальника називав ім'я Методія Кириловича, мій герой завжди почував себе не зовсім гарно і думав, що трапилось велике непорозуміння.

Марфа Галактіонівна одразу помітила це.

— Я гадаю, так і треба! — сказала вона, коли Методій Кирилович

не тулився вже до неї і сів на місце голови зібрання (звичайно, після одноголосного голосування). — Саме його й треба було вибирати по останній інструкції з ЦК. Не можна ж увесь час вибирати Семена Яковича й тебе. Треба ж видвигати й більш нижчі інстанції.

Іван Іванович із вдячністю подивився на свою дружину і, можна сказати, трохи заспокоївся.

— Товариші! — сказав Методій Кирилович. — Перше питання нашого порядку дня — це остання вилазка проти самокритики. Слово має Семен Якович.

В залі зовсім змертвіло. Навіть чути було, як ударив по вікнах дрібний осінній дощик. Частина поглядів пронизала головного начальника, що в цей момент зійшов на трибуну і вже положив конспект для доповіді — номер «Правды», частина комгуртка дивилась на товариша Лайтера, що в цей час нервово ламав пальці і уперто дивився на підлогу.

— Товариші! — почав головний начальник. — На попередньому зібранні я робив доповідь про режим економії. Що я говорив? Я говорив, що до режиму економії ми, комуністи, не можемо ставитися пасивно, і потім я говорив, що таке режим економії. Що ж таке режим економії? Режим економії є один з останніх бойових лозунгів нашої пролетарської партії, і треба його розуміти не тільки... е... е... так би мовити, в широкому масштабі, але треба знайти йому місце і в нашому особистому житті. Беремо знову ж таки олівець. Без режиму економії як би ми до нього ставились? Ми до нього ставились... е... е... так би мовити, неохайно. Я сам мав честь бачити, як один із наших шановних товаришів,— тут Семен Якович мило усміхнувся й подивився на управділами,— викинув у кошика олівець на $1^1/_2$, приблизно ще не списаного вершка... Текс!.. Хе... Хе...

Головний начальник зупинився, налив з графина води й, запиваючи водою початок своєї цікавої промови, батьківським веселодокірливим оком дивився на управділами, що викинув у кошика олівець на $1^1/_2$ приблизно ще не списаного вершка. Дивилась у цей час і вся аудиторія на вищеназваного управділами. Але ніхто не дивився на управділами вовком: всім грала на устах мила й симпатична усмішка, хоч і трохи докірлива, як і головному начальникові, бо всі були певні, що управділами цілком свідома людина і цього більше не зробить.

— Текс! — продовжував Семен Якович. — Але що треба було зробити при іншій ситуації?.. Е... е... так би мовити, при режимі економії?.. Ну-с?.. Треба було цього олівця не викидати в кошик, а купити для нього наконечника за дві копійки і списати олівець до кінця. Ну-с?.. От що, на мій погляд, є режим економії, так би мовити, в буденному житті.

Головний начальник ще налив з графина води і запив дальшу частину своєї цікавої промови.

— Текс! — продовжував він далі. — І коли я тепер підходжу до останньої вилазки проти самокритики, то що я бачу в ній? Я в ній бачу ту ж саму несвідомість!.. Цим я зовсім не думаю образити нашого шановного Климентія Степановича і прирівняти його цілком законну помилку з олівцем до беззаконної вилазки проти самокритики, але елементи несвідомості... е... е... так би мовити, трохи сходяться!

— Семене Яковичу! — скрикнув управділами. — Я свою помилку давно вже визнав. Для мене нема самолюбства в партійних справах.

— Прекрасно! — сказав головний начальник. — В партійних справах і не може бути самолюбства. Треба завжди одверто і публічно визнавати свої помилки... Але дозвольте до діла... Отже... е... е... остання вилазка проти самокритики.

Тут доповідач зробив відповідно серйозне обличчя, вийняв з бокової кишені пенсне, розгорнув «Правду» і совісно, без всяких ліричних рефренів, цілком конкретно розповів комосередкові те, що було написано в газеті з приводу самокритики, і що читали всі партійці, і що

вони мусили ще послухати. Доповідь була цікава, і аудиторія так захопилася нею, як ніколи.

— Тепер дозвольте зрезюмувати! — сказав нарешті головний начальник. — Отже, остання вилазка проти самокритики є, так би мовити, цілком несвідомий і бузотерський акт. Але ми віримо, що товариші визнають свої помилки і покинуть бузу. Коли ж вони цього не зроблять,— тут Семен Якович зробив відповідно суворе обличчя,— то... е... е... пролетаріат примусить їх це зробити!

Гучні оплески покрили промову оратора. Хтось скрикнув: «Хай живуть наші вожді!» — і аудиторія, зробивши Семену Яковичу овацію, мало не проспівала Інтернаціонал. Такого ентузіазму давно вже не було в комосередкові, і відчувалося, що загроза з боку Лайтера міцно з'єднала ввесь, коли так можна висловитися, авангард пролетаріату.

— Товариші,— сказав Методій Кирилович, коли аудиторія стихла. — Хто хоче взяти слово?

Всі подивилися на того ж таки товариша Лайтера. Хто ж, як не він, мусить першим виступити? Звичайно, йому не зовсім приємно боротися з такою витриманою аудиторією, але що ж робити: не лізь, куди не треба!

— Дайте мені слово! — сказав нарешті товариш Лайтер.

По аудиторії пронісся шум і раптом стих. Так буває перед грозою, коли замирають дерева і десь далеко синіє грізний тайфун. Чути було, як у вікна б'є дрібний осінній дощик і як Іван Іванович протирає свої рогові окуляри білосніжною хусточкою.

— Товариші! — сказав товариш Лайтер. — Я не тільки не думаю виступати з критикою постанов ЦК, я, навпаки, я...

Але тайфун уже налетів: аудиторія зашуміла. Скажіть, будь ласка, яка самовпевненість! Він не думає виступати з критикою постанов ЦК? Боже мій, до чого ми дожили! Який-небудь шпінгалет і... з такими претензіями: він не думає виступати проти постанов ЦК! Яке нахабство, яка самозакоханість.

— Товариші! — скрикнув товариш Лайтер і ще більше зблід. — Дозвольте мені висловити деякі думки з приводу справжньої постановки самокритики.

Що таке? Що він там каже?.. «Справжньої постановки самокритики»? Скажіть, будь ласка, який науковий співробітник! Де це він такого розуму набрався? Яке нахабство! Яка самозакоханість!.. Ну, це вже занадто! Ми не припустимо, щоб різні шпінгалети морочили нам голову своєю демагогією.

— Товариші! — ще раз скрикнув товариш Лайтер. — Я тільки хочу дещо сказати про членів нашого комосередку... Я...

Аудиторія ще більше зашуміла. В кожному прокинувся бойовий дух, коли так можна висловитися, «більшовицького старогвардійця», і кожному хотілося підскочити до трибуни і скрикнути: «Досить нам меншовицьких промов!»

— Товариші,— востаннє скрикнув товариш Лайтер. — Я... я... я... ми... ми... ми...

Але даремно: тайфун бушував! Тоді Методій Кирилович зробив знак рукою, і тайфун зник. Методій Кирилович звернувся до товариша Лайтера з милою, батьківською усмішкою:

— Як бачите, товаришу Лайтер, аудиторія вас не хоче слухати. Я тут зовсім ні при чому. Очевидно, ваші ідеї не користуються в масі успіхом.

Товариш Лайтер знизив очі (йому, очевидно, було ніяково за свої ухили і за провал своїх ідей у масі) і сів на своє попереднє місце.

— Хто ще хоче взяти слово? — сказав Методій Кирилович.

Іван Іванович відчув, що тепер якраз прийшла черга за ним. Саме він тепер і мусить виступити і показати свій ораторський хист у боротьбі з місцевою опозицією.

— Я прошу! — сказав мій герой і, побідно ступаючи, зійшов на трибуну.

Мій рішучий і симпатичний герой поклав свій портфель на портфель головного начальника, протер свої окуляри білосніжною хусточкою й почав:

— Дорогі товариші! Наш друг товариш Лайтер хоче взяти на себе роль місіонера і проповідувати свої сумнівні і, як ви бачили, безгрунтовні ідеї в тій країні, яка ніколи не була християнською — episcopus in partibus. Ви розумієте?..

Тут Іван Іванович, як і його начальник, налив з графина води і побідно подивився поверх окулярів на аудиторію: мовляв, єхидний початок?

— Ловко,— пронісся шум похвали по аудиторії.

— Але,— продовжував мій герой,— ми таких місіонерів не приймаємо!.. (Голоси: «Правильно! Правильно!..») Попередній оратор, себто товариш Лайтер, багато розпинався з цієї трибуни, запевняючи нас, що самокритика нам не потрібна, що самокритика загальмує наш господарчий процес, що і т. д. і т. п. А от я говорю — нічого подібного! Вона не може загальмувати господарчий процес! (Голоси: «Правильно! Правильно!»). Хто повірить товаришу Лайтеру? Ну, скажіть мені, хто йому повірить?

— Ніхто! — скрикнуло одразу кілька голосів.

— Цілком справедливо: ніхто! Тисячу разів — ніхто! — Мій герой уже входив в азарт. — Ми всі пам'ятаємо, як важко нам було завоювати диктатуру пролетаріату, скільки ми крові пролили на полях горожанської війни, скільки наших дорогих товаришів розстріляно в контррозвідці, і ми не можемо мовчати і не сказати товаришу Лайтеру: «Уберіть, будь ласка, ваші сумнівні руки від досягнень пролетаріату і не морочте нам голови!» Ви хочете розколоти партію, але це вам не вдасться. Ви хочете... але — досить! Досить!..

Тут Іван Іванович раптом взявся за серце і сказав, що він не може скінчити своєї промови, бо боїться «за розрив серця». Аудиторія покрила Івана Івановича гучними і вдячними оплесками. Видно було, що товариш Лайтер і справді помилився: осередок був цілком ідеологічно витриманий,

Після Івана Івановича ще виступали промовці, але все вже було ясно, і тому Методій Кирилович закрив зібрання.

Комосередок повалив на вулицю. Дощик у цей час ущух, і над городом мовчазно стояли важкі, осінні хмари.

— Ну, як я його? Добре? — спитав Іван Іванович.

— Ти сьогодні прекрасно говорив,— сказала Марфа Галактіонівна. — Мар'я Іванівна прямо захоплена твоєю промовою.

— Шкода тільки, що мені серце не дає розійтися! — зітхнув мій герой. — Тепер я цілком переконаний, що маю ораторський хист... Цілком!

V

І от мої симпатичні герої увійшли вже в свою квартиру, а також і про те, як може звичайний випадок наробити багато неприємностей.

І от мої симпатичні герої увійшли вже в свою квартиру. Всюди зразковий порядок, і все на своєму місці. Явдоха порається в кухні біля помийного корита, мадемуазель Люсі вишиває сорочку своєму майбутньому нареченому. Діти вже сплять безм'ятежним сном.

— Ти не пам'ятаєш,— спитав Іван Іванович,— мені не подавали на зібранні записок?

— Здається, ні,— сказала Марфа Галактіонівна.

Мій цілком задоволений герой одсунув од себе чашку з чаєм і взяв портфель.

— А все-таки подивимось,— сказав він. — Може, я так захопився, що й не помітив, як укинув якусь.

Іван Іванович поліз у теку і почав там ритися. Рився він недовго, бо раптом натрапив на якийсь документ. Він витяг його.

— В чому справа? — сказав Іван Іванович і зблід.

— Що ти там найшов, Жане? — спитала Марфа Галактіонівна.

Іван Іванович подивився на дружину розгубленими очима й передав їй документ. Марфа Галактіонівна вихопила із рук Івана Івановича вищезгаданий таємний документ і теж зблідла.

— Як ти гадаєш? — спитав Іван Іванович. — Що це означає?

— Не розумію! — розвела руки Марфа Галактіонівна.

— Чи не підсунув хтось нарочито... з метою скомпрометувати мене? Як ти гадаєш?

Марфа Галактіонівна уважно подивилася на стелю: вона думала. Вона довго думала і нарешті сказала:

— Все можливо... — сказала вона. — Я знаю: у тебе багато ворогів.

— Що ти кажеш, Галакточко! — скрикнув Іван Іванович. — У мене багато ворогів? Чого ж ти мені раніш про це не говорила?

— Я не хотіла тебе турбувати! — зітхнула Марфа Галактіонівна. Навіщо про це говорити, коли в тебе й так погане серце!

— Хто ж ці вороги? — знову скринув Іван Іванович.

— Я не знаю! — зітхнула Марфа Галактіонівна. — Як я їх можу знати, коли вони таємні.

Іван Іванович у розпуці схопився руками за своє волосся й похилився на стіл.

. . . .

Проте він і мав рацію: документ, що його хтось підсунув у його портфель, і справді був страшний документ. Це була хоч, може, і легальна, але, на жаль, ще не оголошена стенограма якогось Пленуму ЦК. Це була, можливо, зовсім не таємна, а можливо, й цілком таємна книжечка, бо мій герой її не читав, на жаль, а прочитати зараз (та ще й усю!) він ніяк не міг.

Як навмисно, в цей момент за вікном знову побіг дрібний осінній дощик, і здавалося вже Івану Івановичу, що й справді в нашому житті є місце для мінору і що не завжди однаково світить електрика: іноді бадьорим радісним світлом ідеологічно витриманого куточка, а іноді трохи інакше.

— Ну, так що ж робити? — спитав Іван Іванович підстреленим голосом.

— Очевидно, треба цю книжечку негайно спалити — і квит! — сказала Марфа Галактіонівна.

— Спалити? А ти певна, що її не нарочито підложено мені? А що, як спитають, де я її дів?.. Може, однести її Семену Яковичу?

— І це не діло! — сказала Марфа Галактіонівна. — Знову ж таки спитають, де ти її взяв.

— Боже мій! — простогнав мій герой. — Що мені робити?

Марфа Галактіонівна теж не знала, що робити. Чого тільки вона не передумала в цей момент. Але проклятий документ загадково маячів на столі, і розгадки не видно було.

Але от раптом почало вияснятися, і Марфа Галактіонівна скрикнула.

— Я вже знаю! — скрикнула вона. — Це непорозуміння!

— Що ти хочеш сказати? — з полегшенням зітхнув Іван Іванович.

— Я хочу спитати тебе: де лежав твій портфель? Здається, на портфелі Семена Яковича?

Іван Іванович приложив пальця до своїх уст і задумався.

— Здається,— сказав він,— здається, на портфелі Семена Яковича.

— Ну й от! Так знай же: цей документ положив у твій портфель не хто інший, як Семен Якович, і положив зовсім випадково.

— Як так випадково? — не зрозумів Іван Іванович.

— А так! Я пам'ятаю, що він щось виймав із свого портфеля, і, очевидно, саме цю книжечку. Він, мабуть, хотів нею ілюструвати свою промову, але потім передумав і положив її... та уже не в свій портфель, а випадково — в твій!

— Геніальна ідея! — скрикнув Іван Іванович. — Ти, голубко, їй-богу, як Шерлок Холмс... Тільки як його спитати?

— Ну, це просто,— сказала Марфа Галактіонівна. — Іди зараз до телефону і поцікався, чи не загубив він чогось із свого портфеля.

Мій герой схопивсь із свого стільця й побіг до кабінету. Чути було, як він нервово взяв рурку і чітко сказав:

— Сорок нуль два... Не вільно?.. Тьху!.. Чорт!..

Чути було, як він знову сказав: «4002», але знову було не вільно. І так до трьох разів. На четвертий раз Івана Івановича з'єднали з Семеном Яковичем, а за дві хвилини мій герой уже вскочив до їдальні.

— Ти не помилилась! — скрикнув він і схопив у свої обійми свою симпатичну й догадливу дружину. — Ти не помилилась! Семен Якович випадково положив цей документ у мій портфель!

Марфа Галактіонівна надзвичайно раділа такому щасливому кінцю і запропонувала навіть Івану Івановичу повечеряти з вірменською.

. . . .

І от Іван Іванович давно вже лежить на своїй сюрпризній ліжниці і читає останній номер «Правды». З радіорупора чути оркестр якоїсь оперетки, а з кухні чути, як Явдоха порається біля помийного корита.

Марфа Галактіонівна зняла спідницю й залишилася в панталонах. Вона підійшла до дверей в дитячу спальню і сказала:

— Ecoutez! Передайте мені, будь ласка, нічний горщик.

— Avec plaisir, madame,— сказала мадемуазель Люсі і передала горщик.

Потім мадемуазель Люсі пішла до дитячих колисок, де вже спали безм'ятежним сном Май і Фіалка, а Марфа Галактіонівна полізла на сюрпризну ліжницю й посунула Івана Івановича до стіни своїм шикарним торсом.

— Ну, а все ж таки,— сказала вона. — Чим же соціалізм відрізняється від комунізму... конкретно?

— Боже мій! Я ж тобі вже говорив,— сказав Іван Іванович. — Комунізм — це вища, так би мовити, ідеальна суспільна форма.

Марфа Галактіонівна широко позіхнула й погасила електрику. Скоро в кімнаті чути було легенький храп. За вікном мжичив осінній дощик, але не було в ньому мінору: це був дощик справжнього мажорного сезону. Після трагічної події з вищеназваним документом Івану Івановичу снилися поля і м'яко-бірюзове небо, де прекрасні горизонти тривожать душу тією легенькою тривогою, що не запалює тебе бунтом дрібнобуржуазного імпресіонізму, а зовсім навпаки: ласкає радісним спокоєм мажорно-монументального реалізму.

VI

Чим же треба кінчити, а також і про те, що ж не дає авторові скінчати негайно.

Чим же треба кінчати? Кінчати, очевидно, прийдеться не сном Івана Івановича (хай він собі спить на здоров'я), а описом того трагічного фіналу, що все-таки звалився на зовсім і ніяк не винну голову мого ідеологічно витриманого героя.

Правда, славетний винахід (про нього далі, це саме той винахід, що зробив ім'я Івана Івановича безсмертним!) примушує автора написати

ще невеличкий розділ, але, по-перше, цей передостанній розділ є, так би мовити, розділ необов'язковий (нетерплячий читач може його й не читати), а по-друге, великим злочином було б обминути те, чого обминути ніяк не можна.

Отже, після осені прийшла, як і треба було чекати, зима.

Морози були люті, але мій герой самовіддано томився в духоті: його будинок, що на вулиці Томаса Мора, викликав на «соціалістичне змагання» (так саме і написано в домкомівських книгах) будинок, що на вулиці Щукіна, і тому не можна було «підкачати» навіть в сенсі опалення: кожний із будинків доводив, що він тепліший за свого супротивника і що він не тільки вміє боротися з буржуазією, а й з природою з успіхом сперечається. І от колись, сидячи в такій духоті, Іван Іванович сказав:

— Галакточко! — сказав колись Іван Іванович. — Я почуваю, що я можу прислужитися своїй партії, по-перше — партійною та радянською роботою, а по-друге, й своїми винаходами.

— Що ти надумав, Жане? — сказала Марфа Галактіонівна, кусаючи державні горіхи (вона ніколи принципово не купувала горіхів у приватника і їла тільки державні горіхи з державних лісів, саме ті, що як подарунок присилав їй брат — лісничий). — Ну, говори — я послухаю.

— Бачиш,— промовив Іван Іванович,— сидів я оце й думав про літо. Прийде, значить, літо, а з ним прилетять і мухи. Ти уявляєш, як вони перешкоджають нашій роботі? Жах! Так от я й вирішив: треба вигадати якусь мухобойку. І я вигадаю, даю чесне комуністичне слово. Ти думаєш, що мені бракує таланту? Ну, не скажи, голубонько!

— Чому ж бракує? — промовила товаришка Галакта, підкочуючи очі до лоба. — Я зовсім не сумніваюсь! Буває так, що талант проявляється навіть у простого народу, а ти ж інтелігент, з вищою освітою.

Такий відгук з боку дружини на його бажання винайти мухобойку так підбадьорив мого героя, що він тут же приступив до роботи. По-перше, він написав заяву до свого комосередку, щоб його звільнили від партнавантаження (бюро комосередку вже на другий день звільнило його від партнавантаження, «як наукового робітника, що працює над власним винаходом»), а, подавши заяву, взявся за мухобойку.

Всю зиму Іван Іванович самовіддано ламав собі голову і тільки напровесні прийшов до того висновку, що відповідно до найновіших досягнень техніки мухобойку треба зробити за допомогою електрики. Тоді Іван Іванович почав студіювати деякі дисципліни і почав робити спроби. На його столі появились електроскопи з листочками, він утворював, скажім, протилежні електрики на сполучених електроскопах, він ловив «електричний вітер» і гасив ним свічку. Він звертався до лейденської банки та Франклінового колеса і, нарешті, після довгої праці вражений був раптом у саме серце згадкою про так звану спробу Гальвані. Як відомо, Гальвані довів, що м'язи і нерви у тварини можуть бути за джерела електрики, але Івана Івановича страшенно зворушувало те, що при сполученні нерва і м'язів жаби, скажім, жаб'яча ніжка дригає. Зворушувало саме те, що вона д р и г а є. Мій герой інакше і не уявляв собі смерть мухи на електричній мухобойці, як смерть, що їй, так би мовити, прелімінарно відповідало дригання ніжками.

В скорому часі Іван Іванович зробився героєм дня нашого, як він говорить, заздалегідь і з обуренням відкидаючи ганебне міщанство, «з голови до п'ят революційного міста»: він таки винайшов електричну мухобойку. Про нього заговорили всюди, а Марфа Галактіонівна стала ще більше поважати його. Секрет винаходу не було оголошено, але відомо було, що мухобойка надзвичайно оригінально била мух: коли муха сідала на апарат мого героя і саме на тому місці, де за проектом бажано було, щоб вона сіла, електрика обов'язково вбивала її.

— От тільки біда,— говорив Іван Іванович,— що муха не завжди сідає там, де треба... Ну, нічого,— додавав він. — Нічого!..

І він мав рацію так додавати. Головне — початок, а потім якось удосконалиться: коли не він удосконалить свій апарат-мухобойку, то синок його. Май, підрісши, завершить справу свого талановитого батька-винахідника. Одним словом, Іван Іванович на деякий час заспокоївся. Саме на той час, поки його голову знову не пронизала нова геніальна ідея.

Як уже було сказано, будинок мого героя був у стані «соціалістичного змагання». Цей надзвичайно похвальний факт теж міг би навести Івана Івановича на ту думку, що «соціалістично» можуть змагатися не тільки колективи, а й окремі індивідууми, та цього не трапилося, а навів його на цю думку (хоч це, на перший погляд, і дивно) — навів його власний радіорупор.

Відпочивав, значить, мій герой на канапі і чекав чергового концерту з місцевої радіостанції. Май і Фіалка гралися в спальні з мадемуазель Люсі, товаришка Галакта сиділа з його другом Методієм Кириловичем у кабінеті. Раптом зашипіло.

— Алло! Алло! Говорить радіостанція на хвилі... — і т. д.

Прекрасно! Але чує тут Іван Іванович від конферанса, що радіостанція бере сьогодні на себе роль плацдарму для «соціалістичного змагання». Конкретно кажучи, сьогодні (конферанс говорить) змагаються: балабаєчник, скрипник, бандурист, піаністка, домрист, гармоніст та гобойщик.

— Інтересно послухати! — подумав мій герой. — Подивимось, хто кого!

Першим виступив балабаєчник. Беручи до уваги, що саме так, по-вищезазначеному, змагатися можуть тільки здорові мажорні елементи нашого суспільства, балабаєчник на цей раз найшов можливим заграти якусь песимістичну пісеньку, що їй досі не давали місця на радіостанції. В такому ж дусі грали й інші змагальники. Мій герой спершу незадоволено хитав головою, але потім прийшов до тієї ж думки, що й балабаєчник («Саме так, по-вищезазначеному, змагатися можуть тільки здорові, мажорні елементи нашого суспільства»), і, прийшовши до цієї думки, раптом прийшов і до другої.

— Методію Кириловичу,— покликав він схвильованим голосом свого симпатичного колегу. — Я вас викликаю на соціалістичне змагання!

Сказавши це, Іван Іванович протер окуляри своєю білосніжною хусточкою, з вдячністю подивився на радіорупор і нарешті помандрував до їдальні, де його симпатичний друг сидів з його ж таки милою дружиною. Момент був не зовсім вдалий для зустрічі двох приятелів (Методій Кирилович ще не встиг зовсім очутитись після інтимної розмови з товаришкою Галактою), і все-таки до згоди прийшли негайно.

— Я ваш виклик приймаю! — обсмикнувшись, нарешті рішуче заявив Методій Кирилович. — Будь ласка!

І тут же вирішено було, що Іван Іванович зробить три мухобойки, а Методій Кирилович буде три дні агітувати серед службовців тресту за утворення фабрики виробництва цих же таки мухобойок.

В таких цікавих розмовах і в таких же не менш цікавих думках проходили дні мого героя.

Після різдва приїхав до Івана Івановича брат Марфи Галактіонівни — товариш Мрачний (псевдонім). Саме той брат, що лісничий. Брат приїхав, як виявилося, надовго, бо його, як виявилося, партія зняла з партії та з лісництва чи то за шахрайство («за шахрайство» — говорили злі язики), чи то за опозиційні ухили («за опозиційні ухили» — говорила товаришка Галакта). Проти ухилів Іван Іванович, як відомо, рішуче боровся, але в даному разі він не міг боротись,— не тому, що справа йшла про боротьбу проти родича, а тому, що мій герой був тактовною, шляхетною людиною і нешляхетно поводитись із гостем, можна сказати, органічно не міг, тим паче, що по городу почали ходити «т р и в о ж н і» чутки відносно якогось «переобрання» політбюро.

Товариш Мрачний цілими днями громив «апаратчиків» і запевняв Івана Івановича, що «це їм так не пройде»— Іван Іванович слухав, а Марфа Галактіонівна говорила.

— Я думаю,— говорила Марфа Галактіонівна,— що Зюзя має рацію бути незадоволеним з апаратчиків. Ти як гадаєш, Жане?.. Ти знаєш, я вже давно точу зуби на Сталіна.

— Я, Галакточко, нічого не маю проти,— нарешті зітхав мій стійкий герой,— але щодо Сталіна, я з тобою,— тут Іван Іванович озирався,— згодний. Згодний, Галакточко. Цілком! На мій погляд, він теж... як би його сказати, дискусійщик... Себто треба припускати, що він буде дискусійщик.

— Треба припускати? — кричав товариш Мрачний. — І це говорите ви, високоінтелігентна людина?

Тут мій герой не те щоб дрейфив, а просто говорив, що його не так зрозуміли, що він, звичайно, і в цьому питанні «органічно» не може бути нереволюціонером «з голови до п'ят» і що він хоче тільки, щоб усе було добре і щоб перемога була на боці пролетаріату, себто щоб можна було спокійно ходити до ячейки в четвер і жити по-людськи. Досить він уже настраждався на фронтах, себто у наросвіті, коли була громадянська війна.

— А все-таки,— насідав товариш Мрачний,— все-таки скажіть мені: невже й по-вашому потрібна ця ідіотська самокритика?

Іван Іванович виймав свою білосніжну хусточку і нервово протирав нею окуляри. Він, звичайно, знав, як він має відповісти, але не міг, на жаль, відповісти, бо тут якраз втручалася товаришка Галакта.

Марфа Галактіонівна причиняла двері і говорила конспіративним голосом.

— Звичайно, Жане, це абсурд,— говорила вона. — Невже ти й досі погоджуєшся? Ну, скажи мені! Скажи!

Іван Іванович нібито раніш погоджувався, себто гадав, що товаришка Галакта теж погоджується, але тепер він уже не міг погоджуватись, тим паче що, зі слів товариша Мрачного, «апаратчики» мусили «на днях полетіти» і «взагалі загубити свою силу».

— Ні!.. Не погоджуюсь! — раптом рішуче ще раз зітхав Іван Іванович і, тут же підбадьорений вдячним поглядом дружини, додавав: — Я навіть скажу вам по секрету, що я з самого початку мало довіряв цій ідеї. Їй-богу.

Словом, Іван Іванович говорив тільки те, що підказувала йому його революційна совість. Правда, коли товариш Мрачний, діставши посаду, раптом змінив свої погляди, Іван Іванович не змінив своїх поглядів, він просто знову зупинився на своїх, що були до приїзду товариша Мрачного, позиціях, себто він знову почав гаряче захищати «самокритику», але це показує тільки те, що мій герой, будучи ортодоксальним марксистом, не міг не володіти добре ланцетом матеріалістичної діалектики. От і все, плюс, звичайно, революційна совість.

І тому незрозуміло (рішуче незрозуміло!), як могло трапитись це велике горе, це грандіозне нещастя. Ви питаєте, яке нещастя, яке горе? Читайте останній розділ — і ви побачите.

VII

Трагічний фінал, а також і не про те, які треба зробити висновки.

Колись Іван Іванович лежав після смачного обіду на канапі і переглядав «Вісті». Він завжди уважно переглядав цю газету: по-перше, тому, що тут було багато урядових розпоряджень, а він не хотів бути не в курсі державного будівництва, а, по-друге, тому, що редакція цієї газети його остаточно зворушувала підбором матеріалу. Тут було всього в міру: і смішного (Іван Іванович, наприклад, дуже обурювався

з поведінки драматурга Куліша, що в своїй п'єсі «Мина Мазайло» нахабно висміяв майстра мажорного сміху Іону Вочревєсущого: Іону Вочревєсущого Іван Іванович вважав мало не за геніальну людину), тут було трохи і про кооперацію, трохи про сільське господарство, а також трохи і про культурне життя країни. Особливо Івана Івановича зворушували передові статті, і саме ті, що йшли без підпису.

— Не говори, Галакточко! — часто схвильованим голосом кидав він у бік своєї дружини. — От би в кого повчитися нашим газетам! Яка краса вислову! Скільки в цих передових споживи для серця й розуму. Як вони хвилюють своєю тематикою! Ні, не говори, Галакточко, все-таки постановка справи — велике діло!

— Ще б пак! — зітхала Марфа Галактіонівна. — Це ж наша найстаріша газета. Скоро матиме мало не десятилітній досвід!

Іван Іванович дивився у вікно на молодий сніжок, і на його душі була радість і гордість невимовні...

...Так от, значить, одного разу Іван Іванович лежав після смачного обіду на канапі і переглядав «Вісті».

Раптом його очі поширились, і він, як і тоді, коли натрапив на випадково положений до його портфеля «страшний документ», як і тоді, дуже зблід. Ніжні пальці мого героя затремтіли. Як на гріх, у цей час в квартирі нікого не було (вся сім'я поїхала до парку шпацірувати), була тільки в кухні Явдоха. Іван Іванович протер очі і ще раз уважно перечитав ті рядки, які його так схвилювали. Потім мій герой підвівся з канапи і, можна сказати, навіть забігав по кімнаті. Він ніколи так енергійно не метушився, як тепер, і тому треба було припускати, що він вичитав щонайменше про оголошення війни, навіть уже про наступ ворожих сил на Радянську республіку чи то оголошення про смерть якогось свого любимого вождя.

— Загибель революції,— шепотів він. — Явна загибель! Коли газета не бреше — а я їй завжди вірив! Коли вона не бреше, то... Ні! Ні! Цього не може бути. Ні! Ні!

Іванові Івановичу навіть піт виступив на лобі. Хвилинами здавалося, що він знепритомніє і, як підстрелений заєць (правда, він цього моменту скоріше подібний був до, коли так можна висловитися, схвильованої породистої корови) — і, як підстрелений заєць, упаде на свій сюрпризний килим.

Та цього — слава тобі господи — не трапилося. Мій герой потроху почав відходити і нарешті зовсім одійшов. Тоді він підійшов до вікна і одчинив вікно. Запахло весняними пахощами (тоді вже йшла весна). Прямо — заходило сонце. Воно заходило так звичайно, ніби в газеті нічого страшного й не було. Навіть образливо було дивитися на цю байдужу огняну кулю. Але Іван Іванович навіть не звертав на це уваги: мовляв, плювать йому на сонце, він давно вже взяв себе в руки. Правда, ті руки, що він у них взяв себе, ще трохи і навіть більше, ніж трохи, тремтіли, але при чому ж тут він?

Мій герой витер з лоба вищезгаданий піт і, не маючи з ким поділитися своїми думками, раптом відчув у собі прилив ніжності й велике бажання поговорити із своєю куховаркою.

— Посуд миєте, Явдошко? — ніжним, ласкавим, мало не соцвихівським голосом сказав Іван Іванович і зупинився на порозі кухні. — Ну, як воно — не важко вам жити в нас?

— Чого там важко! — відповіла, як і завжди, трохи холоднувато («чорна невдячність!») куховарка. — Чого там важко, ми вже звикли, барин!

Іншого разу мій, зрідка трохи глухуватий герой, можливо, і не звернув би уваги на це обурливе «барин». Товаришка Галакта навіть думала, що це в порядку речей: мовляв, нічого тут особливого нема, коли куховарка називає Жана «барином» — по-перше, ніхто цього не чує, і, значить, нема тут ніякої компрометації партії, а по-друге, товаришка Галакта ніколи не посміє позбавити Явдоху волі слова

(куховарці так подобається — хай так і говорить!). Але на цей раз Іван Іванович мало не підскочив.

— Який я вам барин, Явдошко! — скрикнув він у жахливій розпуці. — Що ви говорите, дорогая моя куховарочко! Хіба я вам барин? — Іван Іванович мило усміхнувся й, розвівши руками, пояснив: — Товариш! Так! Товариш!

Явдоха здивовано подивилась на хазяїна.

— Хай буде й по-вашому! — знизала вона плечима і, знизавши плечима, взялася за цеберку з помиями.

Але тут з Іваном Івановичем трапилось щось небуденне. Підскочивши з незвичайною для нього легкістю до куховарки, він делікатно відштовхнув її від цеберки з помиями.

— Так, так, Явдошко! — промовив Іван Іванович тремтячим голосом. — Я вам не барин, я... я вам справжній друг і товариш. Я вам — ви ж пам'ятаєте? — я вам завжди говорив, щоб ви називали мене товаришем! — (Іван Іванович і сам уже вірив, що він завжди пропонував Явдосі називати себе товаришем, хоч цього, можна сказати, й не було — не тому не було, що він не хотів, а тому, що він просто забув). — Завжди говорив, Явдошко! І тепер говорю! Да!..

Іван Іванович знову витер піт із свого чола й несподівано скрикнув:

— Дозвольте,— скрикнув він,— я винесу цеберку з помиями!

Ця остання пропозиція вискочила з уст хазяїна якось зовсім без всякої потреби. Але, вискочивши, вона вже не могла повернутися в ті ж таки уста і саме так, наче її й не було, воістину, слово не муха — вилетить, не спіймаєш навіть за допомогою мухобойки. Іван Іванович захвилювався тим хвилюванням, коли почуваєш себе героєм, а здивована Явдоха рішуче не хотіла йому віддати цеберки. Почалась боротьба. І невідомо, чим би вона скінчилася, коли б у цей момент не відчинились двері і в дверях не зупинилась Марфа Галактіонівна.

— Жане? В чому справа? — грізно сказала Марфа Галактіонівна, побачивши боротьбу. — Що це означає?

Товаришка Галакта зрозуміла, звичайно, цю сценку як залицяння мого героя до куховарки, і тому, не довго думаючи, вона тут же скрикнула.

— Геть,— скрикнула вона, звертаючись до Явдохи. — Щоб твоя нога більш тут не була. Геть! Геть!

— Що ти робиш, Галакточко,— в свою чергу скрикнув Іван Іванович. — Не роби цього, голубонько. Не роби! Прошу тебе, не роби!

Але Марфа Галактіонівна вже нічого не чула і тільки кричала «геть». Коли ж куховарка вийшла з кухні і коли червоний і спітнілий Іван Іванович підвів свою дружину до канапи, то вона, Марфа Галактіонівна, й тоді не дала промовити слова. Потім товаришка Галакта зробила істерику. Нарешті істерика скінчилась, і тоді виявилося, в чому справа. Виявилося тоді, коли мій герой остаточно переконав свою стурбовану дружину, що він не залицятися хотів до Явдохи, а тільки хотів показати їй, що він нічим (буквально нічим!) не відрізняється від неї, від куховарки, і навіть може винести цеберку з помиями. Переконав він її не словами, а, так би мовити, ділом. Це трапилося саме тоді, коли й товаришка Галакта прочитала у «Вістях» ті рядки, які так схвилювали Івана Івановича.

— Так! Ти мав рацію! — уже подвійним голосом (спокійним, що Іван Іванович не зрадив, і неспокійним, що газета) сказала вона, бризкаючи на себе одеколоном. — Так. Ти мав рацію. Але ти, Жане, не маєш рації хвилюватися. Боже мій, чого ти, Жане, так хвилюєшся? Не роби паніки! Пожалій своє серце! Чистка ж тільки для низів! Члени колегії, на мій погляд, ні в якому разі не будуть чиститись.

— Ах, Галакточко! — підстреленим голосом сказав мій герой. — Ти не дочитала. — Іван Іванович подав дружині номер «Вістей». — Ну, от дивись, голубонько. Тут написано н а в і т ь, що будуть чистити н а в і т ь членів ЦК. Ти розумієш? Членів ЦК!

— Цього не може бути! Я не вірю! — рішуче одрізала Марфа Галактіонівна. — Членів ЦК не можуть чистити... Це просто для народу... для маси! В противному разі ми загубили б революцію... Да...

— Безперечно! Безперечно, загибель революції! — сказав Іван Іванович і в розпуці схопився за голову. — Ах, боже мій, що вони роблять! Нє, Галакточко, я таки недарма не погоджувався з самокритикою. Що хочеш роби зі мною, а я апаратчикам тепер не можу довіряти. Даю тобі чесне комуністичне слово. Ти розумієш — не можу!

Схвильований Іван Іванович кинувся до кабінету й подзвонив до Методія Кириловича.

— Чули?.. — спитав він у рурку. — Нуда! Нуда!.. Ну, як ви?.. Я? Я ж, знаєте, мені що? Будь ласка, хоч сьогодні! Тільки я думаю, знаєте... ну, словом, заходьте — поговоримо. Треба улаштувати сімейну нараду.

Тут мій герой закашлявся й положив рурку на її, руркове, місце.

Цілу ніч Івана Івановича і Марфу Галактіонівну кусали чи то блощиці, чи то блохи, і вони ніяк не могли заснути. А коли прийшов новий ранок, мій герой поспішив до установи. Він навіть забув поцілувати Мая й Фіалку батьківським поцілунком. Але в установі його чекала ще більша неприємність. Там він, по-перше, остаточно пересвідчився, що йому обов'язково прийдеться чиститись (виходить, його любима газета й на цей раз не збрехала), а по-друге, він узнав, що роботу його комосередку з сьогоднішнього дня починає обслідувати спеціальна комісія з райкому. Про це сповістив Методій Кирилович.

— Для чого комісія? Для чого обслідування? — спитав зблідлий за ніч Іван Іванович, безсило сідаючи в крісло. — Ну, скажіть мені — для чого?

— А хіба вам не ясно? Мабуть, хочуть когось вичистити. І, мабуть, не тільки з комосередку,— сказав догадливий Методій Кирилович,— а навіть декого і з бюро.

— І з бюро? — в розпуці промовив мій герой (він був членом, хоч і не активним, свого бюро). — Що ви говорите? Ні, ви просто робите паніку. Ви помиляєтеся, Методію Кириловичу! Да, помиляєтеся... Я тільки не розумію, відкіля це все взялося?

— Це ви вже спитайте в свого товариша Лайтера,— відповів Методій Кирилович, підкресливши «свого». — Це, будьте певні, це його роботка.

— Мого товариша Лайтера? — до того розгубився Іван Іванович, що навіть випустив із рук окуляри, які протирав своєю білосніжною хусточкою. — Ви серйозно кажете «мого»?

— Так! — як і завжди, спокійно відповів Методій Кирилович. — Іменно вашого. Я не член бюро, а ви, як член бюро, мусили вже давно знати, що це за штучка. Хіба я вам не говорив? Свій свого, так би мовити!.. Чому ж ви його досі...

— Ах, боже мій! Нічого не розумію! — скрикнув Іван Іванович тим же таки підстреленим голосом. — Буквально нічого!

Мій герой раптом покинув Методія Кириловича й побіг до Семена Яковича, головного начальника і члена бюро. Про що вони там говорили — мені невідомо. Проте я гадаю, що це й не цікавить читача. Давати в деталях трагічну загибель мойого героя я й не брався. Скажу тільки, що райком прислав комісію, так би мовити, необ'єктивну, по-перше, вона сконстатувала, що товариш Лайтер не опозиціонер і не бузотер, а просто собі активний партієць, по-друге, комісія наказала негайно переобрати бюро комосередку, а по-третє (це вже просто якесь трагічне непорозуміння!), Івану Івановичу, Марфі Галактіонівні, Методію Кириловичу і ще багатьом ще до чистки судилося «вийти із партії», як потім говорила товаришка Галакта.

. . . .

Іван Іванович, прийшовши додому після «вийти із партії», похилився на свою мухобойку і раптом заплакав дрібненькими, в перший раз мінорними сльозами.

— Пропав! — скрикнув він. — Боже мій, яке трагічне непорозуміння! Чому саме мені судилося так страждати за революцію? Чим я провинився?

Але йому на його останнє запитання ніхто не відповів. Марфа Галактіонівна ще не прийшла після «вийти із партії», а Май і Фіалка десь шпацірували з мадемуазель Люсі. Що ж до куховарки Явдохи, то вона поки що нічого не знала і тому й тепер виспівувала якусь свою зовсім не зрозумілу пісню, саме ту, що, з одного боку, нібито весела, а з другого — начебто дражнить.

. . . .

Так що мажорну новелу, можна сказати, скінчено. Звичайно, я й зараз бачу незадоволені обличчя (мовляв, усе добре, та от багато публіцистики), але й тепер, на жаль, нічим не можу допомогти.

Що ж робити, дорогі читачі, коли я хочу, щоб мої твори читали рішуче всі громадяни нашої республіки, навіть такі ділові, як-от Іван Іванович та Марфа Галактіонівна, а ділові люди, як відомо, читають тільки мажорні новели з ухилом у публіцистику. Треба, очевидно, йти на компроміс.

...А втім, Теккерей, наприклад, каже, що Свіфт (ви пам'ятаєте «Гулліверову подорож»?) справляє на нього враження величезного гіганта і що загибель його, Свіфтова, нагадує йому, Теккерею, загибель грандіозного царства.

Так думав колись не тільки Іван Іванович, але думаю сьогодні і я, коли зупиняю свій зрідка вольтер'янський погляд на чіткому силуеті злого англійського сатирика.

...І потім, чому Салтиков-Щедрін міг бути віце-губернатором, а я не можу? Правда?

Отже, до побачення, золотий мій читачу! Сподіваюся ще раз зустрітися з Вами. В моїй шухлядці (доводжу до вашого відома) єсть ціла галерея ідеологічно витриманих, монументально-реалістичних типів нашої ніжно-прекрасної епохи, а Ви (доводжу до свого відома), очевидно, маєте охоту познайомитися з ними. Ну, і от!

I

З моря джигітували солоні вітри. Мчались степом і зникали в Закаспії.

...Північний Кавказ.

Над станицею мовчали недосяжні голубі верхів'я. Дрижали зорі і сполохано перебігали до небокраю, до гірського масиву.

Іще проходив невідомий синій листопад. Плентався по садках, по городах, заходив під стріхи і відходив за вітрами такий же невідомий, невідгаданий і мовчазний.

Ще огнище не погасло — догорало, і обличчя Вадимові ходило в перельотах тіней.

Будинок вилюднявся, розходились: двоє-троє залишилось.

В стіну глухо входили цвяхи.

Прибивали, мабуть, гірлянди.

Скоро підуть і ці.

Пізно.
Ніч.
Коли Зиммель пішов, оддзвенів шпорами, Марія лукаво спитала:
— А все-таки й тобі журно?
Вадим сказав:
— Звичайно, журно. Але... ти мене розумієш...
Вадим сухо і гостро дивився на вугіль — думав.
Зрідка налітав вітер, тоді з-під папахи вихоплювалось волосся і падало йому на тьмяний лоб.
Марія здавила руками голову і глухо говорила:
— Так, Вадиме, тоска. Будні приймаю і серцем, і розумом. Але все-таки — тоска. Це те, коли покидаєш позиції і не певний, що скоро повернешся.
Мовчав.
Марія знітилась на колодці — крапка. Зелений вугіль і в огнищі, і в її зіницях. Теж у шинелі. Кажуть: «Останній з могікан». Правда: женщини революції пішли плодити дітей. Тільки Марія й небагато не пішли.
Будемо слухати солоні вітри, коли мовчазно йде на схід синій листопад.
Говорили ще про Зиммеля, про нрави сучасності і говорили про комуну.
Вадим — комісар бригади, Марія — крапка, вночі: вона надто знітилась, і політком.
Марія ще говорила глухо:
— Нуда — певний, і нуда — певний, бо інакше шукала б іншої правди. Тут тоска.
Вадим:
— Ти нагадуєш мені жабу з геологічної революції, що мала голову з аршин.
...По станичних завулках бродили червоноармійці. І знову по станичних завулках джигітував солоний вітер.
Прямо широка церква приколола хрестом мовчазне небо.
Біля Марії лежав стос запашної сосни (гірлянди робити) і гірські трави: Зиммель привіз.
Невідомо, чий запах — сосни, гірських трав, чи то пахтить синій листопад. Проте, може, то Кавказ, може, гірські аули, а може, солоні вітри.
...Боляче вдарило: «Жаба»!
Але Марія раптом згадала — полковий лікар казав, що Вадим доживає останні дні. Вона подивилась на Вадимове обличчя. Жарина лягла біля серця — запекло.
...Кашель сухий, як степовий пожар. Це Вадим. І сказав ласкаво:
— Сідай-но ближче, моя неспокійна Маріє.
Здригнула:
— Твоя?
— А чому ж не моя? Моя товаришка... Так: я буду говорити тихо, щоб не почули. Це моя найбільша тайна... от...
(...Буває, в синю ніч зарипить далеко журавель — витягають воду. Зарипів).
— Я теж романтик. Але романтика така: я з а к о х а н и й в к о м у н у. Про це не можна казати нікому, як про перше кохання. Тільки тобі. Це ж роки, мільйони років! Це незабутня вічність. Так, Маріє, все треба, як є. І всефедеративне міщанство, і трагедії в душах окремих одиниць, і бюрократизм. Нарешті: потрібно з у п и н и т и-с я... Так. Але подумай: стоїть неопоетизований пролетаріат, що гігантським бичем підігнав історію, а поруч його стоїмо ми з своєю нудьгою, з своїм незадоволенням. Хіба це природно?
Знову біля серця запекло:
— Ти теж мені нагадуєш жабу з геологічного руху.

Вадим:

— Не хвилюйся, Маріє...

Марія грубо й чітко:

— Те, чого я хочу, зветься: рух вперед, а не назад. Це не романтика.

...Марія — крапка. Збіглась у грудку, і не видно. А зініці і білки зеленіють. Сама говорила: песик революції — тяв, тяв! Але не приблудилась: знала Фігнер і ще багато.

Вугіль розтанув. Дивилась крадькома на туберкульозного Вадима і думала з тоскою і про кохання: вона хотіла кохати. Знала — і Вадим хоче кохати.

Вадим догорав. Лікар сказав: на курорт пізно.

Іще глухо входили в стіну цвяхи.

Гірські трави і сосну привезли на гірлянди, для свята 7 листопада. Через три дні в забутій станиці Передкавказзя згадають буйний день... Червоноармійці заквітчають, причепурять штаб, де буде мітинг-концерт, де жив колись генерал-отаман з шляхетною сім'єю.

...На заході було море. Звичайно, його сюди не чути, але воно відчувалось. Відчувала це Марія і Вадим. Море завше нагадує мільйони років.

Так, це було на Кавказі, на Північнім, недалеко від узгір'їв.

А вдень бачили сиві верхів'я Ельбрусу. Іноді верхів'я бігли в тумани.

Огнище вмирало. Мовчали.

Заговорив Вадим, прокидаючись, тихо:

— Так, Маріє, і я люблю твою любов. Але я дивлюсь на нашу сучасність з 25-го віку, коли наша сучасність сива. Тому-то я в неї і надто закоханий. Ти от не чуєш, а я чую, як по нашій республіці ходить комуна. Урочисто переходить вона з оселі в оселю, і тільки сліпі цього не бачать. А нащадки запишуть, я вірю. І що наші трагедії в цій величній симфонії в майбутнє?

Вадим ледве договорив і схопився за груди: кашель сухий, як степовий пожар.

Марія підвелась і похмуро кинула:

— Ходім!

Марія погасила останню головню, і огнище вмерло.

Коли проходили біля вікна, постукали.

— Товаришу Гофмане, годі вже, лягайте спати.

Гірські трави і сосну забрали з собою в кімнату. Знову важко було розібрати, що пахтить: чи сосна, чи трави.

...А може, то Кавказ, може, гірські аули, а може, солоні вітри. Проте солоні вітри джигітували в Закаспії і зникали в невідомих пісках.

...Мабуть, сосна, бо тільки сосна має забутий запах.

Марія прийшла до себе і думала про Вадима. А сказати йому про кохання вона не думала: її дратувала Вадимова впертість.

Потім вона читала брошуру Леніна, але, лягаючи, знову згадала Вадима...

Їй було боляче.

...Іще думала, що кохання таке зелене, як травневий цвіт. Але раптом вдарило: «Вадим доживає останні дні».

В штабі панувала ніч.

II

По республіці також урочисто, як і комуна, ішла руїна вікових підвалин темряви. Це було так відважно, так широко і безмежно, неначе океан, бо горіло бажання на тисячі гін.

З півночі по глухих нетрях республіки продирався рожевий лосунь.

Марія пішла в школу.

...Сотня. Напруженість.

...А може, то підводилось мудре сонце в Закаспії?

— Ми не ра-би!

Клас гудів грубо, незграбно.

Пахло ріллею, грунтом.

Це було найвище таїнство, бо люди темні, неясні, як туман, виходили відціля з радістю криничної прозорої води.

В цім була правда тисячоліть, яку пізнали тільки ми, сучасники.

...В обід прийшов до Марії Гофман — гладкий, ласкавий, суворий — паровик на парах, тиха мудрість.

Обідав з Марією, їв, як і завше, мало.

Марія вдень була струнка, пружиста, гірської породи, а в білках стояла зелена вода.

Вона (Марія) дочка південної Кубані.

Сказав Гофман:

— А Зиммель знову накапостив.

Марія:

— Що там таке?

— Як же: послав червоноармійців по карти (знаєте, женщини, карти та інше), а їх біля Шкурівської станиці в колодязь вкинуто. Сьогодні на підводах привезено.

— Ну й радійте. Ви ж самі кажете — не можна без цього.

Гофман уперто одрубав:

— Безумовно, не можна. Але треба довбати: крапля довбає камінь.

Іще говорив.

Тоді Марія спитала:

— Скажіть мені: де кінчається ваша дурість і починається контрреволюційність. І Вадим теж співає: урочисто ходить по оселях комуна. Де ви її бачите? Просто — тоска. Просто — харя непереможеного хама.

— Ви так думаєте?

— Я цього певна.

Гофман підійшов до вікна і сказав:

— Тоді виходьте з партії.

— А чому вам не вийти?

Марія підвелась.

Гофман сказав спокійно:

— Тому що нам усе ясно.

— Гм... логіка!

...А потім говорила про тоску, про сумніви, про Вадима.

Прийшов Зиммель, дзвенів шпорами, виблискував нашивками.

Марія усміхнулась:

— Коли погони носили на плечах, тоді вирізували плечі, тепер будуть викручувати руки.

Зиммель:

— Почекайте, товаришко!

Іще усміхнулась:

— Ну, що ви... то я так... жартую...

З вікна бачили гори і сиві верхів'я Ельбрусу. Верхів'я знову бігли в тумани.

Десь співали червоноармійці кавказьких пісень і радянських пісень. Думалось, що й пісні теж зникають у Закаспії, бо й пісні були солоні і забуті, мов мільйони літ.

Пісні були веселі і сумні — радянські.

Сосна, що привіз її Зиммель, лежала на книгах, а одну вітку Марія держала в руці.

Зиммель говорив про своїх козаків, що їх знайдено біля Шкурівської станиці в колодязі.

Гофман суворо відрубав:

— Ви мовчали б краще.

Знизав плечима Зиммель:

— Я думаю, що я можу розпоряджатися своїми людьми?

Втрутилася Марія і лукаво наводила балачку на питання про норми комуністичної етики.

Зиммель розійшовся й уперто доводив:

1) не можна зрівняти матеріальне становище всіх комуністів;

2) норми полової моралі і Коллонтай не знайти;

3) поняття про мораль дуже «относительне».

Нарешті він сказав:

— Кожний комуніст мусить бути купцем. Це слова Леніна. А скажіть, будь ласка, яка в купця мораль? Не одуриш — не продаси, от його мораль і етика. Дурнем буде той комуніст, що має, припустім, гроші і не дає їх на проценти.

Марія:

— Відціля?

— Що ж відціля? Мабуть, прийдеться плюнути на мораль.

Гофман почервонів:

— Е... ви заїхали дуже далеко. Так можна й того... із партії.

І раптом закричав на Зиммеля:

— Геть відціля... мальчишка!..

Зиммель зблід і одступив на два кроки.

— Чого це ви... бог з вами! Хіба це моя думка? Я в центрі чув. Це відповідальний робітник висловився. На партзібранні.

Гофман одразу ж одійшов:

— Ну от... відповідальна балда сказала, а ви повторюєте. Мабуть, бувший комівояжер говорив, комерсантик.

І сів на ліжко.

Марія усміхалась.

Зиммель свиснув демонстративно.

— Робоча опозиція...

Ще раз дзвякнув шпорами і вийшов.

Марія дивилась у вікно і думала про всефедеративне міщанство, про Вадима і м'яла в руках вітку сосни. Вона думала, що міщанство йде, проходить, коли засіріло, але ще не зійшов східній огонь. Було надто боляче, бо за спиною стояли каларні, але ясні дні, коли з кожного нерва било джерело непохитної завзятості і певності в казковість майбутніх годин.

У вестибюлі чітко й агітаційно кричав хтось:

— Ми не раби!

А другий голос дзвінко одкликався:

— Рабами не будемо!

Іще думала Марія про дитячу наївність мільйонної маси, що протягом довгих років умирала стійко, мов фанатики середньовіччя, що під стягом вічності пройшла з гарячими очима вздовж і впоперек рівнини республіки.

Гофман заспокоївся і дивився на сосну:

— От куди б нашому Вадимові. В бір.

Марія раптом згадала і сказала з сумом:

— Це ж жорстоко...

— Ви про Вадима?

— Нуда... Вічний ідіотський трафарет: memento mori.

За вікном знову посувався синій листопад.

Ішов вечір, як і завше, невідомий і глибокий. Ішов сірий і таємний і відходив за вітрами в Закаспії.

Іноді з моря пролітала самотня хмара і, сполохано озираючись, бігла і зникала за обрієм.

III

Марія пішла в свою роту.

Три взводи були в караулі, тому й у помешканні майже нікого.

Підійшла до лампи:

— Що пишете?
Червоноармієць старанно виводив літери і сказав незадоволено:
— Клята буква. Ніяк не пишеться. «Чи». Буква «чи». Виходить буква «ги», бо схожа... Хочу оце письмо додому.
Марія сіла допомагати.
Взяла в руку коряві пальці червоноармійця і виводила букву «чи».
Писали довго — вдвох.
...А в своїй кімнаті згадувала червоне обличчя бородатого солдата республіки і його літеру «чи».
Літера «чи» довго стояла за вікном знаком запитання, і це мучило.
Потім Марія пішла до Вадима.
Було пізно, але він ще працював.
Голубом поклала руку йому на плече:
— Слухай, Вадиме...
Він підвівся й сів з нею на ліжко.
Знову був кашель, як степовий пожар. Вона приклала вухо до його грудей.
— Слухай, Вадиме.
— Так... слухаю...
Марія схилила голову на Вадимову скроню і вбирала чаймою ніздрей запах мужського тіла.
Потім ледве чутно сказала:
— Вадиме! Кохаю тебе так: як гірські аули.
Вадим уважно подивився на Марію.
— І... я тебе теж кохаю.
Вона:
— Але...
Потім сіла з ногами на ліжко, знітилась в крапку і дивилась запаленими очима у вікно. Хтось невідомий стояв біля ясена і тихо, ледве помітно перебирав похиле листя.
Вадим сказав напівсерйозно:
— Я тебе розумію: ворогам не до кохання.
Марія:
— Так, ти мій ворог.
І тихо розсипала хворий сміх.

IV

На світанку шостого листопада вдарив мороз.
Затривожились дерева, пішла листяна фуга.
Дерева порожніли — голо.
А листя спішили, падали.
Падали. Падали.
Стоси.
Земля думала глибоку думу. Мовчали вітри.
По станиці пройшла мідна тиша.
Тільки зрідка рипів далекий журавель — витягали воду. Гофман з червоноармійцями вже заквітчав залу. Завтра мітинг-концерт. Незграбний Гофман:
— Паф! Паф!
А червоноармійці хвилювались:
— Товаришу Гофмане! Чого командири не допомагають. Що це, старий режим?
Гофман — летючий мітинг:
— Паф! Паф!
Заспокоїлись.
Увесь двір штабу в ліхтарях. Завтра буде ілюмінація.
На північ урочисто підуть мідні спогади. Завтра розгорнемо голубину книгу вічної поезії — світової синьої.
Це революція.

Хіба комунари забудуть цей день? Хіба це не велична поезія?

Поринаємо в синіх тривожних ночах, наші мислі відходять —
на північ,
на південь,
на захід,
на схід.

І ширяємо над землею замріяні, далекі.

...Хіба це не поезія?

Завтра розгорнемо голубину книгу вічної поезії — світової синьої.

...Марія читала європейські новинки, про радіоплуг.

Сказала лукаво Гофману:

— От пишуть про радіоплуг, і ще знайте: в Америці є вже орудія, що б'ють на 500 верст. Хіба нам угнатися за ними?

Гофман:

— Нічого... От почитайте в «Правде» про наш винахід у виробництві фарб. Теж світова справа.

...Марія до світанку слухала, як кашляв Вадим за стіною. Це її турбувало, і вона пішла до нього.

Сказала:

— Слухай, Вадиме, тобі треба на повітря.

Вадим виглядав чорно. Проте говорив іще жваво:

— Що ти так часто до мене?

— А як же: я ж тебе кохаю.

— Так?

...Марія порадила проїхатись по пошту.

Згодився.

Зиммель сказав, щоб запрягли тачанку.

...Виїхали в степ після обіду.

На тачанці Марія і Вадим. За ними верхи Зиммель.

Стояв голий чорнозем і без кінця степ. Праворуч летіли гори.

Марія задумалась. І Вадим задумався. Збоку гарцював у бурці Зиммель. Марія дивилась на гори.

А потім сказала:

— Ах, Вадиме, як я не люблю Зиммеля.

— І я не люблю.

Вона:

— Це символ всефедеративного міщанства.

— Так.

Вадим часто кашляв. Марія з болем дивилась на нього.

Бігли дороги — чорні, степові. Маячіло кволе сонце.

...Під'їхав Зиммель і несподівано заговорив:

— Ех, товариші! Все-таки люблю вільну волю. Я, знаєте, родився на Кавказі, може, тому люблю. Мій батько кубанець, а мати грузинка. А в нас тут все вільне. От слухайте: лезгін, грузин, калмик, туркмен, осетин. Чуєте, як гостро, як вільно згучить все це? Це мешканці глибокої, буйної Колхіди. А Шаміль? Яке буйство в цім слові?

Вадим сухо сказав:

— Кажіть далі: чеченці, кабардинці. А про Шаміля можна сказати, що він царський пайок одержував. А взагалі — скушно. Ви трішки відстали од життя.

Зиммель ображений од'їхав.

Марія — іронія. Кинула:

— Ну, от тобі. Теж жертва романтики. Він же комерсант, п'яниця і картьожник.

Вадим:

— Просто — не та романтика.

Гірський чингал упав лезом на серце. Грубо кинула:

— А що ж оспівувати? Всяку сволоч... Тільки тому, що вона зветься комуністами?

— Не знаю, а цим хворієш і ти — романтикою.

— Не думаю!

...А потім знову мислі про роки — такі довгі гони. І нило серце, як хворий зуб.

Вадим був надто чорний.

І дороги бігли — чорні, степові.

Туманів Ельбрус.

Було холодно і прозоро.

На сході летіла фортеця. Колись завоювали древню буйну Колхіду — поставили фортецю.

Проїхали ще дві версти.

...І було так:

...Вадим раптом кинув віжки і схопився за груди.

Марія тривожно:

— Що тобі?

Потім побачила: Вадим вихаркував шматки крові.

Марія зупинила коні. Під'їхав Зиммель.

Поклала Вадимову голову до себе на коліна і запитувала:

— Що з тобою, Вадиме?

Серед степу стояли коні і куделили вухами.

Зиммель зліз зі свого жеребця і прив'язав його до тачанки.

Схвильовано сказала Зиммелю:

— Повертайте додому... скоріше.

Тепер побігли дороги на схід. Чорні, степові.

Марія згадала: «Доживає останні дні». Гірський чингал знову впав на серце лезом.

Вадим заплющив очі і важко дихав. Бліде лице зовсім йому почорніло.

В зелених білках Марії промайнув жах. Вона стиснула Вадимові голову і тривожно дивилась на захід, де була станиця.

Тачанка відходила на захід.

— Вадиме, що з тобою?

Вадим сказав ледве чутно:

— Нічого... мені легше...

Марія приклала уста до Вадимового волосся.

— Милий мій...

...Зиммель не повертався і гнав коні туди, де вирине станиця, де стрінуть голі дерева і стоси листя.

Міцнішав вітер.

...Марія тривожно дивилась на захід.

V

Коли Вадима внесли в кімнату, з моря знову полетіли солоні вітри.

Вітри джигітували і зникали в Закаспії.

Приходив лікар — широколобий, в окулярах. Вадимові нічого не сказав, а Марії, коли вийшли, говорив:

— Сьогодні вночі...

Марія подивилась йому в холодні очі, але нічого не промовила.

А потім на душі було порожньо.

Був Гофман.

Надходив вечір.

В стіну глухо входили цвяхи.

Це останні цвяхи: завтра свято.

Вадим лежав на койці, Марія стояла біля етажерки.

За вікном брів синій листопад.

На Вадимовій голові лежав компрес.

Упали вії. Дихати важко.

Машинально перебирала книжки, дивилась пильно на чорні літери, але мислі її були далеко і від книжок, і від кімнати.

Згадувала перше знайомство з Вадимом і постійну, майже мовчазну боротьбу з ним.

І думала: віра чи певність? Потім уявила — мчаться кудись дороги. Це наші, федеративні. Не зупиняються... А то дороги б'ються в муках і знову мчаться. Вадим каже «поезія». Припустім... Але, може, дороги не мчаться? Марія думала ще про глухі завулки нашої республіки, де увечері молодь співає «Інтернаціонал», а вранці йде робити на глитая. Розбіглись дороги, розбіглись стовпи.

На однім стовпі написано:

Підеш направо — загризе вовк,

Підеш наліво — уб'єшся в ярку.

Це правда. Це дійсність. Принаймні для неї.

А от знову глухі завулки нашої республіки. І стоїть Вадим. І Вадимове небо, безумовно, захмарене. Тоді відкіля ця певність? А може, це віра?

Але мчаться дороги. По дорогах мчаться невгамовні, а з боку доріг плентаються навантажені. І ясно дивляться навантажені. Відкіля ця ясність?

І туманіють глухі завулки нашої республіки.

...Раптом вітер стих...

На вулиці стояла порожнеча. На баню церкви злітались галки, тисячі галок. Кричали, падали, злітались.

Здавалось, що тут недавно проїхав Чичиков.

— Чи-чи!

— Кра! Кра!

В станицю заглядали хмари.

О. Павленко.
Торговка на вулиці.
Поч. 1920-х рр.

З Зараївського хутора йшли.

Раптом Вадим розплющив очі і покликав Марію. Говорив розірвано, давився словами:

— ...Це перед смертю... Останнє моєї мелодрами. Круг пройшов... Але дивись, Маріє, на нашу сучасність... з 25-го віку... Пам'ятаєш: Домбровський, Россель, Деляклюз...

...Пауза.

Потім додав ще:

— Християни мають своє євангеліє. І ми... Так, Маріє... Я знаю... чого ти не була... моєю.

І знову упали вії.

Марія мовчала. Схилилась на коліна біля койки і теж була чорна.

...А за вікном стояла порожнеча і на баню церкви злітали галки.

— Чи-чи!

— Кра! Кра!

Біля етажерки лежала сосна — поруділа, а гірські трави зів'яли. Все-таки пахло сосною.

Коли стемніло, запалила свічку.

Розтаборилася півтемрява.

Теж зів'яла.

Марія пішла до етажерки і знову машинально перебирала книги. Постукав тихенько Гофман.

Спитав пошепки:

— Ну що, як?

Марія безглуздо подивилась на нього і, не відповівши, зачинила двері.

А за вікном по станиці урочисто брів на схід синій листопад і зникав у невідомих пісках Закаспію.

Вадим лежав, розкинувши руки, волосся йому спадало на тьмяний лоб. Іноді він кашляв і вихаркував шматки крові, які безсило падали йому на груди. Вся сорочка в напівтемній кімнаті оддавала багрянцем.

Стіни дивились сіро й похмуро.

Вадим догорав. Кімнату наповнили хрипи.

Здавалось, десь булькає вода. Було болотно.

Марія дивилась на Вадима, заложивши руки за голову.

...Уночі Вадим почав ловити руками повітря.

Марія підійшла до ліжка.

І побачила раптом у Вадимових очах гарячий день. Взяла його руку. Вадим на хвилину завмер, але несподівано рвонувся і одкинув голову.

Ловив ротом повітря, видно було, що хоче щось сказати і не може.

Далеке, замріяне промайнуло в голові. Марія голосно, схвильовано сказала:

— По оселях урочисто ходить комуна.

На мент обличчя Вадимові покривилось посмішкою.

Тоді Марія в нестямі похилила голову і з жагою промовила...

...Те, що вона промовила, здавила тиша.

...І тиша запахла сосною.

Марія подивилась на чорне обличчя і зрозуміла.

Підійшла до свічки, погасила її і вийшла на повітря. Побрела по станиці, в степ, на схід.

Скоро заметушилось повітря, з моря джигітували солоні вітри.

В синій ночі не видно було, як летіли гори.

Тільки сивий Ельбрус велетнем маячів праворуч.

Марія йшла на схід.

Кавказ мовчав у гірській задумі.

....

На далекій цегельні скликали нічну зміну:

— Гу-у!

МИКОЛА ЖУЛИНСЬКИЙ,
доктор філологічних наук,
заступник директора по науковій роботі
Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР

ТАЛАНТ НЕЗВИЧАЙНИЙ І СУПЕРЕЧЛИВИЙ

Микола Хвильовий. Бурхливі хвилі історії початку XX віку то підносили його до висот безоглядно-подвижницької самопожертви в ім'я комуністичних ідей, то опускали в глибини зневіри і песимізму, душевно знесилювали... У запалі літературних суперечок він, темпераментний і безжальний до своїх опонентів, забирався у такі хащі теоретизування, такі вибудовував концепції, які дивували і лякали своєю «універсальністю» його самого, а перед літературними противниками відкривали широкі можливості для обгрунтованого заперечення і політичних обвинувачень.

Ось що писав про свого друга такий же запальний диспутант, недавній політкаторжанин, популярний на той час критик Володимир Коряк: «Істинно: Хвильовий. Сам хвилюється і нас усіх хвилює, п'янить і непокоїть, дратує, знесилює і полонить. Аскет і фанатик, жорстокий до себе і до інших, хворобливо вражливий і гордий, недоторканий і суворий, а часом — ніжний і сором'язливий, химерник і характерник, залюблений у слово, у форму, мрійник»[1].

Мине зовсім небагато часу, і літературна полеміка розлучить їх. Микола Хвильовий у «Одвертому листі до Володимира Коряка» у відповідь на його статтю «Хвильовистський соціологічний еквівалент» назве його своїм колишнім другом, наголосить: «Мій девіз — не щади ворога!» — і так завершить з ним полеміку: «Колись, у 1925 році, Ви написали мені: «Хай живе дух неспокою!» З великою радістю прийняв я Ваші слова і зробив їх своїм девізом. З цим девізом я думаю пройти все своє життя і ніяк не можу уявити себе без нього. Ніяк! Рішуче ніяк!.. І тому, очевидно, наші дороги вже ніколи, ніколи не зустрінуться.

Прощайте! «Хай живе дух неспокою!» Прощайте!

Не Ваш Микола»[2]

Сьогодні нам важко уявити, якої амплітуди полемічних пристрастей, особистих образ, політичних звинувачень і вульгарно-соціологічних дискредитувань досягали тогочасні літературні дискусії. Але так уже трапилося, що в центрі шаленої боротьби літературних угруповань, у самому вирі різних думок, поглядів, концепцій, опинився Микола Хвильовий, який своїми памфлетами не так вгамовував пристрасті, як розпалював їх і сам згорів у цьому вогні.

13 травня 1933 року Микола Хвильовий пострілом у скроню обірвав на 40-му році своє життя. У некролозі, який 14 травня надрукували всі українські республіканські газети, була високо оцінена його художня творчість, відзначалися й ідейні помилки, суперечливість його поглядів на розвиток радянської літератури і перспектив культурного будівництва на Україні. «Шануючи в особі Миколи Хвильового одного з видатних радянських письменників, який вніс значні скарби в радянську літературу, ми не можемо не ставитись з осудом до безглуздого кроку, який вчинив Микола Хвильовий»,— такими словами завершується некролог, надрукований у журналі «Радянська література» (1933, № 2), заступником головного редактора якого був письменник. У промовах над домовиною Миколи Хвильового Іван Кириленко назве його «одним із найвидатніших українських радянських письменників», який у молоду радянську літературу «вніс романтику революції, він з великою художньою майстерністю, відтворював буряні, запашні сторінки героїчної боротьби за владу Рад, боротьби, що її провадили робітники і селянська біднота під проводом Комуністичної партії».

Іван Микитенко наголосив, що Микола Хвильовий «дав молодій літературі Радянської України й цілого Союзу чимало прекрасних творів, що з'являлися не лише українською мовою, а й мовами братніх народів СРСР та перекладалися на мови західноєвропейські. В цих творах він відбивав героїку громадянської війни, відтворював образи революціонерів, овіяних духмяною романтикою. З ім'ям Миколи Хвильового зв'язана ціла течія в українській радянській літературі, течія романтична, якої він був основоположником і запальним пропагандистом».

Водночас і Іван Кириленко, і Іван Микитенко у своїх виступах звертали основну увагу на «значні політичні помилки, що перетворилися були на систему ш к і д л и в и х, в о р о ж и х п а р т і ї поглядів на шляхи розвитку української радянської культури й літератури», наголошувалося на тому, що «Микола Хвильовий з групою своїх однодумців, об'єднаних у «Вапліте», стали речниками української націоналістичної буржуазії в літературі».

Самогубство комуніста, видатного письменника-романтика, пристрасного полеміста, який то щиро визнавав свої помилки, переживав, обурювався, то погоджувався на замирення зі своїми противниками, то знову безоглядно кидався в полеміку, викликало громадський осуд, вразило і стривожило. Для багатьох його смерть була несподівана, незрозуміла, навіть образлива. Звертаючись до свого старшого покійного товариша, Петро Панч сказав: «Якби ти знав, якби ти подумав, Миколо Григоровичу, над тим, яким диким дисонансом пролунає твій постріл над колгоспними ланами, над фабриками й заводами, може б, твоя рука спинилася на півдорозі. Від тебе чекали на

---

[1] А. Лейтес і М. Яшек. Десять років української літератури, т. 1. с. 526.

[2] «Вапліте», 1927, № 5, с. 173.

допомогу в боротьбі за нове життя, бо сила твого таланту, твій вогонь могли рушити гори, вести легіони, запалювати справжнім ентузіазмом і нас, твоїх друзів, і твоїх читачів».

Молодий прозаїк Петро Панч згадує, як нещодавно виїздив із Миколою Хвильовим у колгоспи, як більшовицьким словом підтримував письменник дух сільських трудівників у важкій боротьбі за майбутній урожай голодного 1933 року. Микола Хвильовий на основі спостережень і вражень написав кілька нарисів, в яких оптимістично дивився на перспективи соціалістичного будівництва, готувався до поїздки до робітників «Краммашбуду», щоб відсвяткувати з ними пуск заводу. Такі його нариси, як «Майбутні шахтарі», «З лабораторії», «Бригадир шостої», були оперті на реальні явища і процеси соціалістичної дійсності і переконливо свідчили про щиру зацікавленість талановитого новеліста і нарисовця в написанні художніх творів на новому життєвому матеріалі. Задумувався роман про комсомол, та й велика організаторська і редакційна робота не залишала вільного часу. Центральний Комітет КП(б)У, дбаючи про збереження цього талановитого письменника, запального оратора і полеміста і зважаючи на його високий авторитет у літературних і громадських колах республіки, рекомендує Миколу Хвильового на керівну роботу — членом президії Всесоюзного і Всеукраїнського оргкомітетів письменників, співредактором літературних журналів.

Смерть Миколи Хвильового була великою втратою для української радянської літератури. Бо був це талант, як сказав Петро Панч, незвичайний: «Ми, радянські революційні письменники другого призову, майже всі вийшли в далеку незнану літературну путь під знаком невгомонного, запального й романтичного Хвильового, і цим пострілом зроблено пробоїну не тільки в скроні, але й у наших лавах. Зроблено пробоїну таку, якої сьогодні закрити комусь одному буде не під силу. Хвильовий був неповторний. Він щодень, щогодини був новим і за формою, і за змістом, і це часто призводило його до помилок, іноді досить болючих, а найболючіша помилка — це помилка остання, що вирвала його з наших лав».

Сучасник Хвильового і його сусід по будинку Володимир Гжицький у своїх спогадах твердить: «Хвильовий вів боротьбу проти «Плуга» і плужан, називаючи їх на чолі з Сергієм Пилипенком «червоною просвітою». Проте плужани, в тому числі і я, любили Хвильового як художника, новатора, він імпонував нам. Його новели з нальотом імпресіонізму були оригінальні, відмінні від новел письменників того часу. Одначе симпатії до нього падали в міру появи його памфлетів, його дидактичних виступів, у яких він проголошував рівняння на «психологічну Європу», а коли проголосив гасло «Геть від Москви», від нього почали відходити його найкращі друзі з ВАПЛІТЕ, не говорячи вже про плужан. Обурливим і кощунственним було його заперечення Т. Г. Шевченка і протиставлення йому Панька Куліша. Хвильовий заплутався в сіті своїх власних тез і, не можучи виплутатись, покінчив самогубством».

Учасник ВАПЛІТЕ Юрій Смолич згадує про те, що в перші хвилини після трагічного пострілу бачив на столі Хвильового передсмертну його записку, в якій було: «Арешт Ялового — це розстріл нашої генерації».

Далі речення, якого, пише Ю. Смолич, не можу пригадати.

Далі: «Нічого не розумію! Ми завжди були справжніми комуністами».

Після того другий абзац:

«Сьогодні тринадцяте травня: моє улюблене число. Який гарний, погожий день. Як хочеться жити».

Третій абзац:

«Хай живе комунізм!»

Підпис:

«Микола Хвильовий».

Юрій Смолич вважав однією з причин самогубства Хвильового арешт його друга Михайла Ялового, який був відомий також під прізвищем Юліян Шпол як прозаїк, поет, драматург.

Навіть ці спогади і версії самогубства двох сучасників Миколи Хвильового — Володимира Гжицького і Юрія Смолича — переконують нас у наявності дуже складного комплексу ідеологічних, суспільно-політичних, морально-психологічних проблем, який пов'язаний з культурною і літературною ситуацією 20-х — початку 30-х років, з причинами виникнення і розгортання літературної дискусії 1925—1927 років, зі створенням у січні 1926 р. Вільної академії пролетарської літератури (ВАПЛІТЕ). Безперечно, арешт першого президента ВАПЛІТЕ Михайла Ялового — активного борця за утвердження на Україні Радянської влади в роки громадянської війни, автора збірки поезій «Верхи» (1923), роману «Золоті лисенята» (1929), драми «Катина любов, або будівельна пропаганда» (1928), глибоко вразив Хвильового, але навряд чи міг він тоді узагальнити, що цей арешт — «розстріл нашої генерації». Тим більше, що М. Яловий загинув у 1934 році. Але не слід не враховувати й інтуїції художника, який чутливо реагував на зміни в атмосфері суспільства, і зміни тривожні, загрозливі, підсилювані звинуваченням вусппівським керівництвом чесних радянських письменників у різного роду свідомих ідеологічних відхиленнях від курсу партії, політичних злочинах, у зв'язках з націоналістичними закордонними центрами і в «націоналістичній контрабанді». Нерідко така критика нагадувала швидше прокурорський допит, ніж вільне творче змагання літературних талантів, різних угруповань і течій. Не випадково Микола Куліш свою полемічну статтю назвав «Критика чи прокурорський допит?», в якій гаряче заперечував директивний, політично демагогічний, лайливий тон деяких виступів на сторінках «Гарту», «Більшовика України» та інших друкованих органів. Він писав: «Можна стояти на посту біля української пролетарської літератури, можна наглядати за ВАПЛІТЕ, але не можна запроваджувати в літературу якийсь гарнізонний устав, що за ним виходить, нібито вартові з ВУСППу «особи неприкосновенні» та й годі»[3].

Ще 5 березня 1925 р. В. Еллан-Блакитний містить у додатку до газети «Вісті» «Куль-

---

[3] «Вапліте», 1927, № 5, с. 149.

тура і побут» статтю «Перед організаційною кризою в українській революційній літературі», в якій аналізуються чвари між літературними угрупованнями «Гарт» і Всесоюзною асоціацією пролетарських письменників, говорить з болем про організаційну і творчу небезпеку для письменників і всієї української радянської літератури суперечок і взаємних звинувачень — від політичних до особистих, які точилися між «Гартом» і «Плугом», «Гартом» і «Комункультом», «Гартом» і Всесоюзною асоціацією пролетарських письменників. Керівник «Гарту» В. Еллан-Блакитний уже важко хворів, але бачив, що «є підстави для неспокою за можливість якогось ухилу, якогось неправильного повороту»[4], бо внутрішні чвари наростали, літературна дискусія дедалі активніше захоплювала в свою сферу політичні питання, а ці питання були складні, справді дискусійні і принципові. Як повинна далі розвиватися українська радянська література, який творчий метод вона обирає, яка роль і значення російської культури у розвитку літератури української, яке ставлення соціалістичної культури до культурної спадщини минулого, як здійснюється українізація пролетаріату і звідки радянська література має черпати нові творчі сили, яке повинно бути ставлення до «попутників» і як об'єднати всі літературні сили, яка саме організація письменників і з якою ідейно-естетичною платформою може претендувати на гегемонію, як розуміти «ренесанс» української літератури — ці та інші питання бурхливо обговорювалися на сторінках газет і журналів, на зборах літературних організацій, угруповань і студій... З особливою силою спалахують суперечки навколо першої серії памфлетів М. Хвильового «Камо грядеші» (1925) і другої під назвою «Думки проти течії» (1926). До першої його спірної дилеми «Європа чи «Просвіта»?», яку Хвильовий проголосив «одним із найкардинальніших питань нашої доби», вважаючи «просвіту» за психологічну категорію, з якої живиться куркуль, він додає тезу про «культурний епігонізм». Він стверджує: «Українське мистецтво мусить найти найвищі естетичні цінності», але для цього необхідно створити «нормальну атмосферу культурного будівництва» і піднімати художній рівень мистецтва «на рівень світових шедеврів».

«Наша постановка тільки в тому випадку буде мати реальні наслідки, коли нове суспільство стане розглядати наше мистецтво в фокусі світових мистецьких колізій»,— узагальнює М. Хвильовий. Що ж заважає, на його думку, знайти найближчі шляхи до повного розквіту літератури і мистецтва? Характерна для української нації тенденція культивувати жахливе позадництво,— відповідає полеміст. Культурний епігонізм виріс на рабській психології, на здібності тільки повторювати, копіювати вершинні досягнення інших культур, передусім культури російської. «Без російського диригента наш культурник не мислить себе. Він здібний тільки повторювати зади, мавпувати. Він ніяк не може втямити, що нація тільки тоді зможе культурно виявити себе, коли найде їй одній властивий шлях розвитку. Він ніяк не може втямити, бо він боїться — д е р з а т ь!» — запально проголосив Хвильовий. І хоча він підкреслює, що це постановка складного питання — «послідовний висновок із політики нашої партії щодо національного питання», і не раз звертається до російської революційної літератури, згадуючи Пушкіна-громадянина, «неістового Віссаріона», Достоєвського, Тургенєва, Златовратського, Успенського, своїм іронічно-саркастичним висміюванням гопаково-шароварної «просвіти» — творця халтурної «сатани в бочці», яка асоціювалась у нього з безграмотним міщанством, з ідеологією куркульства, він накликав на себе шалену критику.

Суперечка про шляхи національного розвитку української радянської літератури була переведена в площину політичну, аж до утверджень про те, що Хвильовий закликає до виходу України з Союзу РСР. Особливо заповзято, з ідеологічною хапливістю взялися домислювати за Хвильового, «розвивати» його і без того спірні, не обгрунтовані спокійно і переконливо, думки українські буржуазні націоналісти. Особливу увагу приділяють націоналісти тлумаченню, звісно, на свій лад, спірних гасел про орієнтацію літератури на «психологічну Європу», «геть від Москви», «азіатського ренесансу» і «романтики вітаїзму». Цитуючи в передмові думки М. Хвильового з його статті «Апологети писаризму» про те, на яку із світових літератур українська література мусить взяти курс, автор «своєчасно» ставить крапку. М. Хвильовий давав таку відповідь на поставлене самому собі питання: «У всякому разі, не на російську, це рішуче й без всяких застережень. Від російської літератури, від її стилю українська поезія мусить якомога швидше тікати». Але далі М. Хвильовий застерігає майбутніх своїх опонентів: «Не треба плутати нашого політичного союзу з літературою...» На це уточнення М. Хвильового стараються не зважати наші ідеологічні супротивники. Вони хапаються за тезу «розриву з російською культурою» і тлумачать їх у виграшному для них світлі. Бо ж сам М. Хвильовий дав для цього підстави. Тепер ми можемо спокійно, в обстановці гласності і утвердження демократизму розібратися, чому так категорично полемізував М. Хвильовий зі своїми літературними опонентами, чому закликав відмовитися від орієнтації на тогочасну російську літературу. Активно входила в моду спекулятивно актуальна тенденція лише оспівувати, возвеличувати, злободенний позитивний факт будівничого життя суспільства повинен був обов'язково лягати в основу художнього твору, але сама художність — образність, форма, стиль — вважались вторинним. М. Хвильовий виступав проти голого фактографізму, робсільковірського «реагування на життя з претензією на художнє узагальнення, закликав до орієнтації на класичні світові зразки художньої творчості. У цих своїх закликах, які підтримувала й група «неокласиків» на

[4] Шляхи розвитку української пролетарської літератури. Літературна дискусія (1925—1928).— Збірник матеріалів. Харків. «Український робітник», 1928, с. 41.

чолі з М. Зеровим, він був надмірно категоричний, не враховував того, що в літературу йшла робітнича і селянська молодь, яка не мала (і не могла ще мати!) належної культури «спілкування» із світовою класикою, але щиро прагнула образним словом передати високий ентузіазм соціалістичного перетворення, нестримне захоплення новими ідеями і перспективами. Не дивно, що її ображала така «олімпійська» категоричність присудів їхнього, хай не досконалого з боку літературної майстерності, возвеличення нового життя у віршах і оповіданнях. Можна уявити навіть сьогодні, як могла зреагувати ота літературна молодь, яка прийшла в літературу з фронтів громадянської війни, з голодних сіл і зруйнованих фабрик і заводів і до якої звертався у своєму «другому листі» Микола Хвильовий, на такі слова у його статті «Про Коперника з Фрауенбурга або абетка азіатського ренесансу в мистецтві»: «Коли ми надаємо своєму мистецтву бойового значення, то це зовсім не значить, що ми розуміємо під ним той потік віршової «бойової» графоманії, який пробіг нещодавно по нашій території. Щоб творити справжнє бойове мистецтво, треба відчувати свою епоху, треба знати, на що вона хворіє. Ми, наприклад, одну тичинівську «Бурю» або одну Йогансенову «Комуну» не проміняємо на всі вози віршів, що риплять до города по великому тракту. Ми, наприклад, одну щиру новелу не проміняємо на всі просвітянські лантухи оповідань. Ми, «олімпійці», не тільки не відчуваємо запах наших днів, але й аналізуємо всю складність переходового періоду»[5].

Можемо уявити, як могла тоді сприйматися теза про недоцільність і безперспективність орієнтації української літератури на літературу російську, яка розвивалася під знаком творчості М. Горького і В. Маяковського, яка обстоювала і утверджувала ідеї пролетарського інтернаціоналізму і братерства народів нашої багатонаціональної країни.

Безперечно, і орієнтація М. Хвильового «на західноєвропейське мистецтво, на його стилі, на його прийоми», і обстоювання ідеї нового типу культури — «азіатського ренесансу», і проголошення нового творчого методу, нового способу образного мислення — «романтики вітаїзму»,— все це було спірним, дискусійним, теоретично не обгрунтованим, але не такою мірою політично шкідливим, як це доводили його опоненти.

У червні 1926 р. відбувся пленум ЦК КП(б)У, на якому були піддані критиці неправильні виступи комуністів М. Хвильового — віце-президента ВАПЛІТЕ, її президента М. Ялового і члена О. Досвітнього. У прийнятій пленумом резолюції «Про підсумки українізації» говорилося: «Кинуті пресою лозунги орієнтації на Європу, «Геть від Москви» і т. ін. надзвичайно показові, хоча поки що торкаються питань культури та літератури.

Такі лозунги можуть бути лише прапором для ростущої на грунті непу української дрібної буржуазії, що відродження нації розуміє як буржуазну реставрацію, а під орієнтацією на Європу, без сумніву, розуміє орієнтацію на Європу капіталістичну — відмежування від цитаделі міжнародної революції — столиці СРСР — Москви.

Цим шляхам буржуазного розвитку ми протиставляємо наш пролетарський шлях. Партія стоїть за самостійний розвиток української культури, за виявлення всіх творчих сил українського народу»[6].

4 грудня 1926 року О. Досвітній, М. Хвильовий і М. Яловий опублікували в газеті «Вісті» заяву, в якій визнали свій ухил від партійної лінії, свої помилки, «широко використані ворожими пролетарській революції елементами», і що до цих помилок вони «дійшли в запалі літературної дискусії, в боротьбі з проявами неуцтва, напостовства та просвітянства, в запалі боротьби проти вікового «епігонізму», що проти них ми вважаємо за свій революційний марксівський обов'язок провадити боротьбу й надалі. Нині ж, уважно обміркувавши справу, ми бачимо свої ідеологічні й політичні помилки і одверто їх зрікаємось»[7]. В кінці заяви письменники запевнили, що вони не розходяться ні в чому з лінією партії й визнають цілком правильну політику й роботу, що провадиться під керівництвом ЦК КП(б)У, зокрема в галузі культурного будівництва. Був ще покаянний лист нового президента ВАПЛІТЕ Миколи Куліша, який у п'ятому номері журналу «Вапліте» помістив першу частину роману М. Хвильового «Вальдшнепи». Цей твір викликав гостру критику на сторінках літературної і партійної преси, на яку його автор М. Хвильовий відповідає листом від 22 лютого 1928 р. до редакції газети «Комуніст». Він перераховує зафіксовані в критичних виступах його опонентів свої помилки, засуджує їх, просить вибачення у товаришів, з якими він полемізував, запевняє, що другу частину «Вальдшнепів» знищив: «...Одмовившись формально й розумово від своїх політичних помилок, я емоціонально (коли й не весь, то у всякому разі частково) був ще в їхньому полоні».

Сам автор «Вальдшнепів» не раз звертався до болючої для нього проблеми переродження комуніста в умовах непу, його оміщанення і пристосування. Микола Хвильовий перебільшував небезпеку агресивного «вламування» куркуля, міщанина, середняка в соціалістичну систему господарювання, радянського партійного керівництва суспільним процесом, але він щиро вірив у наявність такої загрози і намагався сатирично розвінчувати ці форми: прийоми переродження і пристосовництва. Невипадково Микола Куліш, автор таких гостросатиричних п'єс про суперечливі явища пореволюційної дійсності, як «Отак загинув Гуска», «Мина Мазайло», «Народний Малахій», «Хуліо Хурина», запитував у згадуваній вже статті «Критика чи прокурорський допит»: «І невже таки справді гартянські критики вбачають шкідливі тенденції і хибну ідеологію у ваплітян,

[5] А. Лейтес і М. Яшек. Десять років української літератури, т. 2, вид. 2, с.211.

[6] «Культурне будівництво в Українській РСР», т.1. Держполітвидав УРСР, 1960, с.316.

[7] А. Лейтес і М. Яшек. Десять років української літератури, вид. 2, т. 2, стор. 293—294.

коли ті нанизують на свої бойові списи всякої масті наволоч: антисемітів, колишніх бандитів, холуїв, хибких комісарів, міщан із житлокоопів і т. ін.

Боротися з бур'янами революції — хіба це занепадництво і шкідливі тенденції?!

Чи, може, гартянські критики хотіли, щоб показувати негативні сторони, перед тим зачесавши та прилизавши їх. ВАПЛІТЕ, я думаю, ніколи не стане школою літературних парикмахерів. Тим паче не візьме вона в руки замість гострих блискавичних списів мелодійних дзвоників золотої середини»[8].

Микола Хвильовий ніколи не дотримувався золотої середини. Він міг помилятися і помилився, але помилявся щиро, в надії, що його зрозуміють колеги-комуністи, товариші по літературній праці, читачі — сучасні й майбутні. Перечитайте його уривок з автобіографії, і ви переконаєтеся, що він щиро, відверто розповідає про себе, про своє дитинство, про свої політичні орієнтування... А доля майбутнього письменника стелилася жорстко. Народився Микола Григорович Хвильовий (справжнє прізвище — М. Г. Фітільов) 13 грудня 1893 року в селищі Тростянець на Харківщині (тепер райцентр Сумської області) в родині вчителів. У нього був брат Олександр і три сестри. В 1904 році батьки розлучилися, і Микола залишається з матір'ю Єлизаветою Тарасенко — донькою Івана Тарасенка, бухгалтера маєтків, власника великих гуралень Кеніга. Мати вчителює в селах, Микола закінчує початкову школу в селі Калантаєві, потім продовжує навчання в Богодухівській гімназії, екстерном здає екзамени і одержує гімназичний диплом. Працює на різних посадах у селах, босякує, з 1916 року на фронтах першої світової війни, яка зробила з нього більшовика. На чолі повстанського загону, який він організовує в кінці 1918 року, воює проти гетьманців, петлюрівців, дроздовців, в 1919 році вступає до Комуністичної партії. Приїздить до Харкова, де починає працювати робітником, пише вірші, поему «В електричний вік».

«Аз єсмь робітник...» — з гордістю заявляє Микола Хвильовий у вірші «Досвітні симфонії».

У поемі «В електричний вік» (1921), в збірках поезій «Молодість» (1921), «Досвітні симфонії» (1922), пружинить-граниться нова образність, різко зміщуються символічні плани, уява поета то сягає космічних узагальнень, то лагідно прихиляється до замисленого в глибині вод сонця. Та молодого поета вабить і підносить «досвітня симфонія сонця», «невідомість минулого, сучасного і майбутнього», «леопардить м'язи» тверда впевненість у світову будівничу місію соціалізму.

Ми стали на грунт,
на грунт індустрії — комуни
(А ви?)
і нас ніхто не переможе.
Ми захлинули простір,
і подих вітру (зі сходу вітру)
погладив нам долоні
(А вам?..
Ах, бризни кров, бо
ми є ви із іншим
змістом!)
Так знайте —
біля жердин горить мета,
як діамант у гущавині темряви.
Тримаймо стяг міцніш
індустрії — комуни!
Не проза це, а пісня відродження![9]

З 1921 року працює слюсарем на заводі в Харкові, здружується з Володимиром Сосюрою, Майком Йогансеном, друкується в газетах і журналах столиці України, в альманахах «Штабель», «На сполох». У збірнику «Жовтень» в листопаді 1921 року за підписом Миколи Хвильового, Володимира Сосюри і Майка Йогансена з'являється універсал молодих, сповнених революційної жаги і романтичних поривань, «універсал до робітництва і пролетарських мистців українських», в якому вони заявили, що оголошують «еру творчої пролетарської поезії справжнього майбуття.

Мідяною сурмою скликаємо до наших лав розпорошені творчі одиниці робітництва. Формуємо загони. Організовуємо регулярну армію мистців пролетаріату.

Наші лави крилаті споюватимемо дисципліною робочих ритмів і пролетарських метафор. В цьому попередники наші й пророки — Шевченко і Франко»[10].

Фразеологія революційна, в ній заклики і накази мовби звучать із окопів громадянської війни, жага шукань, відкриттів єднання на пролетарській основі — домінантні ідеї і поетичних творів, і літературних маніфестів. Микола Хвильовий ці ж експресивні фрази, ритмічні, асоціативні образні узагальнення переносить у прозу, з якою й пов'язаний його великий творчий успіх. Далеко не випадково О. І. Білецький назвав його «основоположником справжньої нової української прози»[11] і наголосив, що вплив його книг «Сині етюди» і «Осінь» широкий. «Вони, по суті, визначили все коло проблем нашої революційної белетристики...»[12]

«...Ходить «кіт у чоботях» по бур'янах революції, носить сонячну вагу, щоб висушити болото, а яке — ви знаєте». Це уривок із його новели «Кіт у чоботях» (1922), у якій він створив чудовий образ рядового бійця революції, «муравля революції» жінки-комуністки. Письменник називає її суворо, по-революційному «т. Жучок», без красивостей і сентиментальних «озвучень» внутрішніх порухів звичайної жінки, революцією мобілізованої з бідацьких когорт на створення нового життя. У цій складній, повсякчасно трагічно напруженій атмосфері фронтового життя, червоноармійського життя т. Жучок почувається спокійно, впевнено, бо вона вірить, що так потрібно для великої справи революції.

[8] «Вапліте», 1927, № 5, с. 156—157.

[9] Микола Хвильовий. Валеріян Поліщук. 2. Харків. Арена, 1922, с. 8.

[10] А. Лейтес і М. Яшек. Десять років української літератури, т. 2. вид. 2, с. 65.

[11] О. Білецький. Про нашу прозу взагалі, про нашу прозу 1925 року.— «Червоний шлях», 1926, № 3, с. 137—138.

[12] Там же, с. 139.

У 1923 році з'являється перша книга новел М. Хвильового «Сині етюди», в якій щоденна, душевно непроста, не кажучи вже про небезпеку для життя, героїка революційних буднів відтворюється правдиво, без ухиляння від зображення складностей і певних втрат у настроях комунарів цього періоду. Проте романтичний пафос панує, лірична стихія збурює образну тканину деяких новел — з'являються асоціативні ряди, в яких перехрещується далеке минуле і таке ж далеке майбутнє. Характери героїв його новел психологічно об'ємні, виразні, з чітко заявленою позицією. Вирізняється серед них головний герой новели «Солонський яр» Савко Гордієнко — юний голова волосної Ради, який до кінця несхибно стоїть на позиціях революціонера-комуніста. Та письменник бачить і відтворює, як поволі, непомітно, але й нестримно заповзають у душі деяких партійців мікроби обивательщини, як огортає ще нещодавно палахкотілий жар жертовної душі революціонера лагідний димок самозаспокоєння, як «первісна дикість» стихійного життя топче людину і вона зневірюється, байдужіє і поволі скніє у плині одноманітної буденності (новели «На глухім шляху», «Колонії, вілли», «Редактор Карк»).

Ясна річ, було надто прямолінійним ототожнювати настрої і думки героїв новел і повістей із світоглядною позицією їхнього автора, з характером його світобачення, світовідчуття. Проте Микола Хвильовий не приховував свого розчарування і болю з приводу зневіри деякої частини революціонерів, особливо в умовах непу, оміщанення і збюрокрачення частини комуністів. І тут його сатиричне перо було нестримне, безжальне. Чи треба заперечувати, що серед тогочасної дрібнобуржуазної інтелігенції, яка не завжди через відкриті двері входила в революцію, намагалася пристосуватися до соціалізму, було чимало таких, хто не хотів виконувати важку, чорну працю, всіляко опирався і обурювався з революційних нормативів і дисциплінарних «обов'язковостей». Микола Хвильовий вважав своїм партійним обов'язком розвінчувати цих «жуків-короїдів» революції, різних переродженців і пристосуванців, які демагогічно жонглювали партійними постановами, вели «подвійне життя» — одне позірне, для партії, для колективу, друге притаєне, на втіху собі. Щораз частіше в його творах «Я (Романтика)», «Пудело», «Лілюлі», «Повість про санаторійну зону», «Сентиментальна історія» з'являються ностальгічні образи-узагальнення (образ «тихих озер загірної комуни», «прообраз тієї надзвичайної Марії, що стоїть на гранях невідомих віків»[13]), дедалі активнішу позицію посідає герой анархічного способу мислення, нерідко озлоблений проти нового життя, розчарований і збайдужілий. Таким є Анарх із етюда «Повість про санаторійну зону», якого «мучає не стільки міщанська навала, скільки свідомість того, що я і зайвий, і шкідливий чоловік»[14] для нового життя.

Микола Хвильовий не приховує того, що разом із своїми героями, думки яких він далеко не завжди поділяє, хоча і не приховує певної спорідненості з їхніми розчаруваннями і своїх уболівань за долю соціалізму в умовах непівської дійсності, прагне вийти на активний діалог зі своїм читачем-сучасником. Водночас він сміливо «віддає» розповідь уявному авторові щоденника, як це ми бачимо в «Повісті про санаторійну зону». Розповідає-згадує хвора, яка записує: «...я ще раз хочу сказати, що повість про санаторійну зону мені все-таки не вдалась» і висловлює віру, «що в темних очах моєї буйної неспокійної республіки нарешті загра́є голубий промінь, і вона найде те, чого так довго шукає».

Микола Хвильовий жив і творив у складний, неспокійний час першого пореволюційного двадцятип'ятиліття. Суворий романтик, він не завжди міг змиритися з необхідною внаслідок історичних обставин тактикою і стратегією партії в економічній політиці, був максималістом у ставленні до літературної праці, нестримним і категоричним у полеміці, не раз своїми памфлетами провокував літературну громадськість на безплідні теоретичні дискусії, помилявся і шкодував, що і його, і його опонентів так різко заносило на крутих віражах літературної боротьби. Але він щиро вірив, що «заграє голубий промінь» на комуністичному видноколі Країни Рад і його, «м'ятежного комунара», суперечливого мрійника і талановитого художника, врешті-решт зрозуміють і знайдуть достойне місце його творчості в історії української радянської літератури.

---

[13] Микола Хвильовий. Осінь, Харків. ДВУ, 1929, с. 5.
[14] Там же, с. 124.

З ЛІТЕРАТУРНОЇ СПАДЩИНИ

МИКОЛА МАЛАХУТА

70 ШЛЯХАМИ ЖОВТНЕВОЇ ЕРИ

ЖИВИЙ ЛАНЦЮГ

Робітничий Луганськ одним з перших підняв прапор боротьби за Радянську владу на Україні й завжди залишався вірний пролетарським традиціям.

Вулиця Леніна серед міста скидається на розігнуту підкову: спершу вона прямує зі сходу на захід, відтак, дотикаючись вулиці імені Пушкіна, повертає на південь, а вихопившись за трамвайну колію, тулиться до непоказного зовні двоповерхового будинку. На його причілку, на висоті піднятої руки, вицвіла, порудiла від часу меморіальна дошка. Вона сповіщає, що в будинку № 121 у квітні 1919 року містився штаб більшовицької організації Луганська. Я люблю тут подовгу зупинятись. Варто опустити повіки — і вже уявляєш, як сюди з паровозобудівного заводу мчить голова ревкому Зіновій Федорович Ляпін. У просякнутому мазутом одязі, з натрудженими до камінної твердості мозолями, він літав містом на гарячому коні — то на Гостру Могилу до Лацiса і Звейнека, то на патронний завод, то на колишній гартманський, відтак сюди, в штаб. Дні були тоді пекельні, а ночі тривожно-безсонні — Луганськ задихався у тяжкій облозі. 65-тисячне місто пухло від голоду, задихалось від пошестей, вибухало час від часу контрреволюційними заколотами гайдамаків, петлюрівців, юнкерів, анархістів... Гостру Могилу безперестану штурмували шкуровці й денікінці. Ревли гармати, захлиналися довгими чергами кулемети, тріскотіли гвинтівки, з диким гиком зусібіч налітала кіннота... Гостра Могила — найвище місце Луганська, сказати б, узголів'я міста. Звідси ядучі дими сповзали вниз, затягнули вулиці й провулки, вкривали, ніби ковдрою, двори... Сюди, на лінію фронту, від Сіверського Дінця й до Гострої Могили, де зайняли оборону дев'ять тисяч робітників, Володимир Ілліч Ленін послав 15-у Інзенську й 1-у Московську дивізії. Фронт очолив Ян Янович Лацiс. А на найнебезпечніших, найголовніших ділянках стояв 1-й Луганський комуністичний полк під керівництвом робітника-паровозобудівника більшовика І. І. Дахна.

Оборонці знали: якщо місто впаде, виріжуть усіх: від старих до немовлят. Так уже було — коли окремі полки білих вривалися на околиці. Проти ворога кидали Інзенську дивізію, де політкомісаром був Генріх Петрович Звейнек. Латиші на луганській землі билися так самовіддано, ніби за рідну Латвію. Денікінці й шкуровці мусили знову повертати до підніжжя Гострої Могили — перешиковували свої ряди і вкотре сунули на окопи. Там завмирали. Берегли набої: їх було обмаль. Хіба що відбити одну атаку... Ось озвався «максим» робітника-паровозобудівника Тихона Сорокіна — щосили сіконув свинцем по ворожих рядах. Його дружно підтримали короткими чергами справа і зліва інші кулеметники, потріскували з окопів гвинтівки й рушниці. Однак золотопогонники й кіннота деінде прорвали оборону — атакуючі і оборонці стрілися на відстані багнета. І тоді підняв у контратаку свій взвод Грицько Орел. Робітники відчайдушно врізалися багнетами й шаблями у шеренги шкуровців і денікінців. В останню атаку підняв комсомольців і Євлад Палкін. Затято, до останнього подиху билися врукопашну з ворогами літній робітник-більшовик Іван Григорович Ковальов і його син комсомолець Сергій...

Дві пекельні доби під ураганним вогнем озброєного до зубів ворога стримували луганці укупі з латишами атаку за атакою. Голодні й виснажені стояли вони на смерть. Кінчалися набої. І тоді впродовж 18 кілометрів — од паровозобудівного й патронного заводів, що в центрі міста, аж до самої Гострої Могили — біч-о-біч стали діди й бабусі, жінки й діти робітників: передавали з рук в руки аж до окопів патрони, окрайці хліба, печену картоплю — хто що міг, аби допомогти батькам, чоловікам, братам, синам... Снаряди, траплялося, розривали той живий людський ланцюг. Але він тут же знову з'єднувався: набої пливли на долонях до самих окопів... Той живий червоний ланцюг... став можливий завдяки більшовикам Луганська, яких очолював З. Ф. Ляпін.

Ген по яких роках трудівники міста запропонували назвати одну з вулиць, яка прямує в бік Гострої Могили, дорогим іменем Живого Ланцюга. Та й досі нагадують про це щороку — не раз і не два... У Ворошиловграді безліч вулиць і провулків мають вкрай випадкові назви. Скажімо, провулок Грязний. Справді, вулиць і провулків у місті безгосподарно-брудних вистачає. Але ось ще одна назва, яка пантеличить кожного: Метробудівська. Про метро у Ворошиловграді й не мріють ще, то при чому вона тут? Є й Загородня (наголос у складах можна ставити як завгодно). І т. д., і т. п. Та за бюрократичною папероторчістю уже цілих

50 років ніяк не можуть пропозицію робітників заводів втілити в життя — назвати одну з вулиць міста іменем Живого Ланцюга...

На тому ж будинку, з якого я почав свою розповідь, на його фасаді, є ще одна меморіальна дошка. На ній застереження: дім-пам'ятка Великої Жовтневої соціалістичної революції і перебуває під охороною держави.

Ми прийшли до колишнього штабу спекотного літнього дня разом з Борисом Слободянюком. Він автор повісті «Люди з Крайгорода», багатьох оповідань, кількох п'єс. Чимало років працював над романом «Облога» — це про Гостру Могилу. Борис Слободянюк в облтелерадіокомітеті відає кореспондентською мережею і нещодавно поблизу будинку № 121 одержав квартиру. У новому, висотному, гарному будинку. Таких тут зведено вже багато: старі будівлі пускають під бульдозерний ніж; не забувають і про дерева, корчують сади, кущі, оголюють від дерев вулиці — це нині в місті модно: осокори, ясени, тополі, берести, яким рости та рости, вбираючи пилюку і віддаючи людям кисень, вирубують нещадно, натомість саджають отакенькі каштанчики, які підіймаються до сонця чи не найповільніше в Донбасі. Думаю, що треба згадати ще й таке. Старе місто вчені-архітектори хотіли перекроїти по-своєму: усі старі будівлі знести, не минаючи, звісно, й історичних пам'яток. Проклали, скажімо, на ватмані пряму лінію із заходу на схід — це, мовляв, буде новий бульвар. І на його шляху все під бульдозер. Добре, що їх вчасно зупинили, не дали розгулятися безглуздю. Але нові, вчеміші перекроювальники, яким байдуже до історії і, дивно, до революційної так само, ніяк не можуть заспокоїтися, що їм не дають розвернутися так, як заманеться. Ось «зразок» їхньої діяльності. У центрі міста був скверик, що прилягав до вулиці імені Карла Маркса. Навпроти нього меморіал. Як на варті, обабіч нього стоять бронзові Олександр Пархоменко і батько Цупов, п'ять синів якого разом з ним віддали життя за нашу революцію. Між ними палахкотить Вічний вогонь. А той скверик був як доповнення до історичного пам'ятника-комплексу, він нагадував про далекий квітень 1919 року... До речі, крім усього, тут стояло й два трофейні танки англійських інтервентів. Ті танки на Гострій Могилі взяли в полон робітники Луганська. Що ж зробили перекроювальники зі сквериком, де все так дихало революційною історією? А взяли й ліквідували його: дерева вирубали, танки кудись поділи, бульдозери викорчували дерева й кущі, вирівняли землю, поклали впоперек каскад неоковирних бетонних плит і пустили по них воду згори донизу. А оскільки відповідна водогінна служба в місті працює як мокре горить, то вода по тих плитах тече лише тоді, коли тануть сніги, у літню ж спекотняву бетон як гаряча сковорода...

Та повернімося до будинку № 121. Борис Слободянюк тривожиться:

— Боюсь, що скоро пустять на нього бульдозер. Хіба що кондитерська фабрика та гастроном заступляться. Адже він між ними. Їх одразу не знесуть — значить, і він ще потримається. Між іншим, а ти знаєш, що Живий Ланцюг починався саме там, де був скверик біля Вічного вогню?

Ще б не знати!

— А ти знаєш, що вулицю, на якій ми з тобою стоїмо, робітники назвали іменем Леніна — це було тоді, коли Володимир Ілліч луганцям на поміч надіслав зброю і прибули латиська та московська дивізії? — перепитує Борис Слободянюк.

Та ми більше говоримо з ним таки про незлагоди сьогоднішні. «Мода» на риття й переплановування дійшла й до Гострої Могили. На неї теж уже були націлили ножі бульдозери. Їх вчасно, на щастя, зупинила громадськість міста: старі більшовики, фронтовики, інтелігенція, які правильно розуміють перебудову і збереження революційних надбань і пам'яток історії. Після відкритої дискусії, яку вело обласне телебачення, Гостру Могилу вирішено залишити такою, як вона була споконвіку. Тобто неторканою, нашою священною історичною пам'яткою. Це вже інша розмова, що за останні 20—25 років ландшафт занедбано. Через те конче потрібно приставити до Гострої Могили дбайливого господаря-охоронника.

А що ж робити з будинком № 121, де містився штаб оборони не тільки Гострої Могили, а й всього Луганська? Може, створити музей? Або поселити тут товариство по охороні пам'яток історії та культури нашого народу? Бо ж товариство загнане в підвал обласної бібліотеки імені Горького, де без просвітку в повному розумінні цього слова перебуває майже два десятки літ. А в будинку № 121, де стіни дихають самою історією нашого краю, що б ви думали міститься? Не вгадаєте — приймальний пункт банно-прального комбінату. Що цей «пункт» тут накоїв — не піддається ніякому опису. Всередині будинок перекроювався і так і сяк, зовні до нього приліплювали та припасовували різні більші й менші приміщення барачного типу, ще якісь надбудови... А довкола... Як влучно помітив брат голови першого ревкому Луганська З. Ф. Ляпіна, котрий і зараз проживає в місті, вулиця і прилегла до неї місцевість має нині вигляд дореволюційної захаращеності й занедбаності.

Перша п'ятирічка. У жовтні 1931 року відбувся Пленум ЦК ВКП(б). Він ухвалив і термінову реконструкцію Луганського заводу. Через рік на заклик партії тут уже працювало близько 3 тисяч комсомольців. У суботники й недільники до них приєднувалася молодь з інших підприємств міста — таким чином трудова армія ентузіастів нерідко зростала до 8—10 тисяч чоловік.

І ось саме в той час у Москві перебувала делегація американських інженерів та конструкторів, спеціалістів з укладання арматури й клепання залізних конструкцій. Вони настійливо просилися поїхати до Луганська.

— А що, власне, вас там так привабило? — поцікавилися в них.

— Стафійчук! — відказали в один голос.

Комсомольська ланка, яку очолював молодий, енергійний спеціаліст Іван Стафійчук,

споруджувала новокотельний цех. Робота в колективі молодих була організована так, що кожний член протягом місяця укладав у середньому по 1200 кілограмів арматури щодоби. В нелегких, зауважимо, умовах.

Американці, прочитавши про це в газетах, не повірили: у них, у США, такий виробіток не сягав за 812 кілограмів. Та це з їхньою набагато прогресивнішою технологією й технікою. Не повірили американські спеціалісти — і квит.

— Це ваша нова червона пропаганда.

Прибули отож у Луганськ — і одразу ж на паровозобудівний завод.

А там у новокотельний цех. Зустрілися з Іваном Стафійчуком, його товаришами по ланці — Пилипом Шегелем, Петром Бірюковим, Трохимом Жировим, Серафимом Поповим, Федором Шкодою. І перше ж запитання не забарилося:

— То правда, що кожен із вас за місяць укладав щодоби по одній тонні й двісті кілограмів арматури?

— Авжеж,— відповіли на те, усміхаючись, хлопці.

— Такого бути не може,— сказали американці. — Зробіть це на наших очах, тоді повіримо. О'кей?

— Хай буде о'кей... — знизав плечима Іван Стафійчук.

Хлопці, засукавши рукава, взялися за роботу — того дня перекрили на очах у здивованих американців свою ж, рекордну норму.

— Тепер о'кей! — розвели ті руками і ще довго ходили за Іваном Стафійчуком та його товаришами, придивляючись пильненько до їхніх рук, щоразу випинаючи вгору перед хлопцями — навчилися тут таки — великого пальця...

Напередодні 16-ї річниці Великого Жовтня на Брянському вокзалі Москви наркоми К. Є. Ворошилов, Г. К. Орджонікідзе і О. О. Андрєєв зустріли новий паровоз ФД з ешелоном понадпланового вугілля — подарунок столиці від луганців на честь революційного свята.

Той паровоз на міжнародній виставці в Парижі незабаром одержав Золоту медаль.

Гордість виробничого об'єднання «Ворошиловградтепловоз» — його музей.

Тут щодня можна було зустріти ветерана заводу Петра Феоктистовича Алексенцева,— зрозуміло, коли він був на заслуженому відпочинку. Алексенцев — ровесник віку, пам'ятав історію цехів, біографію чи не всіх робітників... Петро Феоктистович увесь вільний час розшукував своїх бойових побратимів, які у Велику Вітчизняну з цехів йшли просто в окопи і про яких у серці зберіг священну пам'ять. Скільки цікавих записів лишилося у мене від його розповідей! Як зараз бачу: він мружить сумні очі — після довгих розшуків знайшов ще кілька побратимів.

Тиняков Дем'ян Кіндратович — 66 років, машиніст парової машини заводу імені Жовтневої революції, учасник партійного підпілля під час фашистської окупації Ворошиловграда. 31 січня 1943 року в Іванощевому яру поблизу Гострої Могили закатований гестапівцями і поліцаями, жив на вулиці імені Войкова... (11 липня 1941 року в газеті «Радянська Україна» була надрукована замітка, у якій Д. К. Тиняков писав: «Два мої сини добровільно пішли в Червону Армію бити фашиста. І я слідом за ними стаю на бій»).

Павлюков Костянтин Купріянович — закатований гестапівцями і поліцаями у Великій Вергунці на вулиці імені Радищева 31 січня 1943 року...

Близнюков Тихін Васильович — закатований гестапівцями і поліцаями у Великій Вергунці 31 січня 1943 року...

Хоменко Юхим Михайлович — з 1911 по 1942 рік працював на паровозобудівному заводі, закатований гестапівцями і поліцаями у Великій Вергунці 31 січня 1943 року...

Бачу, як Петро Феоктистович ще більше горбиться, потім підводить голову:

— Викарбуємо їхні імена, вивісимо меморіальні дошки, поставимо обеліск...

Колись давно, майже сімдесят років тому, шістнадцятирічний Петро Алексенцев підносив луганцям на Гострій Могилі набої в окопи. Потім воював з білобандитами в 4-й партизанській дивізії Федора Дибенка. Відтак Велика Вітчизняна — і знову в його руках гвинтівка зразка 1891 року...

Юркові Алексенцеві, однофамільцю, а не синові Петра Феоктистовича в останній його день виповнилося теж шістнадцять літ...

Коли у Ворошиловграді, окупованому фашистами, почали пухнути з голоду люди, батько Юрія не витримав і сказав синові:

— Несила більше так жити... А вмирати ще не хочеться... То піду... На роботу наймусь...

— Куди?.. — скинувся, мов ужалений, Юрко.

— Піду... Пропонують он складом продуктів завідувати...

— Фашисти?..

— Вже ж не наші... Хтозна, як воно буде, чи й вернуться,— сила он яка германська пре...

— До фашистів служити?.. — остовпів, збліднувши, Юрко. — Тоді я сьогодні ж подамся до партизанів!

— Сину-у!.. — видихнув старий застережливо.

Та двері хряснули так, що аж порохно з них посипалося...

Тієї ж ночі Юрко спалив німецький продовольчий склад, який вони влаштували на стадіоні, і втік до партизанського загону, яким керував старий комуніст Іван Михайлович Яковенко. Там хлопчину призначили зв'язковим між луганським підпіллям і партизанами.

Якось він ішов з донесенням.

За Великою Вергункою, у Червоному яру, його перестріли староста і десять озброєних італійців.

— Партизан? — Худенькі плечі затряслися від ударів прикладами.

Юрко прикинувся німим.

Довго знущалися з нього: били, виламували руки, припікали обличчя цигарками.

Був і далі як німий.

Пореготали над закривавленим хлопчиськом, що затято мовчав («А мабуть же,

й насправді німий»), та й полишили у яру напризволяще.

Юрко виповз, дістався до партизанського загону, віддав донесення Іванові Михайловичу Яковенкові, залікував рани і знову виконував завдання.

Ті самі фашисти й староста знову перестріли його — тепер уже біля хутора Христового: треба ж така халепа, щоб знову напоровся саме на тих...

Впав на землю, прицілився... Було у нього лише десять набоїв і одна граната.

Почали оточувати з усіх боків.

Кільце звужувалося.

— Здавайся! — волав староста.

— Зараз! — закричав Юрко. — Отак і стрибну до твоїх рук, запроданська твоя душа!

І вистрілив.

Один з окупантів упав.

— Брати живим! — заверещав староста. — Начальник гестапо наказав брати живим...

У Юрка закінчилися набої. П'ять фашистів лежали навзнак, не ворушилися. Кільце звузилося. Юрко рвонув чеку. Страшенний вибух підкинув його в повітря, та очі ще встигли схопити: навсібіч од нього падали чорні тіні...

А ще спомин: Федору Петровичу Шкоді минуло сімдесят, а він щодня ходив до рідного цеху, мовби на зміну. Якось з ним розбалакалися, і він при згадці про війну схилив голову:

— Друзі мої майже всі... лягли на полі бою, й Іван Стафійчук, цей славний хлопець з Полтавщини.

Згадував далекі двадцяті й тридцяті роки, і себе, і своїх ровесників у них, тих роках. Стояли біля стругального верстата за номером 26-10. Федір Петрович роздумував:

— Як на мене, це найкращий пам'ятник. За цим верстатом мій ровесник Олексій Павлович Козаченко став Героєм Соціалістичної Праці, кавалером орденів Леніна, Жовтневої Революції, «Знак Пошани». А ще став почесним громадянином рідного Ворошиловграда і його болгарського побратима — Перника. Цей верстат він змайстрував власними руками, може, ще й через те його навіки залишено в цеху. Як реліквію. Як пам'ятник.

А я вже пригадую, як ми вперше зустрілися з Олексієм Павловичем Козаченком. Тоді був ясний, погідний день. Та ветеран, нашпигований осколками минулої війни, відчував зміну погоди. Чотири роки фронтів і шпиталів зробили його інвалідом. У нього майже не рухалися руки. Звісно, звідки думкам від того бути веселими.

Рідний завод дихнув на Козаченка пусткою. Йшов 1944 рік. Донбас тільки-но було визволено від фашистів. Усюди руїни, Олексій Іванович подався передовсім на паровозобудівний. Зустрів там Олександра Герасимовича Бурлаченка — був він за начальника одного-єдиного вцілілого цеху. Зустрів й Івана Михайловича Кравцова — той був за бригадира...

— Нічого,— підбадьорювали,— будеш підносщиком гвинтів, гайок, шайб, дощок, ключів, інструменту... А там...

І, підіймаючи щодня різні деталі протягом 12—15 годин — робочих рук бракувало,— почав Олексій Павлович з радістю відчувати, що рухається його правиця, оживає й лівиця... А тим часом підвозили обладнання, ремонтували старі паровози, думали про новий, виготовлений і складений власними руками... Втішався й Козаченко: правиця вже розпростується зовсім...

Ні, головні ліки на землі — робота. І ще раз — робота! Надходили на завод різні частини до верстатів, евакуйовані у війну на схід. І так уже пощастило — привезли його старенький, майже розсипаний верстат. Як зрадів йому робітник. На його основі він зібрав зовсім новий, ніде ніким не бачений стругальний верстат за номером 26-10. Жартома називав «Інтернаціональною машиною-універсалом». І правда: верстат складався з німецьких, англійських, французьких, італійських та ще бозна-яких деталей, назбираних серед трофеїв, металобрухту, яке лишили на території заводу окупанти, втікаючи від заслуженої кари.

Коли ми з ним познайомилися, я, немов диво, розглядав Козаченкові руки. Були вони у рубцях — від передпліч по кисті. Потім одвів очі, бо дивитися на мовчазні муки ветерана було несила: з його обох рук на негоду лізли, випираючи пошматовану у боях шкіру, осколки...

Олексій Павлович щороку брав новачка і за верстатом № 26-10 готував з нього спеціаліста справді високого класу. Усього таким чином виховав аж п'ятдесят. По одному на кожен рік — такий у нього був і партійний стаж.

На виробничому об'єднанні «Ворошиловградтепловоз» близько 40 тисяч робітників. Та і серед такого огрому трударів почерк вихованців Козаченка і зараз примітний. Ще до війни, коли на шахті «Ірміно» народився стахановський почин, на паровозобудівному набув сили козаченківський. І тепер, через багато, багато літ, живе він у праці учнів, синів і вже — онуків.

Хочу сказати ще й таке: з перших днів війни Козаченко після кожної зміни (а відпрацьовував він і по дві підряд) поспішав до військкомату, де настійливо просився на фронт. Йому не дозволяли. А він не заспокоювався. Йому ще й ще раз нагадували, що він збирався їхати на схід, у глиб країни, бо без нього, спеціаліста високого класу, там, куди евакуюють завод, буде нелегко... Але Олексій Павлович, добиваючись свого, відповів: «Зараз найтяжче на фронті. Тож моє місце в бою. На передовій». І таки наполіг на своєму.

Пам'ятаю, писав я нариса про стожильного трудягу, чудесного організатора, бригадира Петра Куренкова. Субота у нього — законний вихідний. Але і цього дня він часто приходить у свій тепловозоскладальний цех. Підтримують його по черзі й напарники. Трапляється, прихоплюють іще й неділю. Чому? Щоб завезти із сусідніх цехів — металевих виробів чи механічного, до свого запасні частини. На наступний тиждень. Не зроблять цього — бригада буде простоювати. А як доставляють ті запасні частини? Ще прадідівським способом. Беруть тачку, впрягаються у неї, штовхають півкілометра — там сусідній цех, у ньому завантажують вручну гору запасних частин, привозять на дільницю своєї бригади. Тут Куренков деталі

розсортовує по комірках, охайно, дбайливо, як справжній господар. У понеділок приходить на роботу зміна — все готове.

Чи знали про це колишній генеральний директор і секретар парткому? Вони взагалі до цехів не навідувались. А тим часом Куренкова як кращого з кращих трудівника на виробничому об'єднанні рекомендували для нарису саме вони. Він завжди і план давав, і понад завдання, і якість продукції у нього завжди висока, і в громадській діяльності активний, і ще інших життєвих плюсів за ним чимало. Одного тільки не знали керівники. Про оту тачку. І коли я їм про неї сказав, обидва потупили очі:

— М-да... З малою механізацією у нас важкувато: не автоматизується...

«Ворошиловградтепловоз» очолив В. І. Квасов, і йому дісталося важке господарство — розрізнене, розлагоджене, занедбане, забюрокрачене. Володимира Ілліча я знаю давно. Він починав тут же, в цеху, простим робітником. Виріс до начальника дільниці. Потім очолив цех. Далі — партком. Згодом — райком партії. Останнім часом був головою комісії партійного контролю при обкомі партії. І ось зголосився стати генеральним директором найбільшого на Донбасі підприємства. В. І. Квасову — 53 роки. Трудову школу він пройшов добру. І партійний гарт у нього є. Дався він йому нелегко. У ворошиловградських умовах. З чого ж почав новий керівник? Спершу відмовився від усіх пільг, якими користувалися директори до нього. І перший, і наступні робочі дні у нього починалися з того, що він йшов у цехи, до верстатів. І цікавився, де і як живуть робітники.

Що ж, початок нормальний.

Діагноз хронічного відставання виробничого об'єднання, можна сказати, поставлено правильно.

Решта — за людьми: із засуканими рукавами треба братися за роботу.

І тут я принагідно згадав про один характерний випадок. На «Ворошиловградтепловозі» чимало спеціалістів працюють з фаховими мікроскопами. Ну от, приміром, давній мій знайомий Альберт Васильович Клименко. З ним пов'язаний такий випадок: маленька донька одного робітника, малюючи ляльок кульковою ручкою на папері, у пориві натхнення відкусила металевий наконечник і вдихнула його в себе. Він застряв у далекому закапелку бронхів. Швидка допомога привезла дівчинку в лікарню. Зробили рентгенознімок. Вертіли і так, і сяк — все було ясно. Розіклали в хірургічному відділенні весь найновіший арсенал медичних інструментів. Приготувалися до операції. Але... Саме потрібного інструмента для цього не було. Дівчинка на операційному столі задихалася... І тоді хірург згадав про одного свого доброго знайомого, слюсаря-інструментальника виробничого об'єднання «Ворошиловградтепловоз» Альберта Васильовича Клименка. Машина швидкої допомоги полетіла на завод. Майстра знайшли в цеху, за своїм верстатом. Показали йому й рентгенограму. Глянув на неї Альберт Васильович:

— Химерне креслення,— сказав скупо. — Ну що ж, зараз спробую,— і ввімкнув верстат.

Конче потрібний інструмент він виготовляв під слюсарним мікроскопом. Рівно через сорок хвилин «деталь» (а в лапки я це слово взяв тому, що це була просто ювелірна робота — яка ж то деталь?) уже була в руках хірурга, і він мчав із нею до операційного стола.

Наконечник з бронхи дівчинки швидко вилучили.

Не одним винаходом Альберта Васильовича Клименка користуються в практиці лікарі міста. Він виготовив інструменти для операцій вушних раковин, бронхів, горла, легенів, стравоходу тощо. Що вже говорити про цех. Тут важко навіть перерахувати всі його раціоналізаторські пропозиції та винаходи. Всі вони впроваджені на виробництво, дають чималу економію державних коштів. Зручні в роботі, вони значно полегшують трудівникам виконувати завдання, бо то повна механізація й автоматизація процесів. Приміром, один верстат умільця закритого типу для шліфування кулачків на ВДНГ нагороджено золотою медаллю...

Цього чоловіка я часто бачу в центрі міста, у скверику імені 30-річчя комсомолу. Тут, на головній алеї, стоять бюсти краснодонських молодогвардійців. Цей чоловік любить прогулюватися саме тут. Чому? Мабуть, що просторіше тут, красивіше, багато квітів — повітря пройняте медовими пахощами. А ще під ошаттям високих дерев зручні лавочки, тихо, мило... Він, цей чоловік, виходить на прогулянку з дружиною. Вона тримає його обережно попід руку. А він ніби й не помічає цього: прошкує сповнений власної гідності — начальницький лоск з нього ще не зійшов, постава його іще піднесена, і все в ньому промовляє про велич. Він довгий час був одним із головних спеціалістів заводу імені Жовтневої революції. Саме він, коли випхався на керівну посаду, усе робив, аби підприємство занепадало. Але спершу треба сказати ось що. Під час минулої війни з нашими танками часто траплялися жахливі випадки: коли спалахувала підбита машина, у ній нерідко живцем згорали й танкісти — баштовий люк заклинювало так, що його зсередини відчинити було несила. За інструкцією, перед боєм скористатися якоюсь металевою «закладкою», приміром, ломиком, категорично заборонялося. Проте сміливці з «досвідом», яким уже доводилося горіти в танках, користувалися-таки ломиками. І, як правило, рятувалися. Про це мені не раз розповідали ветерани Великої Вітчизняної. Про це я недавно прочитав і в інтерв'ю письменника-фронтовика Вячеслава Кондратьєва. Про що, зрештою, мова? Той чоловік, про якого я щойно розповів, працював на паровозобудівному заводі одним з провідних спеціалістів. З перших днів війни, пославшись на хворобу, евакуювався на Урал — там, звісно, влаштувався теж на відповідну посаду. Завод виготовляв танки. Ті танки, люки яких заклинювало в боях... Після війни він повернувся знову на паровозобудівний. Коли підприємство стало тепловозобудівним, за нього, за того спеціаліста (так і хочеться взяти в лапки це слово), завод почав буксувати на бюрократичних колесах

демагогії, випускаючи брак при підвищених темпах випуску продукції. Головне гасло у роботі того «спеціаліста» було: «Аби робота йшла і спокійно жилося мені й моїм дітям». Це так він повчав своїх заступників. Не називаю його імені тільки тому, що в місті живуть і працюють його діти, виросли вже й онуки, які не відповідають за дії батька й діда... Однак факт, який я навів, як висловлюються робітники, залізний.

П'ятдесят шість років завод імені Жовтневої революції випускав паровози. Тридцять літ тому він став будувати тепловози.

Переді мною ціле місто, так би мовити, обласного підпорядкування. У цехах трудиться близько 40 тисяч робітників. Вони випускають левову частку тепловозів нашої країни. Ці локомотиви залюбки купують країни Західної Європи, Азії, Америки, Африки. Наприкінці сімдесятих років дві марки з них завоювали на Лейпцігському міжнародному ярмарку золоті медалі. Спочатку ТЕ-109. А через два роки експериментальний цех підприємства закінчив складання тепловоза нової модифікації, на тисячу кінських сил потужнішого за попередній. Ця марка на тому ярмарку була оцінена так само високо.

Локомотиви вдосконалювались, зростали їхні потужності, ходові, навантажувальні й швидкісні якості. На магістралі поспіль один за одним вийшли ТЕ-116, АТЕ-10В, 2ТЕ-121... Останній потужністю у 8 тисяч кінських сил. А 2ТЕ-126 уже називають надпотужним. Бо його упряж — 12 тисяч кінських сил. Правда, він ще не вийшов з воріт виробничого об'єднання «Ворошиловградтепловоз». Але про нього вже через пресу заявили: «Скоро стане на рейки!» Головний конструктор С. П. Філонов якось, ніби між іншим, зронив: тільки він брав участь у розробці близько 25 нових локомотивів. А скільки разів затверджувалась нова програма конструкцій, уже не пригадати. Попереду розробки локомотивів потужністю 16—20 і більше тисяч кінських сил — на кілька секцій, кожна з яких не менш як 8 тисяч.

Як працює підприємство, можна сказати, глянувши, так би мовити, на його обличчя. Воно свідчить про культуру виробництва.

Але спершу невеликий відступ. У місті над Луганню письменницька організація була створена в 1965 році. Очолив її тоді Тарас Михайлович Рибас, якого всі згадуємо добрим словом. Він домігся, щоб нашу організацію згодом перевели з підвалу (до речі, того, де перебуває зараз згадане Товариство охорони пам'яток історії та культури) в будиночок Даля. І справді: а де ж іще розташуватися письменницькій організації, як не в знаменитому приміщенні, де народився, вчився, виріс і трудився сам Володимир Іванович Даль! Будинок його охайно відремонтували, поновили, причепурили і зовні, і всередині, у дворі і в саду. Ще раз наголошу: піклувався Т. М. Рибас, щоб нам було затишно. Ніколи не забуду, як ми збиралися там, як читали в саду свої твори, як їх обговорювали, як приймали гостей-літераторів з усього Союзу і з-за кордону, як нам було там добре, які були навколо будинку чудові липи, алеї, які в невеличкому саду яблуні, абрикоси, запахуща трава. Вся обстановка довкола дихала творчістю. Ми готувалися зібрати там й відкрити музей Даля. Та ось Т. М. Рибаса не стало. Прийшли інші керівники. Почалася «перебудова» на інший кшталт. Біля будинку і в саду дерева були вирубані. Подвір'я забетонували й заасфальтували. У ньому відгромохкано два гаражі з потужною сигналізацією. Приміщення, кімнати перетрясли «капітальним» ремонтом, та так, що стеля й підлога одразу почали провалюватися, а стіни репатися. На додачу у великий зал (священне місце, де у Далів стояли лише книжки і на почесному місці було перо) затягли стадіонного розміру більярдний стіл, принесли киї, висипали купу величезних куль, як ядер до гармат... І почалася з ранку й до пізнього вечора, а то й цілодобово азартна гра. Од колективної творчості «на висадку» будиночок Даля став не тільки осідати, а й хилитися. Письменницьку організацію зрештою перевели в інше приміщення, де кімнати вже були потріскані і завжди на нулі батареї парового опалення, підлога там провалювалась, двері й замки до них пригнані, як у сарайчику, призначеному для знесення. А що ж з будиночком Даля? Для парадного відкриття музею його підремонтували ще раз. Відкрили. Урочисто. Та незабаром співробітники музею дружно закричали: «Рятуйте! Будиночок валиться!» Але до того в місті нікому діла немає.

Про це я думав, стоячи на високому мосту через Лугань, біля тисячного повоєнного паровоза, поставленого навіки на постамент біля річки. І вдивлявся в обличчя виробничого об'єднання «Ворошиловградпаровоз». Повільно текла мастильного кольору Лугань. Усе живе в ній давно щезло — неочищені стоки підприємство скидає в річку. Користується ж саме не оборотними водами, навіть у ливарному цеху, а найчистішими, забруднюючи їх і віддаючи Лугані. Високі, під саме небо осокори, ясени, тополі, берестки, верби на берегах річки і між цехами поголовно вирубані. Розмовляв я про це з генеральним директором і секретарем парткому ще до того, як їх зняли з посад. І обидва кляли на всі заставки пух з яворів — робітники цим незадоволені. А що береги оголили, так то на випадок повені: дерева, мовляв, воду затримують, а так вона швидше біжить до Дінця. Так і сказали. На повному серйозі. Я подивився на дорослих дядьків і подумав... Ет, до чого це все тепер, про що я подумав!.. Згадую, які розкішні гаї були на берегах Лугані, які вольєри тут влаштовували, якої тільки живності не було... Гарно було, та загуло. Говорив про це і з робітниками. Виявилося, що за останнє п'ятиріччя ні генеральний директор, ні секретар парткому жодного разу не побували в жодному цеху підприємства. Керували з кабінетів доти, доки підприємство не опинилося в такому глибокому прориві, що тепер усі за голову взялися — як це могло статися?..

Вибирали нового генерального директора. Це дійство відбувалося в Палаці культури імені Леніна. Все мало вигляд офіційно-діловий з домішкою демократії, а насправді заправлене таким формалізмом, бюрокра-

тизмом і демагогією, що годі було думати, що тут усерйоз турбуються про перебудову.

Так чи інакше, але генеральним директором об'єднання «Ворошиловградтепловоз» став Володимир Ілліч Квасов.

Що ж йому дісталося у спадок?

Верстати в цехах вважаються найдосконалішими: менше за інші виходять з ладу і найшвидше піддаються ремонту. А є... ще гартманські, тобто дореволюційні. Найновіші скупчилися біля воріт — їх ніде, ніяк і нікому впроваджувати. Коли поставили нарешті в цеху. Верстати швидше за інші стали виходити з ладу і ремонту піддаються важко. Я часто буваю в бригадах підприємства. Не раз переглядав документацію на ті верстати. У вихідних даних, наприклад, можна прочитати таке: «Одеський завод». Або ще: «Тбіліський завод». І ніде не вказано, який саме. І зворотної адреси нема. І ніхто в цеху, від начальника до робітника, не відає нічого про ті нові верстати. І пішов, як то кажуть, по інстанціях. Од цеху — через усі служби — аж до парткому й генерального директора. Ніхто нічого конкретно про ті верстати сказати не міг.

У січні на виробничому об'єднанні вирішили остаточно атакувати прорив і вирватися з нього. Як це зробити? Засідання парткому, як правило, проводилися протягом 4—6, а то й більше годин. За місяць безліч питань назбиралося. А за рік тільки на засідання було затрачено 77,5 години. Це більше 10 змін. Уявляєте, скільки за такий час можна випустити продукції? А як можна повернути справу з постачанням? А з якістю? Так до чого ж призвела ота балаканина? До ще густішої паперотворчості, і відтак виробниче об'єднання загрузло ще дужче в прориві.

Тоді більшу частину вини звалили на держприймання. До нього перейшли саме з того самого січня. Готувалися ж довго. Розкачувалися. Рівень відвантаження продукції за держприйманням зростав поволеньки, щоб до нього звикали: спочатку 10, згодом 30, потім 70 відсотків, а до 100 так і не насмілилися підійти. А люди на держприймання не збоку прийшли — свої ж! Формула «ти мені — я тобі», зрештою, зайшла у безвихідь: впала продуктивність, не поліпшилась і якість. Отже, січень закінчився повним провалом. Було ясно — ані цехи, ані виробниче об'єднання в цілому в нових умовах працювати не готові. Візьмемо документацію технологічних процесів. Не вистачало її 8 з лишком тисяч примірників. А до того ж 5,5 тисячі треба ще було відкоригувати. Три тисячі перевидати. Як же могло безвідмовно спрацьовувати держприймання, коли, скажімо, не вистачало майже 7 тисяч вимірювальних приладів та понад 2 тисячі одиниць технологічного оснащення?! Розгортка для розточування вала на верстат Миколи Вінницького надходить раз на два роки. А їх саме таких треба принаймні 8—12. Притому виготовляються вони тут же, на виробничому об'єднанні. Ми підрахували з Вінницьким, скільки б він міг сам (майстер-бо на всі руки!) виготовити тих же різців за оті 77,5 години, що затрачені на засідання.

— Та п'ятдесят за зміну можу дати!— не задумуючись, відповів Микола Данилович.

А за оті 77,5 години, використаних раціонально, він міг би забезпечити різцями все виробниче об'єднання на цілу п'ятирічку.

А тепер як конкретно вибирали нового генерального директора? Кампанія проходила так поверхово, квапливо, нервово, що в багатьох цехах не всі робітники про неї взагалі знали, навіть імен кандидатів не могли назвати... А чутки ж ходили просто фантастичні. Ось у такій ситуації в Палаці культури зібралося 500 делегованих представників з цехів. Тут же був присутній заступник міністра важкого та транспортного машинобудування СРСР А. Лазарєв. Він тільки прибув з Москви, а перед цим звідти ж подзвонив на виробниче об'єднання в партком і сам назвав імена двох кандидатів на пост генерального директора. Повідомив і про те, що з місцевими партійними органами все погоджено. Отак за ініціативою згори, а не зсередини підприємства, з самого середовища колективу, як годилося б у час перебудови, стали відомі кандидатури на посаду першого керівника. Вибори пройшли нашвидку. «Галочка» у протоколі була поставлена. Заступник міністра відбув до столиці. Місцеві керівники — до своїх кабінетів. Обласна газета «Ворошиловградська правда» вдарила в барабан великою статтею: все, мовляв, відбулося у дусі нових вимог і умов перебудови, чесно і безкомпромісно. Трудівники на виробничому об'єднанні це назвали брехнею й окозамиленням. Точки над «і» розставив журнал «Партийная жизнь» (1987, № 12). Статтю свого спеціального кореспондента він назвав так: «Выборы директора или игра в демократию?»

Микола Вінницький, трудівник високого класу, майстер першої руки, прибираючи від свого верстата гору металевої стружки в кінці зміни, сказав:

— Перебудова і все, що пов'язане з нею, доходить до нашої провінційної глибинки, висловлюсь делікатно, дуже повільно. Якщо точніше, то вона ще тільки торкнулася нас. Але ми вже живемо нею. Ми чекали її не роки, а десятиліття. Тому сподіваємося на неї, хочемо її, віримо в неї, бо знаємо, що буксували на одному місці на бюрократичних колесах демагогії, застою і догм, а фактично відступали від ленінських настанов — далі вже нікуди. — Микола Данилович зробив наголос: — Відступати далі нікуди...

Це були одверті слова комуніста наших днів, робітника з чесними мозолями. Він був сповнений роздумами від тих слів, від їхнього рішучого, бойового настрою, від їхньої безкомпромісності, правди, яка в нас повинна жити і діяти скрізь і всюди, як сама Революція.

Ворошиловград

М. Павлик 1929—1930 рр.

70 ШЛЯХАМИ ЖОВТНЕВОЇ ЕРИ

ВОЛОДИМИР ШАЛАЙСЬКИЙ

ЖИТТЯ, ПОЗИЧЕНЕ В ЛЕГЕНДИ

«...Микола Павлик ... завжди був у перших рядах, він очолював страйки, він з широкою червоною стрічкою на грудях ішов на чолі демонстрації.

В 30-х роках його повезли в луцьку тюрму. Кілька днів «слідства», що його проводив садист Заремба, посріблили його волосся більше, ніж кілька наступних років тюрми».

Ярослав Галан

Він уважно дивиться на нас, обіперши підборіддя на лівицю, проникливим, теплим поглядом. Ох, ці очі, уважно-проникливі очі з-під брів, опромінені зморшками задуми на високому чолі,— скільки вони набачились за своє життя!..

Образ Миколи Павлика увічнив львівський художник Семен Грузберг — портрет у кожного, хто мав щастя зустрічати цю скромну і просту людину, будить незабутні спогади.

А я бачу себе в просторій оселі на вулиці Лермонтова, 5, у Львові. Майже 20 років тому мене, молодого радіожурналіста, привело сюди перше редакційне завдання — розповісти про колишнього секретаря ЦК Комуністичної партії Західної України. Ішов з трепетним відчуттям побачити борця-революціонера, який був для мене людиною з легенди, котру я подумки ставив поруч горьківського Буревісника чи самого Данка. Чуйно й уважно зустрів мене Микола Іванович. Сивоголовий співрозмовник до кінця бесіди так і не розповідав щось про себе — усе про побратимів по революційній боротьбі. Уже згодом, коли мине чимало літ від тієї незабутньої для мене стрічі, вичитаю у його побратима перших літ революційної боротьби — Ярослава Галана: «Ви ніколи не почуєте від нього декламацій. Павлик належить до людей, які не говорять про свої почуття. Довгі роки підпільної роботи гартували його характер».

Пізнав я його згодом, у 1968 році, коли слухав пристрасну оповідь його ровесника, такого ж незламного борця-підпільника, такого ж гарту людини — колишнього секретаря Центрального Комітету Комуністичної партії Західної України Михайла Миколайовича Теслюка:

— В 1917 році для нас величезною радістю було почути про Лютневу революцію. А ще радісніше стало, коли довідалися про Жовтневу революцію. Така епохальна подія змушувала нас задуматися: «А що треба зробити, щоб Великий Жовтень поши-

рювався і у нас, на Західній Україні?». Ми були проти легіонів Пілсудського і проти легіонів українських січових стрільців. Ще в 1916 році наш гурток видав першу відозву до молоді. Це була коротка листівка: «Не йдіть воювати ні за інтереси Миколи Кривавого, ні за інтереси Франца-Йосифа, ні за Вільгельма. Виступайте за те, щоб імперіалістична війна перетворювалась на боротьбу трудящих проти капіталістичного ладу, за встановлення соціалізму».

Микола Павлик став червоноармійцем — перейшов у складі Червоної Української Галицької армії на той бік Збруча, ставши на захист революції в Росії.

Зорить мені в душу розумно-лагідним поглядом Микола Іванович Павлик. З вершини його 90-річчя, яке минуло у весняні торішні дні, бачив на вершині мужності нескореного підпільника-борця, комуніста-ленінця на так званому Луцькому процесі 56-и в 1934 році. І чув його тиху розповідь:

— Найстрашнішим ударом для мене було, коли дізнався, що до рук ката Заремби втрапило ще понад 60 комуністів,— оповідав Микола Павлик. — Серед них Степан Бойко, Михайло Олексюк, Йосип Купранець, Богдан Дудикевич, Ольга Платонова, Микола Щирба, Вільгельм Столярчук, Євген Кушко... Заремба чекав, що, катуючи нелюдськими тортурами, зломить нашу волю, змусить підписати компрометуючий матеріал на Комуністичну партію Західної України і цим самим допоможе фашистському урядові Польщі зупинити революційний рух на Західній Україні. Та не вдалося задумане катові...

І знову жодного слова про власні болі, про катування. Скільки садистської жорстокості доклав катюга, аби зробити з партійного ватажка-підпільника слухняну, гнучку лозину. Та обламав зуби садист об крицеву непохитність революціонера. З такими, як Заремба, Микола Павлик вже стрічався в боях громадянської війни: тоді вони кулею прагнули вибити революційний дух із земель Західної України.

Нелегку науку підпільної боротьби Микола Павлик почав у Перемишлі, поблизу села свого дитинства над Сяном — Бушковичів. У 1923 році став він тут членом Комуністичної партії Західної України. Картина тих років оживає переді мною зі споминів Миколи Павлика у нарисі «Буремні роки». Там є і дорогий його серцю спогад про радість зустрічі у Перемишлі зі шкільним товаришем гімназійних літ Григорієм Михацем — одним із керівників Дрогобицького повстання навесні 1919 року: «Зрештою, про свою революційну діяльність Гриць ніколи не любив розповідати і взагалі уникав розмов на цю тему. І не тільки тому, що цього вимагали умови конспірації. Григорій Михаць був скромною людиною і ніколи не говорив про свої заслуги. Так було і цього разу. Якщо Григорій перегортав сторінки минулого, то тільки для того, щоб зробити з цього висновок для дій на майбутнє. Зустріч з Михацем була корисна для мене. Я й не сподівався, що вона залишить такий глибокий слід у моїй душі, породить стільки питань для роздумів. Відповідь на ці питання була — тільки боротьба».

Дедалі частіше робітники Перемишля гуртувались у страйковій боротьбі, домагаючись своїх прав у можновладців. У перших рядах борців, звісно, ішли комуністи, а з ними — Микола Павлик. Пам'ятною стала і друга його зустріч з товаришем гімназичних літ Григорієм Михацем: досвідчений революціонер-підпільник ділився секретами підпільної і легальної роботи. І зовсім несподівано пропозиція: замість закритої у Львові «Трибуни робітничої» партія має намір видавати газету в Перемишлі — чи не стати йому її редактором?.. «Хіба під силу мені таке доручення?» — вагався.

— Через кілька днів після цієї розмови,— згадував Микола Павлик,— на околиці Перемишля при світлі каганця народжувався план майбутньої газети. Хотілося, щоб кожен рядок був влучним і бойовим, щоб він будив думку і кликав до боротьби. Перший номер «Профспілкового життя» вийшов у жовтні 1924 року...

Велике значення для партії, яка діяла в підпіллі, мала правильно поставлена робота в профспілках. Соціал-угодовці, керівники профспілок нічого не робили, щоб протидіяти підприємцям і буржуазним властям, дискримінації українських робітників. З цього користалися українські націоналісти, закликаючи робітників створювати українські профспілки.

Комуністична партія Західної України рішуче виступала проти цього — вона закликала робітників вступати до єдиних класових профспілок. Міністерство внутрішніх справ буржуазної Польщі зметикувало: направило всім воєводам циркуляр, в якому вимагалось «звернути пильну увагу на діяльність у професійних спілках», де комуністи прагнуть до «перетворення економічних суперечок в політичну боротьбу, до розширення кожного страйкового виступу, надаючи йому класового характеру, взагалі до використання робітничого руху в своїх цілях».

Що й казати, надзвичайно важливе партійне доручення дісталось комуністу-підпільнику Миколі Павлику, видавцеві і редакторові газети «Профспілкове життя». У цьому йому багато допомагав Ярослав Галан,— його він уперше зустрів зі скрипкою в руках під час показу німого фільму в перемишльському кінотеатрі «Полонія» восени 1921 року. Познайомив Миколу з Галаном Григорій Михаць. Гриць «цікавився виданням тижневика, а Ярослав Галан запропонував статтю про свої враження від подорожей по Італії та революційну боротьбу австрійських робітників».

— Пристрасний Галан справив на мене враження,— згадував Микола Павлик,— ерудицією, глибокими знаннями, точною характеристикою, яку він давав людям, явищам. Він добре знав настрій і надії бідного селянства, тактику і форми боротьби проти впливу українських націоналістів. На жаль, наші зустрічі перервалися моїм арештом...

Після судового процесу й виходу з тюрми 1926 року доля професійного революціонера кидала Миколу Павлика до Львова, Станіслава, Стрия...

«Доля професійного революціонера...» В цьому місткому вислові самого Павлика

чимало ризикованих випадків з життя борця-підпільника. Його зміст і в особистій анкеті життя, заповненій Миколою Івановичем.

«...З червня 1925-го до лютого 1926 року — політичний в'язень, тюрма.

Лютий 1926-го до липня цього ж року — безробітний.

З липня 1926-го до квітня 1927 року — токар, фабрика сільськогосподарських машин «Польна».

З квітня до липня 1927 року — знову політв'язень, тюрма.

Жовтень 1927-го до липня 1928 року — секретар окружного комітету Комуністичної партії Західної України. Перемишль, Стрий, Львів.

З літа 1929-го до квітня 1930 року виконував обов'язки інструктора ЦК КПЗУ у Львові.

Після — кількамісячне ув'язнення, і з липня 1930 року — секретар Центрального Комітету Комуністичної партії Західної України...»

І знову ув'язнення, яке чергувалося з безробіттям. Та повсякчас боротьба, участь у класових поєдинках з окупантами-пілсудчиками.

Скупі анкетні записи — ніби розділи з його буремної книги життя, яку писав мужніми ділами, активною боротьбою і стійкістю комуніста-підпільника. На них, тих нелегких роздоріжжях, він не раз подумки вертав до початків своєї революційної діяльності — до Перемишля, над тихоплинний Сян,— там він здобув гарт борця, політв'язня, відчув силу інтернаціонального єднання і революційну мобілізуючу силу газети, публіцистичного слова правди Ярослава Галана, поетичних рядків побратима Андрія Волощака... А ще там, біля Перемишля, в селі свого дитинства, доля звела його з вродливою супутницею на ризикованих дорогах революціонера-підпільника: Уляна Олексіївна Рябініна, білорусочка з Бобруйська, щирою любов'ю відповіла на поклик Миколиного серця. Вірним другом Миколі була Уляна і в його нелегкій роботі комуніста-підпільника. Навіть через кілька років після знайомства з Миколою, коли випала нагода відвідати рідних у Мінську, категоричною відмовою відповіла на умовляння залишитися вдома, не повертатися в буржуазну Польщу. Як могла вона покинути в такій скруті свого Миколу? Про перші роки їхнього знайомства, про вірність на дорогах боротьби Миколі завжди нагадувала улюблена пісня про Ксеню:

Ой пасіться, вівці, де синії гори,
Я піду до Ксені, де чорнії брови...

— Делікатність, уважна чуйність були в Миколи ніби вродженими рисами характеру,— згадує Уляна Павлик. — Вродливий, він був і душею так само красивий. І ця органічна єдність натури зачаровувала, прихиляла серця. Бо за цією лагідністю і ніжністю ховався непохитний, крицевий характер підпільника-борця, який загартовувався в тяжких, не раз смертельно небезпечних революційних герцях. Та хоч як Миколі було важко, він ніколи не втрачав оптимізму. І це добре відтворив у його портреті львівський художник Семен Грузберг... Особисте в Миколи ніколи не було головним: громадянські справи непокоїли його повсякчас. Бувало, зустрічала його, і не завжди могла знати, який насправді у нього настрій: обличчя світилося добротою, ніжністю, ласкою... І саме цими рисами припав він мені до душі під час знайомства у 1926 році. Життя наше йшло легко і важко водночас. Чому? Та тому, що ми дуже рідко бачились, а розставалися часто. І навіть вулицею разом ходити не мали права: Микола боявся за мене... Спершу було прикро: мені здавалося, що він мене не любить. Так ми дожили до 1939 року...

Дивлюсь на фото Миколи Івановича, на вродливу Уляну зі знімка — і в душі знову зринають слова з улюбленої його пісні:

Сама Ксеня вийшла, файна моя чічка,
Просидів я з нею до темної нічки.

З радянськими людьми, з Радянською Україною делегат III з'їзду КПЗУ (з'їзд відбувся у тодішній столиці республіки Харкові) Микола Павлик зустрівся влітку 1928 року. Дорога до Харкова пролягала через місто Леніна на Неві (їхали через Гамбург до Риги, відтак пароплавом у Ленінград).

«Нас гостинно зустрічали в Ленінграді, а незабаром ми виїхали в Москву,— згадував Микола Павлик у спомині-нарисі «Буремні роки». — Більшість делегатів до Радянського Союзу приїхали вперше. Про робітничо-селянську державу ми знали лише з газет і брошур. І найменший факт, який свідчив про неабиякий економічний, політичний розквіт Країни Рад, справляв на нас велике враження».

З групою делегатів він побував у Запоріжжі, на будівництві Дніпровської ГЕС імені В. І. Леніна. Велетенська будова на річці справила на нього глибоке враження: разом з товаришами став свідком величезного ентузіазму дніпробудівців, які творили справжні чудеса.

Прощались із Запоріжжям ввечері, коли електричні вогні заливали промінням будову, на якій не припинялись роботи і вночі.

Електросузір'я над містами Радянської України супроводжували його всюди. Дивився на них Микола Павлик і мріяв про такі ж сузір'я над рідним, уярмленим тоді Прикарпаттям. Ці осяйні електровогні світили йому в душу і в камерах-одиночках після тюремних катувань, живлячи її нескореністю. А попереду на нього, секретаря Центрального Комітету Комуністичної партії Західної України, чекали ще важчі випробування. Про складність тих літ говорив один з активних учасників революційної боротьби на західноукраїнських землях, а в післявоєнні роки багаторічний директор Львівського філіалу Центрального музею В. І. Леніна Богдан Корнилович Дудикевич:

— Партія розгорнула широку кампанію по викриттю злочинних дій українських буржуазних націоналістів, які разом з окупантами виступали проти революційно-визвольного руху. Великим успіхом було поширення її впливу в культосвітніх закладах.

Та об'єднані сили реакції при підтримці націоналістичних партій на чолі з уніатським митрополитом Шептицьким розпочали

хрестовий похід проти революційного руху в Західній Україні. Основний удар був спрямований проти комуністів. Сотні арештованих членів КПЗУ стали жертвами поліції.

До подробиць пам'ятає у свої 89 років ті часи Ісидора Сидорівна Волощак — дружина революційного поета Андрія Волощака.

— Це були буремні роки в Галичині,— згадує Ісидора Сидорівна. — Ми працювали в підпіллі і одного разу зустрілися з Павликом. Андрій його знав ще з Перемишля: вони дружили. І коли стрілися у Львові, були дуже раді. Павлика всі вважали досвідченим комуністом. І справді, був він агітатор добрий...

Саме тоді, на початку 30-х років, Андрій Васильович Волощак написав гостровикривальний, революційно-мобілізуючий вірш «Безробітні». У його поетичних ритмах вчувалися ритми «Каменярів» Івана Франка, який давно був одним з улюблених письменників Миколи Івановича. Вірш «Безробітні» Волощака, написаний у 1932 році у Перемишлі, вельми хвилював серце секретаря ЦК КПЗУ:

...Лиш безробітні тут, мов тіні,
мов бездушні;
Посеред метушні, немовби острів смерті,
Безсило об ціпки, об примурки оперті,
Стоять без руху тут, закляклі,
непорушні.
Але ще тільки мить — і зрушаться
ці тіні,
І кожна постать їх враз велетнем
візьметься.
Пронизливе «віддать!» з грудей
стосот прорветься,
Мов грім, прогуркотить
по сплячій ще країні.
І вдарить те «віддать!»
всіх «вибранців» по лобі,
Немов важкий таран,
мов стопудовий молот!..

Ісидора Сидорівна Волощак продовжує свій спомин про Павлика:

— І був-таки він агітатор добрий. Говорив з людьми спокійно. Зате його слова глибоко западали в серця робітників. Вони часто переривали його виступи бурхливими оплесками. І хоча він нічого ніби такого не говорив, вірилось: справді незабаром прийде воля, прийде наше щастя. Так говорив Павлик. І за те його запроторили в тюрму.

Ісидора Сидорівна змовкає на мить, замилувавшись сонячною квітневою дниною, що гомонить людським голосом за вікном.

— Микола був дуже симпатичний своїм делікатним ставленням до людей. Якось я зауважила йому: «Ви зовсім не такий, якими бувають революціонери». А він на те: «Та чому ж?» — «Ви не гаслами говорите, а спокійною розмовною мовою з людьми».

...Смертельна сутичка з лакеями буржуазної пілсудчиківської держави випала борцям-комуністам у напружені, буремно-бойові 30-і роки. Про це Микола Іванович Павлик так згадував свого часу:

— У Львові та в інших містах Західної України реакційний уряд восени 1930 року провів масові арешти комуністів. Їх було вивезено на криваву розправу до Луцька. Протягом двох місяців там охранка позвірячому розправлялася з комуністами. Багатьох було покалічено на все життя, тоді загинув секретар Луцького окружного комітету КПЗУ Степан Бойко. Після поліцейських допитів, знущань в'язнів розвезли по тюрмах Польщі. Мене з Іваном Зарвою та ще п'ятьма товаришами,— продовжував Микола Іванович,— помістили в тюрму міста Вонж, де ми пробули до весни 1933 року. Потім перевели в місто Сєдлеци, а восени перед процесом — у луцьку тюрму. Судова розправа над п'ятдесятьма шістьма комуністами відбулася в лютому 1934 року в окружному суді міста Луцька.

Не одна драматично-героїчна розповідь могла б бути складена про ту крицеву стійкість в'язнів-комуністів перед пілсудчиківською охранкою, по-садистськи вишколеними окупантами, безсилими проти підпільників-борців. Прикладом у тій звитяжній епопеї випадало бути йому, Олеку — Миколі Павлику, секретареві ЦК. Жодного слова свідчень не домігся від нього білогвардійський кат Заремба. Перед початком суду Микола Павлик думав про свій обов'язок партійного секретаря, аби там, перед підступною Фемідою буржуазних стражників, не змаліти й стати гідним прикладом для інших політв'язнів. Учасник луцького процесу, а в післявоєнні роки багаторічний директор Львівського філіалу Центрального музею В. І. Леніна Богдан Корнилович Дудикевич згадував:

— Суд надав слово першому за списком підсудному Миколі Павликові. Коли говорить цей високий, худорлявий металіст з Перемишля, з сивим від переживання волоссям, мимоволі напливають думки, що так, як він, думають тисячі металістів, нафтовиків і будівельників, з якими він колись страйкував, брав участь у демонстраціях і масових виступах. Логіка боротьби привела його в табір комуністичного руху. Павлик став одним з активістів Комуністичної партії Західної України, членом її Центрального Комітету. «Я член Комуністичної партії Західної України — єдиної партії, що бореться за соціальне і національне визволення народу й цієї частини території України. Наша партія боролася і надалі боротиметься за повалення фашистської диктатури та іноземної окупації. Ми вели і надалі вестимемо боротьбу проти українських буржуазних націоналістів — цих лютих ворогів нашого народу»,— заявив тоді Павлик. Висловлюючи думки всіх товаришів, він говорив, що комуністи і всі трудящі вважають своїм священним обов'язком виступати скрізь і всюди на захист Країни Рад, яка переможно будує соціалізм і бореться проти воєнних провокацій польського фашизму.

Від виступу до виступу політв'язнів процес у Луцьку поступово перетворювався на суд над окупаційним режимом. Виявом протесту проти окупації було те, що політв'язні інших національностей — поляки, євреї — виступали по-українськи. А найголовніше, що всі підсудні одностайно звинувачували стражників кривавого режиму. І це в той час, коли позаду були тяжкі тортури-допити, в багатьох були камери-одиночки. А попереду на них чекали ще не менш тяжкі випробування.

Гімназисти М. Павлик і Г. Михаць. Перемишль. 1909 р.

Про садистський тиск на політв'язнів проникливо розповів Микола Павлик у нарисі-спомині «Буремні роки»:

«Почалися довгі, мов безконечність, дні тюремного випробування. Вся система тортур, вся обстановка були побудовані так, щоб, ізолювавши від світу, суспільства, убити у в'язня всі його людські почуття, ослабити волю і витримку. Від холоду в камері клякнуть руки і ноги. А ти в самій білизні, бо тюремної одежі на знак протесту не одягав. Та не страшний холод, а страшна самотність, коли ти, ізольований, сидиш в одиночці і, крім стелі, стін та шматочка, мов кулачок, синього неба, нічого не бачиш.

Заборонено хоча б раз на місяць побачити матір, дружину, приголубити сина. Простір для тебе обмежений: три кроки в довжину, півтора — в ширину. Бракує повітря для легенів. Рідним і близьким заборонено приносити харчі, тютюн, газети, книжки. Все навколо непорушне, сіре, доводиться напружувати пам'ять, щоб згадати, що, крім чорного і сірого, є ще й інші кольори».

Пілсудчиківська охранка, безсила здолати духовну міць комуністів-політв'язнів, тягарем присудів жадала вбити їх: усіх загалом засудили на 293 роки тюрми. З них 8 років випало на долю Миколи Івановича Павлика. Його чекала по-інквізиторськи жорстока камера-одиночка в тюрмі міста Вронки. Згодом, позбавлений щоденних двадцятихвилинних прогулянок, Микола Іванович залишився наодинці з сірими мурами. Катування, постійне недоїдання, каторжний тюремний режим незримо, як шашіль, підточували здоров'я. І хтозна, що чекало на Олека в тій катівні у Вронках, якби не солідарність побратимів на волі. Силу духу вселила звістка, що у Львові демонстранти несли плакати: «Свободу політв'язням!», «Свободу Миколі Павлику!»

Страйкували робітники заводу сільськогосподарських машин у Перемишлі, оголосили голодовку політв'язні у тюрмах Львова і Луцька, вийшли на вулиці комуністи-студенти Варшави — щоб не загинув у Вронках Микола Павлик. Уряд буржуазної Польщі змушений був оголосити амністію політичним в'язням. Серед амністованих був і секретар ЦК КПЗУ Микола Іванович Павлик. Про це Олеків побратим Ярослав Галан писав: «Згодом, коли ворота в'язниці нарешті відчинились перед ним, його хвилювало тільки одне питання: невже забули?! Але очі товаришів і друзів сказали йому: «Не забули!» І це був найбагатший день у його бідному житті».

До вокзалу товариші його несли: більше дев'яти років тюрми підірвали здоров'я Олека. Але не вбили в душі віри в торжество справедливості, любові до знедолених земляків.

А далі в анкеті свого життя Микола Павлик напише власноручно: «Березень 1936 року до лютого 1937 року — безробітний. Перемишль». Та чи міг сидіти бездіяльним Олек з гартом професійного революціонера?

Ось іще зі спомину Миколи Павлика, не тільки учасника героїчного походу пролетарів Львова за труною вбитого поліцією безробітного Владислава Козака 16 квітня 1936 року, а й одного із його організаторів: «Наш міський окружний комітет Компартії Західної України вирішив поховати Козака на Янівському кладовищі, щоби пронести домовину через усе місто, наперекір місцевим властям поховати тіло убитого на Личаківському кладовищі, куди від моргу було зовсім близько. Як зараз, чітко пам'ятаю всі подробиці цих історичних подій у революційній боротьбі львівського пролетаріату.

...Ніхто з нас, учасників тієї процесії, не боявся смерті, у всіх була одна мета — розчистити дорогу тим, хто ніс домовину з тілом Козака. Боротьба йшла вже не за місце поховання вбитого безробітного — це була смертельна сутичка з фашистським режимом... На могилі вбитого товариша ми, робітники, поклялися продовжити боротьбу до повної ліквідації фашизму...»

Зорить у своє безсмертя з великого портрета Микола Павлик. Дивиться на нас розумним теплим поглядом. На мить здається, що дослухається він до сонячних ритмів

весни, яка була б для нього першою на шляху до його сторіччя. І вже уявилося, яким іскристим став би його погляд, як лагіднішало б його обличчя, коли б він роздумував про оновлюючі ритми весни — другої після XXVII з'їзду нашої партії, що, мов весняне сонце, розбудив паростки активності на всіх ділянках життя. Микола Іванович Павлик і нині обов'язково згадав би своїх побратимів, які згоріли в полум'ї революційної боротьби, загинули від куль поліції та її тортур. Дивлюсь на образ цієї сивоголової людини, створений талановитою рукою художника, і згадую слова колишнього секретаря ЦК КПЗУ, кавалера ордена Леніна Михайла Миколайовича Теслюка на вшануванні пам'яті незабутнього побратима при відкритті меморіальної дошки на будинку по вулиці Лермонтова у Львові, де багато років жив Микола Павлик:

— Особисто я дуже радий, що мені довелось працювати разом з ним. Завдяки таким людям, як Микола Іванович Павлик, і тисячам подібних до нього, що загинули в революційній боротьбі, ми маємо нашу Батьківщину — Союз Радянських Соціалістичних Республік, на Західній Україні встановлено Радянську владу.

І тут мені спадають на пам'ять Павликові слова з його хвилюючої статті «Слово до тебе, першокурснику!» Першого вересня 1958 року Микола Іванович звертався зі сторінок багатотиражки «Медичні кадри» Львівського мединституту: «Іноді мимоволі приходить думка: чи добре ви розумієте, юні друзі, яке щастя дісталося вам у спадщину від батьків? Адже ви зростали під живодайним сонцем соціалізму, ви не знали гніту і злиднів, соціальної нерівності й експлуатації людини людиною. Вам здається буденним і звичним те, що ви можете вільно працювати, що перед вами відкриті школи, вузи, бібліотеки, клуби, стадіони, будинки культури. Яке ж це велике, безмежне щастя!

Я не можу забути тяжкого минулого. Простому робітнику, селянинові та його дітям доводилося більш за все думати про шматок хліба. Вже 15-річним хлопчиком я працював по 10—12 годин на день, коли найнявся учнем токаря в невелику майстерню. А навчився — теж легше не стало. Ви собі навіть не уявляєте, що таке безробіття. А в 1936 році тільки у Львові 32 тисячі чоловік не мали роботи. Від злиднів, голоду, холоду тікали в Канаду, Бразілію, Аргентіну. А тих, хто лишився і боровся за кращу долю, чекали тюрми, концтабори, смерть від руки ката-жандарма. Але це не спинило їх. У боротьбі проти панської сваволі, проти капіталістичного гніту віддали своє життя молоді комуністи-підпільники Степан Бойко, Нафталі Ботвин та інші славні борці.

І тепер, коли дивлюся на ваші щасливі обличчя, я бачу: ні, недаремна була боротьба. Смерть героїв, кров, пролита на барикадах,— це плата за ваше щастя, за вашу сонячну юність».

В. Касіян. Скорочені.
(З альбому «На Заході»). 1925 р.

ПЕРЕБУДОВА: СЛОВА І СПРАВИ

У книжковому потоці завжди є твори, що уособлюють і найхарактерніші тенденції суспільного розвитку, і визначальні, стратегічні напрямки літератури. Але важливе, творчо перспективне й новаторське завжди сусідує із випадковим, неістотним, архаїчним. Як усе те чітко розмежувати? Як урахувати весь комплекс ідейно-художніх особливостей того чи того твору, його новаторський потенціал чи рутинну застиглість?

Щоб якоюсь мірою все це з'ясувати, редакція надіслала критикам республіки такі запитання:

1. Які твори з тих, що з'явилися протягом 1986—1987 років, вносять, на ваш погляд, принципово нові якості в загальну картину літературного процесу і чим саме?

2. Які книжки не внесли нічого нового ні в розуміння тих життєвих проблем, про які в них ідеться, ні в літературний процес або видалися взагалі «повторенням пройденого» і чому?

3. Чи могли б ви визначити головні тенденції, за якими піде розвиток літератури найближчим часом?

Одержані відповіді пропонуємо увазі читачів.

АНАТОЛІЙ ПОГРІБНИЙ

ДЕ Ж ВІН, «СТРУС ПРОСВІТЛЕННЯ»?

Минають часи, коли, осмислюючи набутки літератури, звичним було вдаватися до рапортувальної тональності. Мовляв, у такому-то напрямку плідно попрацювали, таку тему розвинули... Тим часом як ще тривко живе у нас інерція налаштовування на підрожевлене сприймання! Справжній «протокол» давно вже виробився: хай там що, а починай з досягнень. Навіть тоді, коли нема іншої ради, як не звернутися за «позикою» до фонду класики...

Взяти хоча б робітничу прозу. Втішання її вчорашнім днем, як уже не раз доводилося мені про це казати, мусить поступитися вболіванню про її вихід на нові рубежі. Тобто йдеться про сьогоденну заборгованість цього материка, про те, що учорашній день, хоч яким би змістовним він був, не може відмінити необхідність активізації нових талановитих шукань у виробничій темі.

Перегортаю подумки недавні твори, так чи так дотичні до цієї теми (романи «Метеори» С. Носаня, «Скипень» Г. Кулеби, «Від світу цього» М. Олійника), і ще більше впевнююся в думці: є актуальна тема, але відсутня справді прониклива психологічно-аналітична проза. Тоді чому ж дехто з колег-критиків (як-от К. Волинський у «Літературній Україні» — 1986, № 49) стає в позу ображеного за виробничу тему, як тільки заходить мова про поверховість її висвітлення? Чи, може, й справді будь-які докори тут безпідставні? Тоді годилося б назвати посправжньому значні саме нинішні зразки. Однак придивімося: будь-хто з «обережних» аніскільки не аргументує свій погляд посиланням на факти поточного літературного процесу. Звертаються, дарма що відбувається підміна логічних понять, до тієї ж класики: мовляв, які можуть бути відставання на виробничому материку, які претензії можуть висуватися до нього, коли маємо і «Арсенал», і «Вершники», і «Артем Гармаш», і цикл «Солом'янських оповідань» І. Сенченка!..

Отак вислухаєш подібні аргументи, а все-таки не вгамуєшся: бо як же саме із «сучасною», найновішою робітничою прозою? Та чи не уникаємо ми часом відповіді на питання: що справді вагомого, значного саме сьогоденна проза додає до заслуг класиків? Чи не перезахоплюємося підсолоджуванням та підмаслюванням, згладжуванням та підфарбовуванням, як тільки заходить мова про літературне сьогодення?

Нинішня літературна ситуація (принаймні у нас в республіці) таки ще недостатньо вловлює вимоги невтримно змінюваної загальної суспільної ситуації, якій свої «місцеві» мірки, вдоволеність наявним (хоча хто ж проти писання істинними успіхами!) просто протипоказані. Ось-бо критерій, який

незмірно більше пасував би нашій добі: «нинішній час... вимагає од віршів або дуже багато, або нічого». Це так «максималістськи» мовив колись В. Бєлінський, і я впевнений, що до нашого літературного сьогодення, вже взявши його в цілому (не тільки поезію), стосується цей критерій стовідсотково. Чому? Тому, що й живемо у часі граничних зусиль, по суті, й поставлені перед дилемою «або-або». Крайня напруженість у відстоюванні самого життя на землі, потреба мобілізації всіх наших резервів для того, щоб покінчити із застійними явищами в економіці й духовній сфері — чи можуть бути іншими мірки, що їх прикладаємо до літератури? І хіба не той письменник заслуговує нашої поваги, котрий живе прагненням видобути зі свого слова хоч іскру громадянського вогню, який займався б у читацьких душах! «Струс просвітлення» — ось те, чого, кажучи словами з «Твоєї зорі» О. Гончара, чекаємо від художніх творів.

Чи помітна ця сила просвітлення у недавніх творах? Давайте згадаємо: «Чорний Яр» О. Гончара — твір, що з дивовижною проникливістю якраз напередодні Чорнобиля ще раз застеріг проти нерозважливого господарювання людини на землі, його ж багатостраждальний «Собор», що сприймається, до речі, і як принципово великий внесок у нашу виробничу прозу, роман Ю. Щербака «Причини і наслідки», роман-триптих В. Шевчука «Три листки за вікном», роман Р. Іваничука «Шрами на скалі», книжка повістей Є. Гуцала «Княжа гора», опубліковані в часописах нові повісті А. Дімарова, Б. Харчука, оповідання (не повість «Новосілля») В. Дрозда...

Відчуваю у собі інерційне бажання називати й ще деякі твори з прози, а крім неї, хотів би перекинутися до поезії (наприклад, дуже привабливий, самостійний поетичний світ відкрився мені,— якщо говорити про тих, кого згадуємо нечасто,— у збірці молодого чернігівського поета П. Куценка), однак відразу ловлю себе на думці: безперечно просвітлюючих творів я міг би назвати ще немало, але на твори, що таїли б у собі силу саме струсу, у нинішній нашій літературі, делікатно висловлюючись, майже не натрапляємо.

Ясно, гадаю, що розуміється під струсом: оголеність правди про людей і час, опік тією правдою (як висловився А. Адамович про «Печальний детектив» В. Астаф'єва), та міра соціальної гостроти, яка була б бодай адекватною відвертості і прямоті, з якими говорить сьогодні з народом партія (а література ж, кажемо, ще й повинна йти попереду державних постанов і рішень — першорозвідувати, першовідкривати...). Живемо, так думаю, у часі, коли швидше можемо вибачити якісь недоробки суто мистецького плану в тому або тому творі, аніж відсутність у ньому наболілої проблемності, громадянської відваги.

О, те наведення глянцю на наші проблеми, та конфліктофобія, що її годиться розцінювати як одну з найтяжчих хвороб, від якої має лікуватися чимало наших літераторів! На одному з не дуже давніх письменницьких зібрань відомий автор, вшанований лауреатською відзнакою, обурено розповідав про всілякі неподобства, пов'язані з меліоративними роботами на Полтавщині. З кожною його думкою варто було згоджуватися, одначе який же висновок зробив він з тієї громадянської промови? А такий, що, мовляв, написати б про все те, тільки... де гарантія, що це буде надруковане?..

Подумалося: якщо і в наші дні, коли повнота правди про життя стає настійною вимогою до кожного письменника, він, письменник, ось так відверто, всупереч власному професійному покликанню, дбає про безклопіття й спокій (мовляв, аніж поборотися з можливими перестрахувальниками за твір, ліпше зовсім його не писати), то яких громадянських, бійцівських якостей можна сподіватися від того, з чим він іде до читачів! Не від якихось-бо там зовнішніх обставин — у першу чергу від особистої громадянської позиції письменника залежить нині те, чи зможемо ми припинити потік кон'юнктурної літератури.

Якщо брати в цілому, не в усьому іще задовольняє наша журнальна проза, що від неї, як на мене, мало вимагаємо. В одних часописах вона якісніша, в інших — слабша, однак творів справді відкриттєвих, настроєних на болі й турботи, якими всі ми живемо, зовсім мало. Вдосталь, проте, середньопрохідної белетристики. Чому так? Прагнення уникнути ризику з боку редакцій чи, відверто кажучи, й брак того, чим можна було б «ризикувати»? Не варто, мабуть, скидати з рахунку обидві ці причини, як і те, що деякі журнали явно перезахоплюються легкотравною прозою, націленою «на тираж».

Звісно, справді мистецьких творів, які втамовували б спрагу читача на повноту правди про життя, роздобути на всі дванадцять чисел усіх наших журналів не так просто. Однак чи така вже й ряснота цих творів, скажімо, у журналах центральних, хоча читають їх навперебій? І ось одна з причин цього: журнали ті широко відкриті не лише для гостропроблемних речей, створених сьогодні, а й для тих, котрі, як каже Д. Лихачов, «залежались». Немало чого «залежаного» знайдемо і в нас (особливо у письменників кінця XIX — початку XX століття та 20—30-х років), з приводу чого той же Д. Лихачов зауважує: «Нам давно вже час почати «розгрібати» архівні «завали» («Літ. газета», 1986, 1 січня). Зібратися б одного разу вченим та видавцям, порадитися б щодо видань та перевидань нашої багатющої спадщини...

Так само непокоїть: щось не дуже чути про наявність «залежаного» у сучасних наших письменників. Усе вже надруковане, все «в акурат» підійшло, нічого в «шкатулу» (як мовив би Панас Мирний) не відкладено до того, як з позаминулого року почався новий відлік часу в країні? Але ж даруйте, літераторе, це й свідчить, що писали ви догідливо, несміюче, не турбуючись про дотримання гідності — ні власної, ні нашої великої літератури.

Ще раз огляньмося на проміжок часу, про який нині йдеться. Якою мірою він багатий на літературні здобутки? Подумалося: досить нам пройнятися відповідним бажанням — і деякі ознаки переломності, звичайно, в ньому виявимо. Але не наганяймо вдоволення, інакше ознак налічимо незмірно

більше, аніж по-справжньому значних, масштабних творів.

Що ж до прогнозів, то, переходячи на оптимістичну ноту, висловлю наразі таке: хай там що, а загальний рівень художності літературних творів у невіддаленому часі неодмінно має зрости. Чому? А тому, що чим іншим, як не художністю, і зможе взяти письменник свого читача? Скажете: а гострота, проблемність? О, так — усе це, як кажуть, само по собі... Але схоже на те, що минають часи, коли покладалися ми передовсім саме на ці якості, коли автор міг полонити читача насамперед відчайдушною сміливістю у постановці тих чи тих проблем. Зважмо: яка-бо ще гостріша гострота може бути порівняно з тією, що її домагається сьогодні партія!.. Отже, якщо процес оздоровлення суспільства й надалі успішно розвиватиметься, на «гостроті» письменникові дедалі важче буде прозвучати. Відтак і з'явиться в літератури потреба тісніше поєднати ту гостроту зі значно вимогливішою художністю.

Надто вже оптимістичний погляд, скажете? Ех, коли ж, як не сьогодні, й помріяти!

МИХАЙЛО СТРЕЛЬБИЦЬКИЙ

ПРО ЗНАЧЕННЯ СВОЄЇ ТЕМИ

1. Почну відразу із двох застережень. Перше: сталося так, що, зайнятий роботою, останній рік-два порівняно менше читав, а в загальному балансі читання переважала періодика, зокрема газети, особливо центральні (в цьому я, мабуть, неоригінальний), й, отже, дуже можливо, що якісь варті уваги публікації нашої прози та поезії мене обійшли. Друге: твори, які читалися з інтересом, чи не без інтересу, звичайно ж, були, але стверджувати про «принципово нові якості», що їх вони вносили б у загальну картину літпроцесу, не відважусь. Можливо, таке їхнє значення з'ясується згодом? Хотілося б вірити. Це романи «Причини і наслідки» Ю. Щербака, «Скрип колиски» (повний, видавничий, а не вибірково скорочений журнальний варіант) І. Чендея, «Три листки за вікном» Вал. Шевчука, «Ярмарок» В. Захарченка, повість «Далекі вогнища» О. Гончара.

Передовсім — прошу мене зрозуміти — хочеться говорити про обнадійливе у жанрі великої прози, про ознаки зрілого романного мислення, у кожнім конкретнім разі самобутнього.

Кожен із названих творів репрезентує, помоєму, цілий напрям проблемно-тематичний, виявляє у національно своєрідному переломленні характерні жанрово-стильові шукання сучасної багатонаціональної прози.

Конкретно-аналітичний, з виразним філософським підгрунтям роман Ю. Щербака сприймається передовсім як гостроактуальний за соціальною проблематикою. Він цілком суголосний із тими численними публіцистичними матеріалами (перечитаймо хоча б опубліковану в «Комсомольской правде» від 12 червня 1987 р. статтю «Лабиринт» із підзаголовком-темою: «Порушення демократичних принципів організації наукової роботи може призвести до необоротних наслідків для цілого інституту»), що ставлять проблеми організації сучасної науки і професійної честі, морального кодексу вченого на чільне місце у справі проголошеної партією широкої перебудови суспільства, суспільної свідомості. У цьому плані про роман чимало сказано нашою критикою, тому наголошу лише на двох суттєвих, на мій погляд, моментах, які досі або залишалися в тіні, або оцінювалися поверхово. По-перше, у «Причинах і наслідках» Ю. Щербак-учений зробив новий крок в осмисленні проблеми н а р о д н о с т і н а у к и. Власне, міри народності її. Від іронічного зауваження в пролозі роману про те, що «лісники та єгері не пишуть наукових статей, не виступають на європейських вірусологічних конференціях», до співчутливого змалювання героя, який, попри своє становище відомого фахівця, керівника лабораторії, продовжує їздити «у якісь захлюпані села» (як висловлюється Лариса Кочергіна), щоб брати матеріал для науки самотуж, з першоджерела, а ще відчувати те життя, в ім'я якого його вірусологічна наука покликана трудитись, загрозу у надрах якого йому виявляти самому. По-друге, привертає увагу свідома, вочевидь полемічно цілеспрямована настанова малювати головного героя без героїзації, за висловом тієї ж Лариси, «несучасного»; але Жадан — втілення порядності, і в цьому розумінні Ю. Щербак, що звик усіляко підкреслювати свою стильову незалежність від так званої лірико-романтичної прози, не обійшовся, здається, без її уроків — скористався методом не так типізації, як ідеалізації.

Багатозначна, природодослідницьки містка метафора сказу: вельми переконливо свідчать «Причини і наслідки» на користь тієї думки, що сьогоднішній митець-гуманіст не може не бути бодай якоюсь мірою анімалістом, у проблемах життя «братів наших менших» не знаходити віддзеркалення проблем роду людського, за долю усього живого відповідального.

Як і в попередніх творах, менше вдаються Ю. Щербакові сторінки, присвячені описам особистого, інтимних переживань героїв. Втім, це не рецензія, і я вже, здається, захопився, забагато місця віддаю романові з такою виклично-ваговитою назвою — «Причини і наслідки». Хотілося б, звісно, щоб він став фактом всесоюзного літературного процесу — подібно до «Бар'єра несумісності».

«Скрип колиски» І. Чендея не вкладається у рамки актуального відгуку на тему «боротьби з пияцтвом». Автор глибоко зачерпнув з криниці сучасного закарпатського життя, поруч із любою його серцю темою уславлення закарпатця-трудівника, закар-

патця, звиклого високо ставити трудову честь, з'явилися сатиричні образи новітніх набувальників, войовничих міщан, таких, сказати б, «фізіологічних людей». У змалюванні їх авторові надійно слугують елементи гротеску, поетичної умовності. Взагалі «Скрип колиски» — іще одне нагадування про те, що нашій усереднено київській, знеособлено київській прозі ой як не бракувало б додати «регіонального» — в матеріалі, в барвах, інтонаціях...

В. Шевчук у «Трьох листках за вікном» явив, здається, вищу міру свого хисту художньо реставрувати історію, вифантазовувати історично ймовірні постаті, творити аромат давноминулої епохи, порушуючи при тому «вічні» проблеми людинознавства, гуманізму. Цей його повістевий триптих є оригінальним словом і в поетиці сучасного нашого роману, а взагалі і проблематикою, і художніми особливостями повноваго перегукується із сучасною грузинською романістикою та кінематографом.

У письмі Шевчуковому, однак, подекуди не обходиться без надлишкової бароккальності. Ця його особливість відчутніша поруч із романом В. Захарченка — лапідарним, живописно містким, багатим на тонкі психологічні деталі. Оповідь у «Ярмарку» принципово традиційна, традиційний герой — селянин-добротворець, людина чистої совісті. Втім, треба б уточнити, що це за традиція. Традиція Головка, Косинки, братів Тютюнників. З традиції виростає і новизна, яка полягає, коротко кажучи, у творенні матеріалізованого образу того, що здавен іменувалось людською душею. І автор загалом справляється із таким непростим завданням: відтворюючи моменти підсвідомого, навіювання і самонавіювання, передчуття і співчуття у трудах і днях, у боротьбі зі смертю свого головного героя Кирила Шугая; простежуючи феномен родинного, шугаївського у характерах від покоління до покоління. Можна лише пошкодувати, що подекуди, особливо в другій частині роману, В. Захарченко не завжди подужує багатолюддя другорядних, епізодичних постатей...

«Далекі вогнища» О. Гончара — коротка повість. Проте, як і кожен із його романів, її краще б оцінювати по другому прочитанню — коли ще перше враження у пам'яті живе, але текстові глибини вже відкриваються в чомусь і по-новому, синоніміка, інтонації, живописні подробиці, підсвічені пам'яттю того першого враження, складаються в об'ємнішу картину, а разом з тим звучать і в своїй художній окремішності. Повість сприйнялася як логічне, закономірне сюжетне відгалуження роману «Твоя зоря». Складні, трагічні у житті народу 1933—1934-і роки відтворені в ній крізь призму пам'яті вже знайомого нам за «Твоєю зорею» оповідача — друга юності Кирила Заболотного. Головний негативний персонаж — малограмотний райгазетівець, майстер критично-розгромних матеріалів Кочубей також має свого попередника у «Твоїй зорі» — одержимого манією розкуркулювання Мину Куцолапа. І разом з тим «Далекі вогнища» — твір про любов, потребу любові, випробування любов'ю.

Взагалі кожен із названих творів постає як плідний наслідок розвитку автором своєї теми. Це повчально. Особливо якщо зважити, що сьогодні цілий ряд авторів кидаються від теми до теми в гонитві за актуальністю, «гостротою», сенсаційністю тощо, хапаються за «виграшний» матеріал. Тему «беруть», замість того щоб розвивати, виношувати. Власне, від такого застерігає нас своїм фільмом «Тема» режисер Г. Панфілов. У вагомості того застереження одна із причин великого міжнародного розголосу фільму.

Дефіцит своєї теми гостро — особливо гостро на тлі аналітично-проникливих, ліризовано-проникливих журналістських матеріалів — відчувається в поезії, де все ще превалюють різного роду колажі, подорожні враження, знеособлена риторика, завіршовані текстівки до картинок сучасного громадського життя (або інша крайність — невибагливі, неодухотворені «інтимнощі»). У кращих віршах останнього часу (до таких відношу цикл браїлівських балад В. Забаштанського, кілька балад В. Герасим'юка, що їх можна б назвати образками гуцульської ностальгії у Києві, вірш про колоски 1946 року Б. Нечерди, нові речі із циклу «Пам'ять» Д. Онковича) впізнається своя тема кожного з поетів, опрацьовувана без претензій на оригінальничання чи «громадянськість».

2. Намагався таких не читати, принаймні не дочитувати до кінця. Відкладати доводилось часто, зокрема із розряду «гостропроблемної» белетристики. Та особливої прикрості, розчарувань зазнавав, бравши до рук об'ємні поеми з метою вникнути у новітні претензії на розвиток віршованого роману: ніби наперекір Ю. Тинянову, котрий говорив про щільність поетичного ряду у віршованому повістуванні, вони вражають розрідженістю мислі — воістину «строфа вместо строки»! — кострубатістю стилістики, натужністю римування. Мабуть, багато хто «Словником українських рим» користується не під час редагування-шліфування, як на те орієнтував автор передмови до римівника Д. Павличко, а безпосередньо під час «віршоскладання». А така, словникова рима деренчить здалеку, вгадується й відлякує. Іще одна прикра особливість: автори віршороманів на історичну тематику чомусь вважають, що там, у минулому, був один лиш «скрегіт зубовий» — персонажі їхні «кричать», «волають», «синіють», «настигають» або спізнають «настигання» на собі, «регочуть» і т. д.

«Тюпцем круг неї лисий місяць беззубо дивиться в монокль»,— написав колись П. Тичина про Землю та її космічного супутника. Сьогодні через цей малюнок можна виразити становище нашої поезії щодо живого життя — справді тюпцем, справді з далекої відстані, справді беззубо (навіть коли в натурі зубато чи злотозубо!) крізь монокль умовних жанрових форм і задубіло «поетичної» стилістики дивиться-подивляє вона на дійсність. І оправу того монокля становить віршороман, розтягнута поема. Винятки лише підтверджують правило.

3. Боюсь, не зміг би. Оскільки ж взагалі звершення, новаторство прогнозувати важче

(одне лиш знову наголошу: можливі вони, ті звершення, на основі поглибленого розвитку кожним письменником своєї теми, зосередженого самозвіряння), доречніше, мабуть, говорити про побоювання негативних тенденцій, імовірність яких у поточному літпроцесі вгадується.

Таких значних побоювань нині у мене принаймні три.

Перше: гонитва за злободенністю не призвела б до подальшого зневажання художньої форми, художнього лаконізму; нехай змагання із журналістикою література веде, розвиваючи передовсім власні можливості. Друге: виборювання правди, повної правди нехай не означало б послаблення гуманізму, гуманістичної спрямованості, а ті ножиці, що існували у минулі роки між тим, що «можна» авторові, з одного боку, «Нового мира» та «Советского писателя», «Молодой гвардии» і авторові, з другого боку, «Вітчизни» чи «Радянського письменника», «Молоді», нехай би в умовах боротьби за гласність і реалізм зменшувались. Бо поки що наше відставання — ризикну стверджувати — тільки увиразнилось, загострилося. Третє: не нашкодив би госпрозрахунок літературі, не штовхнув би її в бік залежності від гаманця, обивательських смаків. Усвідомлюю, що проблем тут цілий комплекс, суперечностей не одна дюжина — і найперша та, про яку говорив на VIII з'їзді СПУ В. Дрозд: «У нас оплачується не твір, а кількість зіпсованого паперу»,— й хочу мріяти про таки ж комплексне врахування всіх суперечливих моментів, пов'язаних з цим надзвичайно специфічним «товаром» на всіх етапах його «виробництва» та «споживання».

Вінниця

ГАЛИНА ГОРДАСЕВИЧ

КРАЩЕ ТАЛАНОВИТА ПОМИЛКА, НІЖ РЕМІСНИЦЬКА УДАЧА

1. Мені не зовсім зрозуміло, чому редакція взяла такі вузькі часові рамки — 1986—1987 роки? Тому що це роки таких перемін у суспільному житті країни? Але ж, завдяки нашому видавничому і поліграфічному процесам, у 1986 році ми мали твори, написані щонайменше три роки тому (а точніше, твори, заплановані видавництвом щонайменше за три роки, писалися ж вони іще раніше), отже, не доводиться говорити про те, як відбилися в них події, які ми всі переживаємо. Дуже сумно це писати, але на Україні не з'явилось поки що таких творів, як «Білі вбрання» В. Дудінцева, «Діти Арбату» А. Рибакова, «Ювенільне море» А. Платонова, «Ночувала золота хмаринка» А. Приставкіна та інші (не буду вже втисячне апелювати до імен Астаф'єва, Распутіна, Айтматова). Чи то українські письменники не брались писати речі, які точно «не підуть», і тепер не мають що запропонувати видавництвам і редакціям, чи то редакції ніяк не перебудуються і друкують не те, що мало б успіх зараз, а те, що в них було заплановано три (а то й усі п'ять) років тому. Не берусь про це судити.

Назвати конкретні речі, які, мені здається, вносять принципово нові якості в загальну картину літературного процесу? Можу назвати лише одну — «Три листки за вікном» Валерія Шевчука. Що в цій книжці принципово нове? Те, що вона (як, зрештою, і попередні дві його книжки — «Дім на горі» і «Маленьке вечірнє інтермецццо») відкриває перед нами нові можливості зображення світу. Це книжки, які за своєю формою не схожі на жодні інші. Зрештою, про свої претензії до тих «інших» я скажу, відповідаючи на пункт 2, а зараз хочу трохи вийти за часові межі, визначені анкетою, і назвати ще хоч кілька книжок та імен, які справили на мене найбільше враження. «Четвертий вимір» Романа Іваничука — прекрасна річ, мудра, глибока і цікава. Здавалося б, що там може бути цікавого: фактично ніяких подій, самі роздуми не дуже молодого чоловіка, такого собі засушеного книжника. А відірватись не можна. Думаю, подією є вихід двотомника Анатолія Дімарова «Сільські історії» і «Містечкові історії». Це серйозний письменник, який добросовісно працює, не дбаючи про славу. З дебютантів останніх років я б відзначила Любов Пономаренко і Геннадія Шкляра. Причому про Пономаренко досить говорилося в пресі, її прийняли в Спілку, а от Шкляр якось пройшов непоміченим. Мабуть, варто іще сказати про книжки, яких не було в нашій літературі. З першої збірки оповідань «Дрогобицький звіздар» Ніни Бічуї і з першої повісті «Живбув Іван» Віктора Положія я вирішила, що в літературу приходять цікаві, може, навіть видатні письменники. Мені жаль, що я досі не дочекалася від них таких книжок, на які була настроєна.

2. Називати конкретні книжки не буду. По-перше, мушу признатися, що я не читаю всієї прози, яка публікується на Україні. Це просто фізично неможливо. По-друге, на книжки, які викликали в мене аж надто різкий протест, я тут же писала рецензії, всі вони були опубліковані, тож навіщо я повторюватиму імена, ще раз морально травмуючи авторів. Хотіла б висловити декілька претензій до сучасної української прози взагалі.

По-перше, наша проза чи не на 90 відсотків займається тим, що описує якісь випадки з життя. Ось досить хоча б проглянути анотації в тематичних планах видавництв: «Сільські трудівники *Полтавщи-*

ни — герої повістей і оповідань молодого літератора»; «Автор... показав їх (молодих робітників. — Г. Г.) сумлінність у праці, прагнення до освіти, до нового щасливого життя»; «До нової книги сучасного українського письменника увійшли повість та оповідання, що розповідають про цікаві людські долі»; «До нової книги молодого прозаїка увійдуть повість та оповідання, присвячені молоді, будівникам Інгулецької зрошувальної системи»... Приклади можна наводити без кінця. Так ось, художня література існує не для того, щоб описувати конкретні людські долі, зображувати будні Радянської Армії чи оспівувати будівників Інгулецької зрошувальної системи! Ні, звичайно, в книжці може йтися про все те, але писатися вона повинна заради ідеї. Моральної, суспільної, філософської. А у нас все зводиться до опису конфлікту між консерватором-керівником і новатором — молодим спеціалістом, працьовитими батьками і трутнем сином (а хто його такого виховав?), між терпеливою жінкою й алкоголіком чоловіком. А ідеї коли й є, то дуже прості і безсумнівні: що треба любити свою Вітчизну, треба добросовісно працювати, треба бути постійним у коханні, не можна красти, брехати, бути кар'єристом і т. д. Позитивні герої в таких творах повністю позитивні, негативні не мають в собі нічого світлого, в кінці справедливість обов'язково торжествує, і це має означати наше оптимістичне сприймання світу.

По-друге, ті 10 відсотків, які залишились, відзначаються, як правило, багатомовністю, яка переходить іноді в справжнє стихійне лихо. Автор — людина талановита, освічена, мисляча — так хоче продемонструвати (може, й підсвідомо) свою ерудицію, вміння мислити, свою майстерність у володінні мовою, так захоплюється самим процесом мовлення, що може на десяти сторінках розповідати те, що цілком могло б поміститися на одній. Не побоюся признатися, що таке відчуття не раз виникало у мене при читанні книжок Павла Загребельного, Євгена Гуцала, Володимира Дрозда, Володимира Яворівського. Може, до цього спричинялися умови нашого життя впродовж минулого десятиріччя, коли не можна було просто називати речі своїми іменами і доводилося багато говорити про одне, надіючись, що читач зрозуміє туманні натяки на щось інше?

3. Ні, я не можу визначити головні тенденції, за якими піде розвиток літератури найближчим часом. Мистецтво — це таємниця людського духу, як же можна прогнозувати таємницю! Я можу лише висловити своє бажання. Мені б дуже хотілося, щоб українська література стала якнайрозмаїтішою за стилем, темами, проблемами, яких вона торкатиметься. Особливо за стилем. Нехай тут будуть твори суто реалістичні, може, навіть з ухилом в натуралізм, і романтичні, нехай один пише в документальному ключі, а інший в фантасмагоричному, хай гротеск співіснує з ніжною лірикою, а фантастика — з історичними романами (от лише останнім часом у нас вийшло чимало історичних романів, де нема ні історії, ні художності). Не треба тупцювати на одному місці, не треба всоте пережовувати одне й те ж. Нехай будуть помилки і невдачі, але давайте рухатися вперед! Талановита невдача більше важитиме для літературного процесу, ніж гладенька ремісницька удача. Нехай письменники мають можливість висловити свої думки, навіть якщо ті думки іноді не збігаються з тим, що загальновідоме (у мене самої редактор був виправив фразу про хлопчика, який ріс без батька і не відчував у ньому потреби, на «але батька ніхто не замінить»).

В чому завдання літератури? Не «на даному етапі», а взагалі, бо не можна літературу зводити до рангу обслуговуючого персоналу. Твори, написані для «даного етапу», відходять у минуле разом з ним, залишається те, що писалось просто для людей — сучасників і нащадків. Література повинна вчити людей добра, повинна вчити їх мислити, повинна розкривати їм очі на дорогоцінність нашого життя і красу довколишнього світу, повинна передавати майбутнім поколінням наші сьогоднішні болі і тривоги, нарешті, повинна просто розважати (хіба Дюма, Конан Дойль, Майн Рід — це не література?). Література багато чого повинна, от лише ніхто не повинен визначати її обов'язків. Визначає це лише внутрішня потреба письменника, отой поштовх, який змушує його взяти перо і написати першу фразу.

Як говорив Лютер, на тому стою. І хочу вірити, що в найближчому майбутньому художня література займе вагоміше місце в духовному житті суспільства, ніж це було досі.

Донецьк

ТАРАС САЛИГА

НЕ ІМІТУВАТИ ПРАВДИ!

1. Останнім часом спостерігався своєрідний читацький бум навколо «Гри» Ю. Бондарєва, «Пожежі» В. Распутіна, «Печального детективу» В. Астаф'єва, «Плахи» Чингіза Айтматова. Цими творами критика зараз і звіряє досягнення сучасної прози. Та коли йдеться про українську прозу, то вона (критика) констатує, що в нас подібних за гостротою проблематики речей нема. Справді, спростувати дану тезу важко. Та коли поціновувати твори за вмістом у них суворої життєвої правди, пекучого «негативного матеріалу», то аж ніяк не годиться забувати про «Південний комфорт» Павла Загребельного. Цей твір вартий серйозного критичного аналізу.

Серед найцікавіших в українській прозі останнього часу вирізняється роман-есе Ва-

лерія Шевчука «Мислене дерево». Есеїстичних творів у нас з'явилося нині чимало, але такого не було. Це «книжка розшуків», як висловлюється сам автор, що їх «здійснює не вчений, а письменник». І приємно відзначити, що, досліджуючи генезу нашої духовності, її піднесення і спади, загальну атмосферу розвитку, вивчаючи суттєво різноманітні пласти історії, національної культури, письменник демонструє широку ерудованість, професійність історика, аналітизм вищого зразка. Роман має свою особливу стилістику, свою композиційну будову і взагалі тільки йому властиву художню атмосферу.

Змістовна була проза Євгена Гуцала, Анатолія Дімарова, Романа Іваничука, Романа Федорова.

Найпомітнішим явищем у поетичному епосі видалася поема Дмитра Павличка «Князь». Вона була надрукована в «Літературній Україні», а відтак ввійшла до збірки «Поеми і притчі». Треба сказати, що жанр поеми сьогодні набуває особливої популярності. Поем зараз пишуть багато, пишуть автори різного творчого досвіду, різних поколінь. Поеми друкуються чи не в більшості поетичних збірок. Цілий ряд поем вийшли окремими виданнями. Набуває якоїсь особливої творчої «опінії» поема з історичним сюжетом. Власне, такою є поема Д. Павличка «Князь», яка з-поміж інших вирізняється композиційною стрункістю, доцільною простотою сюжету, глибоким розумінням її автором природи жанру. Задумавши свій твір як ліро-епічний, Павличко зумів вмістити у ньому стільки історичного матеріалу, скільки, сказати б, вистачає для інтерпретації даної ідеї. В поемі нема недомовок, нема й фактологічних переобтяжень. Тут зі своєрідного двобою суперечностей постає об'єктивність інтерпретації фактів історії, філософія життя князя Ігоря.

Не варто полишати поза досягненнями сучасної української поезії збірку віршів Володимира Затуливітра «Полотно». Про цього поета написано багато, але належно його творчість не оцінена. Я глибоко переконаний, що поезія Володимира Затуливітра безпосередньо причетна до з'яви таких імен, як Іван Малкович, Ігор Римарук, Юрій Андрухович, Віктор Неборак, Василь Герасим'юк. До речі, друга збірка Василя Герасим'юка «Потоки» — яскраве свідчення творчого зростання самого автора і свідчення художньо-стильового розширення своєрідної «метафоричної» тенденції.

До кращих з'яв у поезії я б відніс «Місяць шипшини» Миколи Воробйова, «Славію» Віктора Кордуна, «Листя дикого винограду» Романа Кудлика, «Вічний сад» Марії Барандій, «Гілочку глоду» Ольги Слоньовської (перша книжка молодої поетеси з Прикарпаття).

2. Творів, від яких не побагатшала, не стала якісно іншою загальна картина літературного процесу, на жаль, більше, ніж могло б бути. Мушу одверто сказати: чимало книжок відклав після прочитання однієї-двох сторінок. Серед тих, що спромігся «подолати», у прозі: повісті В. Грипаса «Листи зі штемпелем краба», роман М. Степанюка «Накувала зозуля», роман Г. Кулеби «Скипень», повість Д. Ткача «Помста Сапун-гори», повість С. Чорнобривця «Кам'янська легенда»; у поезії: збірки Д. Шупти «Звичаї землі», А. Гудими «Роди — земля», Г. Турелик «Монолог», В. Вихруща «Вірші та поеми», С. Бабія «Музика крила», В. Крищенка «Вам руку подаю», І. Гнатюка «Благословенний світ», М. Федунця «Обличчя долі», В. Рутківського «Знак глибини», П. Біби «З вершини літ», П. Горецького «Зачарованість», І. Гущака «Журавлі над обелісками», М. Палієнка «Заповідаю день», М. Турківського «Литаври літа», В. Кібця «Свято нашої зустрічі», В. Мирного «Багряне гроно горобини»...

Розумію, що в кожному конкретному випадку за кожною з названих і багатьох неназваних книжок — часом роки важкої письменницької праці. Але ж література не була і ніколи не буде поблажливою до художніх стандартів, самоповторів, до завчених сюжетних комбінувань ідейно-тематичної обмеженості, вторинного варіювання навіть важливих мотивів.

Розумію, що завдання критики не ганджувати, а оцінювати — оцінювати, хоч і суворо, та доброзичливо. Отже, не випускаю з уваги, що майже в кожній названій поетичній збірці є вірші художньо вартісні, вірші з ознаками творчої самобутності. Але мова про загальний стан книжок, які більше йдуть від літератури, від механічної спонуки писати, ніж від самого життя та продиктованих ним потреб говорити, а не імітувати правду.

3. Якими тенденціями розвиватиметься література останнім часом? Думаю, що проза матиме два магістральні напрямки. Складний, насичений технізованими проблемами час диктуватиме потребу прози ліричної. Вона буде своєрідним бальзамом душі, світом, в якому людина шукатиме спокою від розмаїтих стресів її психіки. Це один напрямок. Другий обумовлюватиме прозу раціонально-лаконічну, стислу і точну, близьку до документальної. Це теж вимога нашого часу.

Поезія виразно тяжітиме до верлібру, до одвертого метафоризування, бо такі поетичні структури дають добрі можливості для вмісту в них світу динамічного і різнопроблемного. Проте, переконаний, людську душу судитимуть за лірикою симоненківського плану.

Львів

МИХАЙЛО СЛАБОШПИЦЬКИЙ

АЛЕ ТВЕРДО ВІРЮ...

1. Розумію, що не буду оригінальним, та повторю: «Буранний полустанок» і «Плаха» Ч. Айтматова, «Печальний детектив» В. Астаф'єва, «Знак біди» й «Кар'єр» В. Бикова, «Нове призначення» О. Бека, «Пожежа», В. Распутіна, «Діти Арбату» А. Рибакова... — цей авторитетний ряд може бути набагато довший, і якось ніяково говорити про наші «домашні» літературні успіхи — як же блякнуть вони на такому тлі! Звичайно, не можна заперечити, вони — більші й менші — є, але зовсім не такі промовисті, не такі вражаючі.

Ще донедавна деяким нашим критикам докоряли з високих трибун: не хочете, мовляв, визнавати своєї літератури, захоплюєтеся чужим, а своє гудите, не пропагуєте українське письменство на всесоюзному рівні, от тому воно там і не звучить на тому регістрі, якого заслуговує... (коли вже нарешті переживе себе оця хибна і симптоматична для нашої літературної ситуації практика — дивитися на критику тільки як на пропагандиста й популяризатора літератури?!).

Критику звинувачують багато в чому, в багатьох гріхах зона винна, але наше письменство — головно проза — має сьогодні той розголос, на який воно заслужило. Якщо можемо говорити про авторитетне на всесоюзному рівні представництво в поезії, то українська проза про такі висоти може хіба що тільки мріяти. Як виявилося після важливого партійного форуму, на якому було категорично сказано про явища застою в усіх сферах суспільного життя, у нас дутих амбіцій набагато більше, аніж прагнення до соціальної відвертості, елементарної чесності в зображенні життя, у нас вкрай атрофований громадянський нерв. Не українська література сказала про страшне, мов ракова пухлина, загрозливе для всіх народів явище манкуртства. Не українська література розповіла гірку правду про пожежу бездуховності, в полум'ї якої корчаться тисячі людських душ, не ми підняли завісу над трагічними в житті народу подіями періоду культу особи.

Пишу і уявляю суворе редакторське стело, що, ні на хвилину не завагавшись, закреслить усе це як черговий рецидив хвороби, названої очорненням української прози, бо ж надто ми боїмося такої правди; міру її у нас в республіці ще й досі обережно дозують обережні редактори — боронь боже, щоб не вийшов перебір правди...

Так, у нашій прозі дуже багато «повторення пройденого» у п'ятдесяті чи в шістдесяті роки, багато в ній «загальних місць», ілюстративно полегшених схем «на тему» і зовсім мало ознак неупередженого погляду на життя, аналітично-тверезого тонусу; не народилося в нас і вагоме явище прози, що становило б загальносоюзний авторитет. Чи не в кожній з братніх літератур були і є такі явища (російські «деревенщики», грузинський історичний роман, білоруський «воєнний роман», литовська монологічна проза, естонський «маленький» роман — все це ставало об'єктом дискусій на всесоюзному рівні). Наша «химерна» проза, що поперва здавалася цікавим, неординарним художнім феноменом, ставши звичайним явищем усього радянського письменства, швидко видихалася. Яскравий початок (відомі дилогії В. Земляка і В. Міняйла, «Дім на горі» В. Шевчука, «Хроніка міста Ярополя» Ю. Щербака) не знайшов гідного продовження, ті твори, що з'явилися слідом, нашу «химерну» прозу скомпрометували, бо були то звичайні епігонські імітації, були такі собі філологічні ігри в «химерну» прозу. Завдання ж письменства незмірно вищі, ніж завдання літературних ігор.

З усього прозового потоку я б вирізнив такі твори: «Шрами на скалі» Р. Іваничука, «Ворожба людська» Р. Федорова, трилогію Вал. Шевчука, «Причини і наслідки» Ю. Щербака, «Подорож до зубра» Б. Харчука, «Міські історії» А. Дімарова.

Іваничуків роман цінний для нашої літератури не просто як спроба осмислити на значно вищому рівні, ніж, скажімо, свого часу в творі П. Колесника «Терен на шляху», постать Франка в колі сучасників, збагнути неперебутну сутність його уроків для нащадків, високі імперативи творчості й подвижництва в різних галузях діяльності людини, що за сучасними мірками уособлювала науково-дослідний інститут. Його Франко — учитель нації, духовний вождь тодішньої української інтелігенції, якій не вистачає сили розуму стати з ним урівень, зрозуміти, куди кличе Франко. Він і сам проходить пеклом сумнівів і зневіри, прощається з багатьма спокусливими ілюзіями, конфліктує зі своїм середовищем, заперечує-стверджує, шукає відповідей на ті питання, які визначають сутність духовного буття цілого народу.

Є в «Шрамах на скалі» така характерна сцена. Франків опонент Грималюк висловлює Каменяреві докір: «...Чи не забагато наші духовні проводирі лаяли й батожили свій народ, будячи його зі сну? «Раби, підніжки...» «Мов паралітик той на роздоріжжу...» «Народ наш, мов дитя сліпеє зроду...» «Обтяжіла й сентиментальна раса, не здібна до політичного життя на власному смітті...» «Паралітики з блискучими очима...» Шевченко, Франко, Леся Українка. І Куліш туди ж: «Народе мій без честі, без поваги..» А чи не пора тому народові сказати добре слово, якого він вартий,— щоб повірив у себе, свою силу й доброту... Таж він уже змучився від безперервних батогів і проклять — чужих і наших!» Відповісти однозначно на словах найлегше. Важче відповісти ділом. І саме так — ділом — Франко відповідає упродовж усього свого вулканічного життя.

Твір Романа Іваничука — спроба втекти від канонічної біографічної прози, пошук оригінальної «колажної» композиції, есеїс-

тичної розкутості, яка дає широкий простір для допитливої авторської думки.

«Ворожба людська» Федорова — заключна частина трилогії, дві книжки якої — «Кам'яне Поле» і «Жорна» — вже добре знані читачам. «Ворожба людська» видається художньо найсильнішою з-поміж них. Пристрасний монолог, сповідь на останньому прузі життя Онуфрія Соловія, його оцінки людей і світу, в якому йому судилося звікувати свій важкий вік, каяття і покута за сподіяне (тепер, у судну годину, Онуфрію відкрився новий зміст усього того), сподіяне не так, як годилося б,— усе те дорогоцінний людський «документ», що й живить літературу **справжніми** духовними реаліями, справжніми цінностями буття, цінностями, на яких стоїть наш світ.

«Ворожба людська» — це, власне, роман-фреска, бо ж надто примхливо організовано у ньому канву авторського повіствування. Водночас Федорів також уміло послуговується колажними прийомами, оповідь розгалужується на кілька часових потоків, на мозаїку окремих новел, поєднаних духовним зором оповідача і його інтонацією.

Про трилогію Валерія Шевчука вже багато сказала критика, оцінивши її як один з найпомітніших творів нашої прози. Цілком солідаризуюся з тою оцінкою. Шевчукові герої, як і герої Іваничука та Федорова, справді **переживають** свій час, а водночас б'ються в колі «вічних» проблем людства. В усіх трьох романах — і це дуже важливо — багато історичного простору, сказати б, соціальної аури тогочасних епох, метафоричного колориту.

Характерна закономірність: краще в нашій прозі передовсім пов'язане з так званою історичною темою. Так званою, оскільки ці твори не «чисто» історичні в канонічному розумінні. Їхні автори тяжіють до популярних сьогодні жанрових контамінацій, у яких уживаються різкі зміщення часових площин, яскраві стилізації під притчу, літопис, легенду, а також акцентовані атрибути «авторської» прози (найвиразніше це помітно в Іваничука й Федорова).

Лідерство історичної теми в нашому загальнопрозовому потоці видається закономірним: ось уже два десятиліття українська література особливо уважна до питань: людина й минуле, минуле й сучасне. Згадаймо «Марусю Чурай» Ліни Костенко, низку романів П. Загребельного, твори тих же Р. Іваничука, Р. Федорова, Вал. Шевчука, кілька повістей Ю. Мушкетика, а ще — «Син волі» і «Терновий світ» Вас. Шевчука, «Синьоока Тивер» і «Лихі літа ойкумени» Д. Міщенка, «Грає синє море» С. Тельнюка, кілька романів Раїси Іванченко, «Борвій» Ю. Хорунжого, «Доброчин» І. Нижника, безпідставно перекреслений П. Толочком на сторінках «Советской культуры» роман «Похорон богів» І. Білика... — це тільки перші-ліпші твори, що спали одразу на згадку. Звичайно, вони різні за художнім рівнем, але незаперечне, гадаю, те, що інтерес до них підготовлений колективними зусиллями, продиктований загальносуспільним інтересом до національних джерел народу, до його історичної «генетики». Схожі процеси — з більшим і меншим успіхом — відбуваються нині майже в усіх братніх літературах.

Серед творів сучасної тематики я вирізнив би «Подорож до зубра» Б. Харчука, «Міські історії» А. Дімарова та «Причини і наслідки» Ю. Щербака, оскільки в них автори прагнуть розглядати гострі морально-етичні проблеми без дипломатичного «гриму». Харчук вірний собі в послідовній увазі до народного характеру, до людини глибинки, віддаленої од магістралей НТР (і тут він найцікавіший, його пошуки в чомусь змикаються з російськими «деревенщиками»). Етично безкомпромісний у своїх «містечкових історіях», А. Дімаров намагається не розгубити викривавчого потенціалу, перейшовши до обсервації житій індивідів сучасного мегаполісу, хоч тут він, як на мене, почувається менш упевненим порівняно зі своїм «містечком», однак цикл тільки розпочато, опубліковано лише кілька нових «історій», тому остаточно оцінювати його зарано. «Причини і наслідки» Ю. Щербака позначені тверезим аналізом неблагополучних сторін нашого життя й того соціально-етичного дискомфорту, в якому живе головний герой твору. Механізм сюжету роману змушує повернутися пам'яттю до «Чуми» А. Камю — тут на людство також насувається смертоносна епідемія, однак у Камю сильніше виражене алегоричне, притчеве начало. Щербакові загалом пощастило без ідеалізації показати застійну атмосферу на матеріалі науково-дослідного інституту медичного профілю, є тут причини й наслідки різних потворних явищ, хоча наслідків більше, вони зображені яскравіше, причин менше, і про них автор часто говорить скоромовкою, обережніше, а подекуди й надмірно делікатно.

2. Не внесли в літературу, на мій погляд, нічого нового книжки «Від світу цього» М. Олійника, «Новосілля» В. Дрозда, «Рокіровка» П. Автомонова, «Вічний хліб» Л. Пастушенка, «Незакінчена опера» Б. Янчука, «Вас чекають, десятий» Ю. Бедзика... — нескінченно довгим може бути цей ряд! Усе те на вищому чи на нижчому рівні — повторення давним-давно пройденого, проминулий день прози.

3. Футурологія і прогностика літератури — річ доволі ризикована. Ось, здається, віджили своє стильові течії, жанрові структури, тематичні «копалини», і все те категорично вноситься в реєстри літературних анахронізмів, але минає час — і раптом безнадійно перекреслене, назавжди поховане несподівано відроджується в нових художніх якостях і контамінаціях. Отож у цьому розумінні не ризикую робити ніяких прогнозів. Але твердо вірю в те, що сама атмосфера перебудови нашого суспільства, його невтримна демократизація сприятиме народженню і на Україні творів громадянськи чесних і пристрасних, книг високих філософських обертонів. Тільки б подужати нам миром, громадою видавничі рутинні редути, вистояти в поєдинку з перестрахувальниками, а найголовніше — з тими функціонерами, майстрами соціальної мімікрії, *які на* ура-словах за перебудову, а в *діях — проти.* Категорично проти.

Вірю, що кожен наш день *працює тепер не* на них, а на літературу.

НАДІЯ ГОЛОВКО

ПОДОРОЖІ... ПОДОРОЖІ...

БІЛЯ ЧИСТИХ ДЖЕРЕЛ

До 90-річчя від дня народження Андрія Головка

Пам'ять... Безжальна пам'ять невтомно висвічує ніби звичайні, буденні дні, і тільки тепер починаєш розуміти їхню справжність.

Був такий звичайний день влітку 1940 року. Відчинивши двері на дзвінок Андрія Васильовича (він хоч і носив у кишені ключі від квартири, волів дзвонити), побачила його на порозі усміхненого, здавалось, ніби утаював якусь приємну новину.

—Казав же: «бійся своїх бажань — вони здійснюються!» — як говорив східний філософ. Горіла бажанням поїхати до Західної України, і ось, коли бажання на порозі здійснення, — в тебе ремонт.

Кепкував з мене, а сам добре знав, що я покину все з одного його слова — такою манливою була ця подорож. Особливо після захопливих розповідей Андрія Васильовича про цей гірський край, куди він їздив з кількома письменниками під час Возз'єднання у 1939 році.

Буковина, Гуцульщина — степовик з України, де найвищими горами були пригорщами насипані. кургани-могили, раптом потрапив до Українських Карпат! Величні Горгани, Головний Чорногірський хребет з легендарною красунею Говерлою, похмурий Петрос. А виструнчені, легконогі смереки, які височать над сланкою, що вкриває зеленою овечою шубою гірські схили! Все йому було вдивовиж.

Приїхав звідти Головко у захваті від цього оспіваного у піснях краю. Розповідав захоплено і запально, ніби обстоював перед кимось незаперечні чудеса тої землі. Передрікав великий розквіт там мистецтва: «Така краса не може не народжувати поетів, художників. А тепер, коли до цієї краси та прилучилася ще Воля!..»

Невже і я зможу побачити все, про що досі лише чула?

Виявилось, що того дня зустрів у Спілці письменників Первомайського, той запропонував Андрію Васильовичу поїхати разом, двома машинами до Львова і далі Прикарпаттям. Леонід Соломонович бере з собою водія. «Ну, а ми з тобою вдвох, як і завжди, будемо змінюватися за кермом — нам з тобою не звикати, — казав Андрій Васильович. — Я у принципі не заперечував, але сказав, що пораджуся з тобою».

А що там радитись? Я, як той піонер, завжди була готова до подорожі.

Разом з нашими супутниками ми почали готуватися в дорогу. Днів за кілька, уладнавши свої справи, Андрій Васильович повів свого «коня» на позачергову профілактику. Вириватися в дорогу в той час було не так просто. Це тепер, коли до ваших послуг всілякий service, універсальні станції обслуговування, бензозаправки — подорожувати легко. Тоді ж треба було брати з собою в дорогу каністр кілька бензину, десяток камер та кілька покришок. Треба було вміти і колесо поремонтувати, і бензопровід продути, бо гума та фільтри були поганої якості. І всі оці та інші дрібні неполадки траплялися дуже часто, навіть під час короткої поїздки по місту, не кажучи вже про складніші ремонти, що чигали на всякого тодішнього водія.

Та Андрія Васильовича все це ніколи не спиняло — він любив техніку і з інтересом та охотою сам усував неполадки, звичайно, такі, що не потребували спеціаліста.

А по селах, де зупинявся попрацювати, частенько возив то голову колгоспу, чи директора радгоспу, бо тоді ще мало хто з них мав свої машини. І Головко робив це залюбки, бо безпосередньо прилучався до справ колективу, до роботи. А роботу всяку, фізичну теж, дуже любив і поважав, так само як і робочу людину. У жнива часто залишав хатину, де зупинявся, і виряджався у степ. А там були вже знайомі трактористи, комбайнери, і він звично ставав за кермо і важелі комбайна.

Йому подобалася горда хода цього степового велетня, могутня сила машини, а ще більше відчуття цілковитої влади над нею. Дослухався до шелесту тужавого струменя зерна у вантажну машину і з насолодою вдихав запах зрілого хліба. І отак кілька годин, а то й цілу зміну.

Згадував про цю свою улюблену роботу в листах до мене ще у тридцять першому році: «Краще було б, — оце й зараз чується так, — якби й ти була отут... Але от як подумаю далі: що б ти там робила, коли я сяду на комбайна та подамся валяти гектар за гектаром?..»

Багато їздив по Україні Андрій Васильович, багато їздили ми з ним удвох.

Навіть у 1941 році, пройшовши гіркими дорогами відступу од Тернополя, він згадує ці подорожі: «...Взагалі, мушу сказати: хоч ми з тобою ніби й небагато де побували на Україні, але так трапилось, що за оці дні без тебе я мандрував усе по таких місцях, де кожен поворот шляху, чи вибалок, чи село так виразно нагадували мені наші мандрівки з тобою. Отож близькість твою я мимоволі відчував весь оцей час, хоч і не мав од тебе ні словечка...»

Тяжкі то були спогади, бо приходили вони хоч і світлими тінями, але не розраджували, а щемили, ятрили серце, виповнювали його гіркотою, бо ж на тих самих шляхах, по тих же селах він їхав з відступаючим військом і занотовував у щоденнику: «Сумні жінки на ворóтях по селах, деякі мовчки втирають долонями заплакані очі. На серці камінь. І якось чи стидно чогось... прикро, одне слово...»

Цей запис у щоденнику, щойно тоді розпочатому і невдовзі, на жаль, облишеному (може, тому, що вийшов наказ про заборону вести щоденники на фронті, а він був дисциплінований солдат), було зроблено наприкінці червня 1941 року, а лист із спогадом про наші спільні подорожі був написаний через місяць, то можна уявити, які тужні та болючі були ті дороги відступу і ті згадки.

Пам'ять у Андрія Васильовича була добра і містка — недарма міг зберігати у ній цілі розділи майбутніх книжок своїх ніби вже видрукувані. Під час наших післявоєнних мандрівок майже про кожен район чи село він міг розповісти щось або із стародавньої історії цієї місцевості, або з часів громадянської, а пізніше і Великої Вітчизняної війни. Любив свою Україну і знав її. А пора цвітіння жита і пора жнив були для нього особливою, надихаючою порою літа, і в цей час його важко було затримати в місті.

Єдине, що його справді обтяжувало у подорожуваннях, це популярність, письменницька слава. Він, людина скромна, дуже ніяковів, коли доводилось називати себе. А треба ж зайти і до секретаря райкому, познайомитись з людьми району, обов'язково побувати у школі. І от ця підвищена увага до Андрія Головка, зрозуміла скутість співрозмóвника викликали досаду у Андрія Васильовича, бо й сам же був не з балакучих.

Звичайно, відчуття любові народної окрилювало, але вияви пошани викликали у нього завжди ніяковість, збентеження і цим утруднювали спілкування з людьми.

А одна зустріч, коли щира любов і шана читача до свого письменника були виявлені із зворушливою безпосередністю, запам'яталася на ціле життя.

Восени тридцять дев'ятого року їхали ми якось з Андрієм Васильовичем у село, де знімався фільм за сценарієм Головка, здається, «Літа молодії». Приїхали в село, де працювала кіногрупа, а куди саме, на якому кутку великого села їх шукати, не знали. Заїхали на широку, поросту споришем вулицю і вирішили поспитати. Бачимо, стоїть дід, спершись на тин біля своєї хати, і пильно придивляється до машини. Я підійшла до нього, а Андрій Васильович лишився за кермом. Питаюся у старого дороги, він розповідає, показує, як проїхати на белебень, а звідти спуститися до річки, бо саме там, на березі, отаборилась кіногрупа. Розповів, а потім і запитує:

— А що, дочко, чув я, ніби має приїхати письменник Андрій Головко, отой, що написав «Бур'ян». Стою, чекаю ось уже який день і чи прогавив був, чи й досі не приїхав. Може, дізнаєтесь там у артистів, то й мені, старому Охрімові, перекажіть. Я б і туди до нього подався, аби побачити.

Показуючи на машину, кажу дідові, що он якраз і приїхав Головко, можемо покликати. Дід Охрім подивився на мене, похитав головою:

— Як же тобі не соромно дурити старого. Я вже четвертий день пильную на шлях, чекаю на дорогу людину, народного письменника, а ти на глузи береш діда, вказуєш на водія.

І так докірливо хитав головою, що мені аж ніяково стало, немов я й справді завинила перед ним. Поспішила покликати Андрія Васильовича і сказала йому, що ось дід Охрім хочуть познайомитись з Андрієм Головком. Андрій Васильович приязно, з шанобою привітався, назвав себе, а старий замість відповіді погукав до онука:

— Ану лиш, Мишко, неси мерщій читанку з пальтретом! — І хитро примружив око: ось я тебе, мовляв, самозванцю, зараз викрию!

Андрій Васильович розсміявся, а дід, дивлячись на нього, мінився на обличчі — мабуть, почав пізнавати, бо ж не раз, певно, вдивлявся у «пальтрет» письменника в онуковій читанці. Але тільки звіривши портрет у книжці з оригіналом, страшенно зніяковів за свою недовіру і дуже зрадів. Розчулився, заплакав, обняв свого Головка. Він дякував йому за «Бур'ян» від себе, від усієї громади: «У серця наші увійшла твоя книжка, сину!»

А тут вже набігли, надійшли сусіди, зібралося люду чимало. Дід занепокоєно поглядав на Андрія Васильовича, нарешті наважився:

— Синку, хай буде сьогодні свято у моїй хаті — переступи поріг!

Довго гомоніли люди з письменником, вони звіряли йому все, що наболіло, розповідали про добре і зле, що робиться та коїться у їхньому селі, колгоспі. І, звичайно, згадували, розповідали про села, де були свої Матюхи, Гниди і де не всюди, на жаль, були свої Давиди Мотузки. Питалися, що у світі чувати та «чи буде війна?» — адже ж Головко мав напевне знати, «чи буде війна з німцем?» (А він давно вже був переконаний у її неминучості і часто говорив мені про це). Так і тоді він одверто висловив їм свою думку, порадивши роботою зміцнити Батьківщину свою. Звірялися йому: «...І що то коїться в країні, така лиха година...» І вірили, що письменник у змозі зарадити всякому лихові, всякій біді... А біль краяв його серце. І що він міг їм відповісти у кінці тридцятих років?

Довго точилася задушевна розмова. Народ вів бесіду із сином своїм, який так вчасно сказав їм потрібне слово.

А дід Охрім все допитувався, що саме

змусило Головка стати водієм: «Чи не знайшлося для тебе, сину, чистішої роботи?» І Андрій Васильович терпляче пояснював, яку то він має зручність від того, що сам водить машину. Нарешті дід заспокоївся і лише мені наказував: «Ой, бережи його, дочко, бережи, це ж така велика, потрібна народові людина!»

А 7 вересня 1969 року Андрій Васильович, відчинивши вхідні двері, побачив листа, встромленого у ручку дверей. Ось цей лист:

«Андрій Васильович! Добрий ранок! Це ми — учні з міста Хмельницького із школи № 8 — сьогодні рано-вранці були біля Вашої квартири, погладили ручку Ваших дверей і навіть не дихали, щоб не порушити спокій дорогого нашого письменника. Ми з нетерпінням чекаємо від Вас відповіді на наш лист, в якому ми вітали Вас з високою нагородою...»

Отак через тридцять років прийшли вшанувати свого письменника правнуки і праправнуки діда Охріма.

І от ми їдемо до Львова.

Їхали здебільшого то втрьох, а то і всі четверо в нашій машині. Дивувало, як легко, з якою щирістю і взаємною довірою йшли назустріч один одному Первомайський і Головко. Багато розмовляли, з інтересом розкриваючись один перед одним, ці мовчазні, до пори стримані, але з досить бурхливою реакцією, — якщо люди, саме люди, а не обставини, призводили до цього, — саме в цьому схожі між собою письменники. Чи сприяли умови приємної подорожі, а значить, і трохи піднесений настрій, чи, може, внутрішній і раніше стримуваний взаємний потяг раптом прорвав якусь запруду, — вони з радістю обдаровували один одного увагою й сердечністю.

Завжди, їдучи з Андрієм Васильовичем, ми сперечалися за право сісти за кермо, а тут він сам пропонував мені вести машину, влаштовуючись на задньому сидінні поруч з Леонідом Соломоновичем.

Цілком зрозуміло, що на початку подорожі у всіх мимоволі виринали спогади про спільну мандрівку у товаристві російських та грузинських письменників минулого 1939 року. То були дні урочистостей, присвячених 125-річчю від дня народження великого Кобзаря. Спілка письменників України відрядила Л. Первомайського, А. Головка і С. Голованівського супроводжувати групу російських та грузинських письменників по шевченківських місцях.

Між гостями і хазяями тоді одразу ж запанувала дружба, невимушеність і щирість. Дзвенів сміх, низалися спільні жарти, і ніби сам пустун-травень жартував з нами, обсипаючи несподіваним дзвінким дощем з безхмарного неба чи обпалюючи щоки і носи гарячим сонцем.

Їдучи до Львова, ми згадували невичерпні дотепи Карло Каладзе і блискучі коротенькі рядки іронічних експромтів Павла Григоровича Антокольського, в яких він лукаво підкреслював влучно підмічену то хлоп'ячу запальність у частих сперечаннях наших молодших поетів Євгена Долматовського та Сави Голованівського, то суворість когось із старших — Олександра Безименського, Іраклія Абашідзе або Головка. Згадали ми, як Андрія Васильовича діймали його ж фразою: «Та ви що, юначе, це ж маши-и-ина!» — вимовлену таким тоном, ніби йшлося принаймні про живу істоту, адресованою Євгену Долматовському, коли той, сівши за кермо, вирішив показати клас водіння і, добре газонувши, так трусонув машину на якомусь вибої, що вона підстрибнула на всіх чотирьох. А Леонід Соломонович, який був за пасажира, зразу ж і «обнародував» усі деталі «приємної» розмови розгніваного хазяїна машини з хвацьким водієм.

Пригадалося нам і наше ярмаркування, здається, у самій Решетилівці. О, той ярмарок був справжнім святом фарб, різноголосся звуків, розмаїтості людських облич: веселих, збуджених, цікавих, розгублених, здивованих, лише байдужих там не було. Ярмарок клекотів, завихрювався, юрмився і розпадався, розтікаючись по бічних вуличках. А що вже він голос мав! То безладно гелготів, то сопілкою вигравав, заходився піснею і сміхом, а то вибухав лайкою і присяганням.

Ярмарок втягував у свій вир, крутив, заряджаючи своєю енергією. Для більшості, надто молоді, ярмарок — свято, гулянка, де можна на людей подивитись і себе показати.

Нас усіх зразу ж розкидало в різні боки, завихрило. Лиш згодом бачу — стоять Головко з Безименським, Антокольський. Андрій Васильович щось пояснює, відчувається, що він радий показати друзям свою Україну, її талановитий, працьовитий народ. Ось і цього гончаря з його уславленим, знаменитим опішнянським посудом — он як горить сонце на крутих боках глеків і горщиків, розсипається іскрами на куманцях і горнятах. А сам гончар — чорновусий красень — стоїть, видзвонює у свої полив'яні миски та кухлі. Ось і Карло Каладзе ледь встигає спинити поміркований Іраклій, бо той вже ладен був купити і тягти в машину величезний глек, який здався йому за формою «точнісінько наш квеврі».

Наближаюсь і чую, як Андрій Васильович розповідає дещо про секрети межигірських старовинних (150 і більше років) виробів, про особливу глину для цього посуду, яка мала відлежуватись у ямах довгі роки. Бувало, закладав глину батько або дід, а працював з нею вже син або внук. Говорив і про секрет зеленого кольору цього посуду, точніше — фарби.

Пішли далі до плахт домотканих, килимів. І Андрію Васильовичу було приємно, коли по візерунках та кольорах він визначав місцевість, район, де народжувались вироби. І гості наші знаходили у малюнках щось спільне. Грузини запевняли: «Ось ці смугасті рядна та ці килимки ніби виткані для наших хурджинів, а це нагадує наші пардачі».

Кличе всіх Сава Овсійович і пропонує подивитися на кілька картин, що, підперті глечиками, стоять на простеленому на землі рядні. Біля них походжає молодий

хлопчина, очевидно, сам художник. Ніяких дебелих русалок або лебедів, що нагадують відгодованих гусаків, — кілька пристойних пейзажів та портретів.

А Павло Григорович Антокольський згадує Піросмані, якого він відкрив для себе під час першого приїзду до Грузії влітку 1935 року. Український самоук теж пробує гостро і точно відтворити своїх земляків-трударів, зауважив Антокольський. Звичайно, всі зацікавилися.

Коли наш кортеж рушив далі, він, мабуть, скидався на весільний поїзд — в кожній машині цвіла плахта або рушник.

Час від часу ми зупинялися в дорозі — під ліском чи над річкою, а то й просто в степу. І часто посеред розмови дехто з письменників раптом виключався, відходив від гурту зосереджений. Хтось сідав на приступку машини із записником і олівцем. Голованівський з Долматовським, лежачи на траві голова до голови, неголосно сперечалися — не інакше буде новий вірш або переклад. Щодо Головка, то він давно вже розміреною ходою ступає понад врунами, він вже «у своєму світі».

По дорозі чимало виступали. Ось до призначеного вечора лишається не більше години, а письменники щойно прибули. Зібралися всі в одній великій кімнаті, поспішають змити дорожній пил, квапливо переодягаються, і тут з'ясовується, що хтось забув у машині бритву, інший — рушник, а ще хтось — чисту сорочку. Починається взаємне рятування. Ніяких зайвих розмов, ніяких жартів — усі зосереджені, заглиблені у собі. Це були справжні свята слова, яке кликало до добра і правди. А скільки відбувалося незапланованих зустрічей з людьми України, щирість яких, мудрість і приязнь відчули й побачили наші гості. Зустрічали гостей здебільшого на околиці села чи містечка, зустрічали травневими польовими квітами, підносили на рушниках хліб-сіль.

Ще на початку подорожі Андрій Васильович напівжартома нарікав на долю, бідкався, що, мовляв, прозаїкові завжди і так важко виступати, а він потрапив у сузір'я поетів! Та ще сам-один, що й робитиме? Але після перших зустрічей з читачами почулися «нарікання» з боку поетів і з'явилася грізна пропозиція: позбавити слова прозу! Бо Андрій Головко, мовляв, привертає до себе чільну увагу. На це жартівливе ремствування Андрій Васильович відповідав: «Сочтемся славой» у Грузії та в Росії».

Андрія Васильовича завжди прикро вражало, коли кортеж автомашин з письменниками проминав, навіть не збавляючи швидкості, гурти школярів, які вишиковувались просто при дорозі.

У Вірменії на урочистостях Ованеса Туманяна (1969 рік) він просив частіше зупиняти машини. «Бо повернуться діти додому, — з гіркотою казав Андрій Васильович, — скривджені у своїх сподіваннях, стомлені, запорошені пилом від машин, із зів'ялими квітами у руках».

В'їжджаючи у село Туманян — батьківщину поета, побачили вздовж усієї довгої вулиці, біля кожного будиночка, накриті, прикрашені квітами столи з усякими наїдками. Причепурені господарі вітали і жестами запрошували пригощатися. А машини мчали мимо. Андрій Васильович, щойно прибули на майдан посеред села, з кількома супутниками рушив назад вулицею. Пройшли до самої околиці, де ще з машини запримітили дідуся, який гнувся над своїм скромним столиком. Вони тиснули йому руку, дякували за увагу, а він, страшенно зраділий, аж наче помолодшав, широко усміхаючись.

І в таких дрібних фактах виявлявся характер Андрія Васильовича. Він вважав, що треба нехтувати графіком, коли йдеться про людську шанобу.

А перед тим, як вирушати у зворотну дорогу на Київ, Леонід Первомайський, як голова групи митців, підсумовував усю роботу цієї інтернаціональної бригади. І наприкінці сказав:

— Андрій Головко та Олександр Безименський витримали випробування славою. Любов до них дає право назвати їх справжніми народними письменниками!

Їдемо у Львів. Струмить дорога через ліс, а там луки, річка говірка, шумлива, озерце — і вже дорога пнеться на горб, а доп'явшись, скочується у видолинок. І наче й дерева у переліску, і вода, що голубіє в озері під синім небом, все таке саме, як у нас, сприймалося як щось відмінне.

Ось і містечка обабіч шляху — всі схожі одне на одне і вже цим самим зовсім не схожі на наші. Чепурні будиночки з засекленими верандочками, всі обтягнуті залізними сітками. Більшість жінок, дівчат одягнуті по-міському, хлопці з напомадженими зачісками.

А от об'їзди з баюрами і загрузлими машинами точнісінько як і в нас. А понад дорогою села, де помітне зубожіння. Похмурі хати, позеленілі дошки парканів, бідно вдягнені люди, незвична для такої пори літа тиша на селі. Взагалі, села — типова картина соціального розшарування. Широкі лани межують з клаптями невеличких нивок. Тут Радянській владі й року ще немає.

Незвична українська мова. З першого ж дня наш лексикон став поповнюватись словами, виразами досі знайомої лише з книжок мови письменників Західної України.

— Яких зусиль потрібно було, яких жертв коштувало народові зберегти свою мову, звичаї, обряди, навіть своє потомство зберегти від фізичного знищення... — тихо, роздумливо казав Андрій Васильович.

— А нищили, гнобили нещадно, — у тон продовжував Леонід Соломонович. — І ксьондз, і піп, і папа римський, імператори і пан з поліцаєм, і газда з жандармом — всі товкли, скубли, чавили і ледь дихати попускали.

— Бо цьому ж «бидлу-хлопові» робити треба, працювати! — обурювався Андрій Васильович. — Отак животіли і змертвілими губами рідне слово з вуст в уста передавали...

Ціле життя передавав Андрій Васильович Головко народові рідне слово.

ОКСАНА ПАЛАМАРЧУК

З РОДИНИ СЛАВЕТНИХ

МИСТЕЦЬКА ТРИБУНА

То правда, що доля кожного справжнього митця тісно пов'язана з долею народу. Його творчість допомагає зрозуміти, як мужнів і розвивався народ, як поступово піднімався рівень національної культури. Це найперше стосується до тих митців, які пройшли довгий, складний шлях, сповнений роздумів, творчих шукань, злетів, і, міцно стоячи на традиціях народності й реалізму, сягнули вершин національного професійного мистецтва, прислужилися його безупинному розвитку. До таких будівничих української культури належить народний артист УРСР, лауреат Державної премії УРСР імені Т. Г. Шевченка, композитор, диригент, педагог, музикознавець і громадський діяч, професор Микола Філаретович Колесса.

Доки Микола Філаретович підбирає фотокартки та інші документальні свідчення часу, я зацікавлено розглядаю його кабінет. Зупиняюся поглядом на кожній деталі — вони видаються мені не лише очевидцями творчого процесу, а й своєрідними співавторами митця.

— Мій дід,— розповідає Микола Філаретович,— мав п'ятеро дітей. Найстарший з синів — Іван. Він один з перших відгукнувся на заклик Івана Франка збирати і записувати народні пісні. Ще на початку XX ст. видав у Львові том «Галицько-руських пісень з мелодіями», які зібрав у Ходовичах, де жила потім наша сім'я. Другий син — Олександр, він був відомим мовознавцем і літературознавцем, професором Львівського і Карлового університетів. Йому належать слова бойового гімну учасників революційного руху «Шалійте, шалійте, скажені кати». Здобувши велику популярність у Галичині, пісня вийшла за її межі. У російському перекладі Г. М. Кржижановського часто звучала на барикадах повсталого Петрограда. Філарет, мій батько, був наймолодшим серед синів. Зрештою, можна сягнути й дальших поколінь...

Філарет Михайлович Колесса, вчений, фольклорист і композитор, член АН УРСР, протягом усього свого життя працював з українською народною піснею, щоб потім про чудові мелодії України талановито розповісти цілому світу. (Нині в Ходовичах відкрито музей-садибу Ф. М. Колесси). А ко-

ли сягнути дальших поколінь, то виявиться, що прадідом Філарета був Іван Лаврівський — український композитор середини XIX ст., автор численних хорів, солоспівів, музики до театральних вистав, а славний український оперний і камерний співак Модест Менцинський, прекрасний тенор, голос якого звучав на багатьох сценах світу,— двоюрідний брат Філарета Михайловича.

Відомо, що сім'ю Колесс охоче відвідували Іван Франко і Володимир Гнатюк, Василь Стефаник і Марко Черемшина, Василь Бобинський і Ярослав Галан, тут схрещувалися творчі стежки з Лесею Українкою, Климентом Квіткою і Миколою Лисенком, Зденеком Неєдли і Бела Бартоком. Чи ж могли вони не вплинути на формування ідейних поглядів і естетичних смаків майбутнього композитора? Їхнє подвижництво стало для молодого Миколи Колесси високим прикладом життя для народу...

У мальовничому передгір'ї Карпат стоїть старовинне українське місто Самбір, з яким пов'язана діяльність відомих діячів вітчизняної культури: письменника А. Чайковського, вченого, фольклориста і композитора Ф. Колесси, відомого актора і режисера, першого директора українського театру товариства «Руська бесіда» у Львові О. Бачинського. Тут бував Іван Франко, якого трудящі Самбірщини висунули кандидатом у депутати до австрійського сейму. Активно діяли комуністичні осередки, організовуючи боротьбу трудящих Самбірщини за соціальне і національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною.

Цю місцевість здавна-давен заселяли напрочуд співучі, щирого серця і великої душі люди. Вони розвивали музичні традиції, з любов'ю передавали їх з покоління у покоління.

У часи жорстокого поневолення західноукраїнських земель Австро-Угорщиною і буржуазною Польщею тут плекались паростки української прогресивної культури, зокрема музичної. І саме серед заспівувачів нового на межі XIX—XX століть була славетна родина Колесс. У сім'ї тісно переплітались традиції старого і нового, проростали пагінці, яким судилось так буйно розквітнути у майбутньому. Саме тут 6 грудня 1903 року народився майбутній композитор Микола Колесса. Це було того грудневого дня, коли Західна Україна зустрічала «сонце української музики» — Миколу Лисенка. І порадив тоді славетний композитор щасливому молодому батькові Філаретові Колессі назвати свого сина Миколою. Так Микола Лисенко став хрещеним батьком Миколи Колесси, заповівши йому «музичне майбутнє».

Микола Колесса зростав у атмосфері музикування і співу, в обіймах чарівних мелодій української пісні.

— Коли я і мої сестри підросли, ми часто з батьками співали хором українських народних пісень. А під час канікул завжди виїздили в гори на Бойківщину і Лемківщину. Годинами я насолоджувався народними мелодіями, які батько записував на фонограф,— розповідає композитор.

Місцеві жителі навколишніх сіл добре знали і любили скромного, спокійного пана, який не гребував їхніми співами, а просив співати, запрошуючи щораз нових і нових виконавців. І кожен сільський музика охоче відкривав таїну свого співочого серця. А потім зимовими вечорами вчений розшифровував записи фонографа, народні співи лягали на нотний папір. Гуцульські, бойківські, лемківські, галицькі, поліські, подільські пісні і танці систематизувались у розділи і підрозділи — за своїми жанровими, стильовими ознаками, особливістю мелодики, гармонічної мови.

Миколі не було і п'яти років, як він почув мелодії іншого складу — пісні й думи Полтавщини, що їх привіз Філарет Михайлович з наукової експедиції. Подих нового, маловідомого тоді мелосу, що звучав з батькового фонографа, захоплював хлоп'ячу душу. Згодом Микола дізнається, що «таємничою незнайомкою», яка оплатила й організувала батькові цю подорож, була Леся Українка.

Батьки Миколи Колесси обоє були щирими прихильниками і членами співочого товариства «Боян», тож часто брали дітей на його концерти. Там і відбулося перше знайомство хлопця з хоровими творами М. Лисенка, С. Людкевича, А. Вахнянина, Д. Січинського. Не пропускала сім'я Колесс жодної оказії побувати в театрі, особливо в опері. А коли приїздив у Львів дядько Модест Менцинський, вистави за його участю відвідувались усією родиною. Уже в ранньому дитинстві батьки звернули увагу на зацікавленість сина музикою. Подією для нього стала купівля фортепіано. З-під невправних ще пальців виринали різні мелодії. Спочатку це була своя «інтерпретація» знайомих народних пісень, згодом композиторські здібності розвинулись, і Микола почав створювати «музичні характеристики» своїх приятелів і гостей. Маленькі музичні дотепи свідчили про образність мислення юного музиканта.

Коли Миколі виповнилось 8 років, батько віддав його у музичний інститут імені М. Лисенка у Львові. Хлопчик вчився охоче, виступав у багатьох шкільних концертах. Воєнна завірюха 1914—1917 років змусила Колесс залишити рідний край. Вони евакуювалися до Відня. Микола вчився у гімназії і одночасно брав приватні уроки гри на фортепіано, а потім — у музичній школі італійської піаністки Марієтти де Джеллі. Глибокий слід в юнацькій душі залишило відвідування симфонічних концертів та оперних вистав.

Перші серйозні спроби творити музику позначені 1922 роком: Мазурка для фортепіано та Думка для фортепіанного тріо. Тоді ж виникає зацікавленість диригуванням. Допитливий юнак організовує ансамбль з музично обдарованих гімназистів. Робить для ансамблю кілька аранжировок і виступає у ролі диригента. А коли одного разу М. Колессу запросили замінити диригента чоловічого хору гімназії і виступ пройшов успішно, наміри займатись диригентурою утвердились остаточно.

Микола Колесса мріяв стати музикантом, але батьки, розуміючи нужденність і безперспективність митця-українця в буржуазному світі, порадили обрати практичніший фах. «Хай син стане лікарем, хай має в руках серйозний постійний хліб, а музикою

можна займатись на дозвіллі» — таким було рішення батьків.

— І я вже відвідував медичний факультет Краківського університету,— згадує Микола Колесса,— і вчився пильно, хоча без захоплення. І, можливо, з мене був би непоганий лікар. Та одна подія повернула мене на дорогу музики — концерт симфонічного оркестру, який виконував у Кракові Дев'яту симфонію Бетховена. Ніколи не шкодуючи, я з того часу більше не торкався медицини.

Двадцятирічний Микола Колесса збирається у Прагу на навчання. Вибір цього міста був не випадковим. Порушувати питання перед буржуазним урядом Польщі про приїзд до Москви чи Києва було небезпечно. Карався щонайменший інтерес до Радянського Союзу. А зв'язки західноукраїнських музикантів з чехами мали давні традиції, що грунтувались на міцних взаємних симпатіях до розвитку національних культур. І Микола Колесса обрав Прагу.

Перед від'їздом юнак вирушив у Карпати. Мандруючи долинами Черемошу і Пруту, піднімаючись гірськими схилами, насолоджувався барвистим килимом полонин, прислухався до мелодійного гуцульського говору, розмаїття пісень, ходив на весілля, брав участь в іграх та обрядових святах. Наче вбирав у себе почуте і побачене, захоплююче, рідне, щоб там, на чужині, жити тими споминами.

Вже мав значний досвід практичної роботи з любительськими хорами, добре грав на фортепіано, та навчання на композиторському факультеті вимагало систематичнішої теоретичної підготовки. І М. Колесса вступає у празький Карлів університет на філософський факультет, де лекції з музикознавства читав відомий чеський вчений і політичний діяч Зденек Неєдли — комуніст, згодом засновник Товариства чехословацько-радянської дружби.

Щоб вирівняти знання теорії музики, М. Колесса одночасно бере уроки у композитора Федора Якименка — брата Я. Степового (Якименка). Талановитий композитор Федір Якименко, вихованець Петербурзької консерваторії і, можна сказати, особисто М. Римського-Корсакова та А. Лядова, вніс свіжий струмінь у знання М. Колесси. Він познайомив його з основами науки про гармонію. У 1925 році Миколу Колессу прийняли на другий курс відділу композиції та диригування Чеської консерваторії. По класу композиції і контрапункту він займається у композитора і видатного теоретика Отокара Шіна.

— Я потрапив у Прагу тоді, коли викладачами навчальних закладів були учні і послідовники Антоніна Дворжака: Йозеф Сук, Вітєзслав Новак, Йозеф Ферстер і Леош Яначек. В той час їхня творчість досягла свого найвищого мистецького розквіту і відіграла значну роль у розвитку всієї чеської культури. Музична творчість Чехословаччини йшла шляхом здорової реалістичної школи Б. Сметани і А. Дворжака,— розповідає М. Колесса. — Прага у ті часи славилась багатим музичним життям, передовими демократичними ідеями. Тут я вперше одержав змогу глибше познайомитися не тільки з чеською, словацькою, а й з російською літературою та мистецтвом.

М. Колесса відвідував вистави Національного чеського та німецького театрів. Їхні симфонічні оркестри виконували музику різних епох і стилів. У концертному залі ім. Б. Сметани він слухав виступи мішаного хору «Гляголь», хору празьких учителів, чоловічого хору «Типографія», симфонічного оркестру Чеської філармонії та інших професійних і аматорських гуртків. Надзвичайно цікавими були гастрольні виступи. Прага щедро надавала концертні зали і театри співакам, музикантам і диригентам усього світу. Миколі Колессі пощастило познайомитись з блискучим мистецтвом великого маестро Артуро Тосканіні, який виступав у Празі з Філадельфійським симфонічним оркестром. Концерти композиторів-виконавців С. Рахманінова і Б. Бартока, О. Респігі, диригентів В. Таліха, В. Фуртвенглера, О. Клемперера, Б. Вальтера, Ф. Буша, славетного Ф. Шаляпіна, віолончеліста П. Казальса, скрипаля Я. Кубеліка стають для молодого композитора доброю школою. У виконанні оркестрів Віденської, Дрезденської, Берлінської та інших філармоній звучали твори світової класики і своєрідна, іноді перша інтерпретація новітньої музики.

— Там, у Празі, я вперше у належному професійному виконанні почув російську музику: Шосту симфонію П. Чайковського, «Шехерезаду» та «Світле свято» М. Римського-Корсакова і його оперу «Садко», Скрипковий концерт О. Глазунова.

Часто у Прагу приїздив з СРСР диригент Микола Малько. Під його натхненною батутою оживали партитури О. Глазунова, Д. Шостаковича, М. Мясковського. Він полонив М. Колессу блискучим знанням і володінням симфонічного оркестру. Диригент високої майстерності, митець широкої ерудиції, він мав винятковий смак у побудові драматургії концерту, у доборі творів. Не менш цікавим був виступ ще одного радянського диригента — К. Сараджева, прекрасного інтерпретатора творів радянських композиторів.

Микола Колесса тоді дуже захопився музикою П. Чайковського і згодом писав до батька: «Не дивно, що мій перший більший твір, а саме «Українська сюїта» для оркестру, і зокрема її перша частина, прелюд, написаний під сильним впливом творчості Петра Ілліча. У трьох наступних частинах я віддав данину нашій Бойківщині і Гуцульщині».

У 1928 році відбулася прем'єра сюїти. Її виконав у концерті симфонічний оркестр Празької філармонії під керівництвом Ф. Ступки. І вже першим професійним і художньо досконалим твором молодий митець заявив про свій нерозривний зв'язок з народною творчістю.

Виконання сюїти молодого композитора-українця викликало велике зацікавлення. Празька газета «Венков» писала:

«Микола Колесса, «Українська сюїта» якого промовляє шляхетною свіжою музикою найбільш безпосередньо в пісенному ліризмі повільної частини і в повній розважливості ритміки останньої частини, спирається на елементи народної пісні». В газеті «Народні лісти» рецензія на концерт студентів-випускників Празької консерваторії за-

хоплено стверджувала, що «особливу радість приніс Микола Колесса своєю «Українською сюїтою». Між іншими творами, серед яких її поставили, своєю свіжістю інвенції вона справляла враження оази в пустелі... Оплески, які інтенсивністю і тривалістю перевищували визнання, віддане попереднім композиціям, були доказом, що твір молодого українця справді зацікавив чисельну аудиторію. Нехай же він сам у подальшому мистецькому розвитку буде окрасою та гордістю свого народу».

На успіх композитора відгукнувся і журнал «Вікна» у Львові. «Між кількома концертами обсольвентів Празької консерваторії особливо відзначився твір молодого українського композитора Миколи Колесси,— писав кореспондент. — Побудований на українських пісенних мотивах, зустрів дуже прихильну оцінку всієї празької критики, а присутній на концерті російський музик Глазунов висловив бажання познайомитись особисто з талановитим дебютантом».

Російський композитор, що був присутній на концерті, довго розмовляв з М. Колессою і своє захоплення висловив у такий спосіб: під темою свого Шостого квартету він написав: «Талановитому, багатообіцяючому молодому композитору Миколі Колессі від відданого йому Олександра Глазунова. 28 червня 1928 р. Прага». Як дорога реліквія зберігається у Миколи Філаретовича ця пожовкла від часу картка нотного паперу.

Восени 1928 року на пропозицію і під керівництвом С. Людкевича «Українська сюїта» виконується у Львові. «Концерт вдався над сподівання,— писав Станіслав Пилипович Людкевич авторові музики. — Одне тільки, що збойкотували нас польські рецензенти. Та для нас тепер це не має значення, бо наша публіка уже поволі починає надавати сама собі тон. Ваша сюїта подобалася всім...»

Після закінчення консерваторії М. Колесса проходить удосконалення у Вищій школі майстерності у класі Вітєзслава Новака. Зденек Неєдли та Вітєзслав Новак мали вирішальний вплив на подальший мистецький і життєвий світогляд М. Колесси. В. Новак любив талановитого і працьовитого юнака з українського Підкарпаття. Він робив усе, щоб розвинути у молодого музиканта естетичний смак і музичну фантазію.

— Цей визначний чеський композитор і педагог завжди імпонував мені високою музичною і загальною ерудицією,— звіряється М. Колесса. — Особливо близький і рідний він був тим, що велику частину свого життя і творчості присвятив словацькому народові і його музиці. А Зденек Неєдли — великий енциклопедист, людина надзвичайної ерудиції. Він був комуніст, часто їздив до Радянського Союзу. Потім його лекції в університеті перетворювались на захоплюючі розповіді про країну соціалізму. Я відвідував не тільки лекції в університеті, а й робітничі збори, де він виступав з доповідями.

Микола Колесса закінчує школу майстерності зі значним творчим доробком. Мистецький портфель поповнюють «Варіації» для симфонічного оркестру, Фортепіанний квартет і дві сюїти для фортепіано — «Дрібнички» та «Пасакалія, скерцо, фуга». Особливо цікавими є вокальні твори цього періоду: пісні «Задзвонім», «В лісах і серед піль», опубліковані в прогресивному журналі «Вікна». Вони є безпосереднім зверненням молодого композитора до революційної тематики, своєрідним застереженням проти «хижого вітру», що «казиться, як фашизм», «як шовінізму їдь».

Вибір тематики цих перших хорових творів свідчить про громадянську зрілість молодого митця. Колесса трактує хор як колектив, здатний засобами мистецтва проголошувати особливо значущі й актуальні проблеми-ідеї. Такий підхід стане провідним у подальшій творчій праці композитора в хоровому жанрі. І справа тут не лише у виборі літературного першоджерела — мелодичне ядро творів плакатне, з квартово-квінтовими стрибками, чіткою, карбувальною ритмікою. Ці перші спроби у жанрі політичної пісні започаткували у творчості М. Колесси ту лінію, яка лише в радянський час розправила крила і по-справжньому зазвучала у численних творах композитора.

З дипломом композитора і диригента повертається Микола Колесса у Львів. Здавалось би, успіх «Української сюїти» та інших творів, підтримка Людкевича гарантують М. Колессі щасливу мистецьку дорогу на батьківщині. Та жорстока дійсність виставляє перешкоди. І хоча батько Миколи Колесси був членом правління Музичного товариства ім. М. Лисенка у Львові, яке утримувало, фінансувало й адміністрували Вищий музичний інститут ім. М. Лисенка, одержати роботу в інституті молодий митець не зміг. Тут чимало важили і передові погляди самого М. Колесси — у напівфеодальній Галичині молодому митцеві не могли пробачити надрукованих у журналі «Вікна» пісень революційного спрямування, насторожували його настрої, які врешті і привели композитора до особистої участі у політичних акціях діячів культури.

Так, наприклад, він узяв участь у проведеній 1932 року у Львові конференції прогресивної творчої інтелігенції на підтримку пропозиції М. Горького, Р. Роллана та А. Барбюса про скликання антивоєнного конгресу. Конференція прийняла відозву, що завершується такими словами: «Боріться проти нової світової війни, стійте муром при Радянськім Союзі.., бережіть Радянський Союз». Поруч з іменами письменників С. Тудора, Я. Галана, П. Козланюка, О. Гаврилюка, К. Пелехатого, Л. Пастернака, режисера Л. Шіллера ставить свій підпис і Микола Колесса. Митець, відданий рідному народові, не міг бути осторонь його прагнень, не міг не підтримувати його вимог, не оспівувати його мрій, яким судилось здійснюватись вікопомного Вересня 1939 року. І, звичайно ж, невипадково виступає у пресі з рецензією на виступ радянських піаністів, які, повертаючись з Варшавського конкурсу ім. Ф. Шопена, дали концерт у Львові.

Заради заробітку молодий митець приймає усі пропозиції на тимчасові роботи, а ще диригує хором товариства «Стрийський Боян», допомагає в організації концертів Станіславу Людкевичу, який очолював хор товариства «Львівський Боян», якийсь час веде години диригування в оперній студії

при консерваторії Польського музичного товариства.

Після значних зусиль Миколі Колессі вдається одержати місце викладача теоретичних дисциплін та диригування у Вищому музичному інституті ім. М. Лисенка. Однак навантаження — лише сім годин на тиждень. Відповідним є і заробіток. Без допоміжних робіт не прожити. Микола Колесса береться за організацію курсів сільських диригентів у Львові, в Стрию, Перемишлі. Працює з великим захопленням, за мізерну винагороду. Ще й дякує долі за ці принагідні години праці.

Молодий митець уболіває за пропаганду українського мистецтва, популяризацію його найкращих зразків — творів професійних авторів. Визріває задум здобути постійні години у передачах польського радіо, яке ніяк не погоджувалось на представлення української музики, виставляло все нові й нові вимоги. Микола Колесса розумів, що потрібен сильний професійний колектив. А такого не було. М. Колесса зібрав співаків-фахівців і почав готувати програму з творів українських композиторів Галичини та пісень радянських авторів — Л. Ревуцького, П. Козицького, М. Вериківського, М. Леонтовича. Так виник Студіо-хор — професійний колектив. Щоб якось легалізувати цей хор, М. Колесса оформив його у вигляді кооперативу. У першому параграфі статуту було написано: «Метою хору є плекання і популяризація передусім поважної української хорової і хорово-інструментальної музики, стремління до якнайкращих по можливості осягів в цій ділянці музичного мистецтва та репрезентування її перед чужими. Хор — це верстат праці та джерело прибутків кооперативу». А грошей вистачало хіба що на тютюн! Проте, незважаючи на різні перешкоди з боку влади, колектив здобув почесне місце у музичному житті Галичини. Він проіснував лише два роки. Проте залишив добру славу як перший професійний колектив на західноукраїнських землях. Було це напередодні Возз'єднання, у 30-ті роки, в час авторського безправ'я і мистецького застою, в час гострого соціального і національного поневолення українського народу.

Ризикуючи втратити свої принагідні посади, молодий митець сміливо виступає у пресі про «несприятливі політичні відносини», що «стали причиною економічного зубожіння, гальмували розвиток національної культури».

Щодо творчості, то в тридцяті роки з-під композиторового пера виходили в основному хорові жанри та обробки українських народних пісень. Серед хорових творів — «Пісня» і «Темна хмара» на вірші Лесі Українки, «Отруйний газ» (вірш І. Крушельницького), «Хлібороб» (вірш М. Устияновича), «Аж згадати» (вірш М. Шашкевича), романс для голосу з фортепіано «Я марила всю нічeньку» на слова Лесі Українки та ін. Але найголовнішим надбанням цього періоду є праця над обробками народних пісень. Їх, різних за жанром і характером, створених для найрізноманітніших виконавських складів, М. Колесса налічує понад сто. Об'єднані за жанровою ознакою або локальним колоритом, ці окремі пісні для голосу з фортепіано становлять цикли гуцульські, волинські та поліські, пісні для мішаного і чоловічого хорів без супроводу, цикли народних пісень з Лемківщини та Полісся для голосу з фортепіано, окремі пісні з інших областей України.

— З молодих років я захоплювався горами та горянами,— розповідає композитор. — Народні пісні та інструментальна музика лемків, бойків, гуцулів постійно збуджували мою фантазію і давали творче натхнення. Здавна я постійно підтримую зв'язок з гуцульським селом Космач. Сюди я їздив разом зі своїми батьками, ще коли був юнаком, тут буваю щороку й зараз. У Космачі знаю багатьох людей, підтримую стосунки з художньою самодіяльністю району, пишу для них, збираю народні пісні.

Обробка пісень стала не лише школою для самого композитора, а й збагатила українську хорову музику цікавими новими зразками багатоголосого звукопису. Крім побутових зразків народнопісенної творчості, є чимало цікавих творів соціального змісту. Привертають увагу в збірнику пісні-протести проти безправ'я жінки. Дуже виразними у тематичному підборі є збірник «Українські народні пісні», де М. Колесса виступає як композитор, збирач і упорядник. Це зразок глибокого і тонкого проникнення у суть творчості народу. Митець знаходить ті характерні гармонічні прийоми, які сприяють виразності образів, доповнюють їх. Хорова фактура завжди відповідає змістові.

Єдиним у своєму роді жанровим різновидом хорових обробок з супроводом є сюїта «Лемківське весілля» для мішаного хору у супроводі смичкового квартету або фортепіано. До сюїти увійшло 15 обробок лемківських народних весільних пісень і 5 інструментальних номерів — невеликих за розміром п'єс у виконанні сільських музик, так званих гудаків, без яких, як відомо, не обходилось жодне весілля. Кожна п'єса починається і закінчується квінтовими ходами, що створює враження перевірки музикантами чистоти строю інструментів, зокрема скрипок. Народний наспів композитор залишає без зміни, використовуючи різні засоби професійної техніки, щоб якнайглибше передати ідею кожного твору, зберегти і навіть підкреслити яскравість образу. Тонко відчуваючи природу українського багатоголосся, композитор прагне якнайвиразніше індивідуалізувати кожний голос. «Лемківське весілля» дає широку картину оригінального весільного обряду, багатогранно відтворює скарбницю музичного фольклору Лемківщини.

Воно написане 1937 року, вперше видане «Музичною Україною» 1968 року. Друга редакція удостоєна Державної премії УРСР імені Т. Г. Шевченка 1983 року. А тоді, в тридцяті, обробки народних пісень, створені М. Колессою, не були і не могли бути надрукованими. Вони «мовчки» лежали на полицях приватної бібліотеки, чекаючи свого професійного «озвучення»... У кращому разі їх виконували аматорські хорові гуртки чи співаки-любителі.

Тим часом, дбаючи про створення теоретичної бази для підготовки молодих кадрів на західноукраїнських землях, М. Колесса 1933 року приступає до праці над підручни-

ком хорового диригування. Тому підручникові також судилося побачити світ лише через кілька літ, і то зі значними скороченнями та спотвореннями. Особливої фальсифікації зазнали ті місця, які стосувалися до розвитку української та російської культури, і зокрема диригентського виконавства.

— Сьогодні важким сном здаються ті часи, коли марнувалися художні цінності, коли головною метою діяльності художника було забезпечення прожиткового мінімуму, коли митець ціле життя боровся за працю та витрачав усі свої сили на те, щоб прожити,— розповідає Микола Філаретович. — Тож нема нічого дивного, що на творчу, композиторську діяльність у мене не було часу.

Усі прогресивні діячі щиросердечно зустріли Радянську владу.

— Я народився вдруге у тридцятип'ятирічному віці! Народився для повноправної і повнокровної праці, для нового життя,— каже композитор.

«Радянська влада принесла мені радість на схилі моїх літ,— писав у газеті «Вільна Україна» 1940 року академік АН УРСР Філарет Колесса. — Вона створила ідеальні умови для наукової праці, про які ми за пансько-шляхетського панування не могли навіть мріяти. Можемо собі уявити, чого досягли б Іван Франко, Володимир Гнатюк, якби тоді були такі можливості... Мій син Микола тоді як викладач міг заробити ледве на прожиток. Тепер, за Радянської влади, дістав можливість працювати як диригент і композитор».

Миколу Колессу одразу запрошують на посаду доцента Львівської державної консерваторії імені М. Лисенка, диригентом симфонічного оркестру Львівського радіо та державної філармонії. Він готує нову концертну програму (в основному з творів львівських композиторів), як диригент вивчає омріяні партитури симфонічних творів П. Чайковського, О. Бородіна, С. Рахманінова, О. Глазунова. Приймає М. Колесса запрошення й на гастролі. Кілька виступів у Києві з Державним симфонічним оркестром Української РСР, потім концерти у Москві, Одесі й Харкові вселяють упевненість і бажання подальшої творчості. Вперше любителі музики цих міст слухають музику львівських композиторів С. Людкевича, Р. Симовича, М. Колесси.

У зимовому концертному сезоні 1939—1940 років М. Колесса дає понад сорок симфонічних концертів. Під склепінням залу Львівської державної філармонії звучить світова класика, твори російських авторів, любителі сучасної музики знайомляться з творчістю композиторів Чехословаччини.

Радянська дійсність відкрила перед Миколою Колессою необмежені можливості для диригентської та творчої, педагогічної і наукової праці. Композитор пише кілька хорів, що оспівують радянське сьогодення: «Вставай, розкований титане» на слова П. Карманського — перший твір на радянську тему, де органічно поєднались інтонації народної пісні з елементами радянської масової, «Сонце встало» (сл. Т. Одудька) та «Ой, кувала зозулиця» (сл. народні), що теж належать до патріотичних пісень-гімнів.

М. Колесса стає активним учасником громадського життя. Він обирається депутатом Львівської міської Ради депутатів трудящих, членом Львівського відділення Спілки композиторів Радянської України, бере участь у роботі пленуму оргкомітету Спілки композиторів СРСР. А ще ж зовсім недавно, як писав С. Людкевич, «український композитор у Галичині був... або зовсім безробітним, непотрібним, у кращому разі мало ціненим, праця якого лише час від часу мала бути використана, та й то часто даремщиною...»

Після війни М. Колесса прилучається до боротьби за відновлення культурного життя: знову стає за пульт симфонічного оркестру філармонії, здійснює постановку опери «Травіата» Д. Верді у Львівському державному театрі опери та балету, відновлює роботу у Львівській державній консерваторії ім. М. Лисенка. У клас доцента М. Колесси приходять поважного віку люди, дехто у солдатських шинелях, що пахнуть порохом і ліками шпиталю. Мало було тих, що тільки-но закінчили школу. Усі, навіть молоді, були дорослі, зрілі. М. Колесса працював з ними з особливим завзяттям. Намагався допомогти цим юнакам і дівчатам здобути те, що відібрала в них і народу безжалісна війна. А на нотний папір лягали нові й нові теми, душу виповнювали нові й нові задуми.

Протягом двох років М. Колесса працює художнім керівником капели «Трембіта». За цей час проводить великі гастрольні подорожі по Радянському Союзу. Виступає у Москві, у республіках Прибалтики, містах Закавказзя. Ці подорожі справили на митця незабутнє враження. Спілкування з новою аудиторією, особисті творчі контакти з діячами культури Вільнюса, Риги, Талліна, Ленінграда, Тбілісі, Єревана, Баку збагатили, розширили світогляд. Колесса почув різні, досі не відомі йому твори композиторів братніх радянських шкіл. У 1953 році М. Колесса стає ректором Львівської консерваторії ім. М. Лисенка — рівно півстоліття минуло відтоді, коли Микола Лисенко назвав новонародженого своїм іменем.

У творчому доробку М. Колесси одне з чільних місць посідають твори, присвячені В. І. Леніну, Комуністичній партії, радянській людині. Вони становлять цілий розділ, який можна назвати «Колессівська музична Лениніана». Патетичні, величні твори, написані яскравою музичною мовою, відзначаються широтою викладу і тонким відчуттям поетичного тексту, його ідейно-образного спрямування та використанням можливостей вокально-хорової фактури. У хорах «І буде так, як Ленін заповів», «Партії», «З братами назавжди» (сл. П. Баратинського), «Любіть Вітчизну» (сл. М. Рильського), «Ленін» (сл. В. Сосюри), «Ілліч живе і буде жити» (сл. болгарського поета М. Матева), у патріотичних масових піснях композитор виступає як громадянин-комуніст — повновладний господар своєї країни.

Від масово-патріотичної, через ліричні пісні-сповіді, пісні-пейзажі, до розгорнутих хорових п'єс і драматичних дум — ось жанрова амплітуда митця-пісенника.

Значним доробком автора є хорові твори з оркестром. Це своєрідні п'єси для сольного інструмента з оркестром. Видатним майстром вокального хорового письма виступає М. Колесса у ліричних піснях — цих

своєрідних хорах-акварелях, у яких автор надзвичайно тонкими мелодійними і гармонійними засобами розкриває духовний світ ліричного героя. Хорова музика М. Колесси є однією з яскравих сторінок українського мистецтва.

У 1945 році М. Колесса розпочав роботу над своєю Першою симфонією. Задум з'явився у 1940 році, та війна зупинила працю. Весною 1950 року партитуру було закінчено. Автор дає симфонії конкретну програму. Це, за його словами, «вияв радості західних українців, визволених Радянською Армією у 1944 році». У творчому доробку композитора помітне місце належить Другій симфонії — величному музичному полотну, присвяченому В. І. Леніну.

Створена у 1966 році, Друга вперше була виконана у Львові симфонічним оркестром філармонії під керівництвом автора. Вона розгортає панораму головних віх історії нашого народу. Зміст першої частини можна окреслити так: не схиляється поневолений народ, протягом століть гуртується і під керівництвом партії Леніна піднімається до бою за свої права. Кайдани впали, він господар своєї землі. Друга частина передає всенародну скорботу січневих днів 1924 року, коли трудящі прощалися зі своїм учителем і вождем Володимиром Іллічем Леніним. Мелодика частини — елегійно-трагедійна. Третя і четверта частини симфонії — це торжество ленінських ідей. Тут і тема возз'єднання українського народу, і неповторний голос України у суцвітті радянських республік-сестер, і безсмертна ода — величальна вічно живому Леніну.

Створена на основі українських народних, і в першу чергу карпатських пісенно-танцювальних інтонацій, що втілено в чітку класичну форму, Друга симфонія сприймається як велична фреска, де майже зримо зафіксовано певні історичні події життя нашого народу.

Хоча нечисленними є твори для малих ансамблів — романси «Я марила всю ніченьку» (вірш Лесі Українки) та «Тебе я вимріяв» (вірш В. Вихруща), вокальні мініатюри «Дитячі сни» (слова народні), цикл романсів «В країні квітучої вишні» на слова японського поета І. Такубоку,— ці справжні перлини української вокальної лірики стали цінним надбанням радянської камерно-вокальної музики.

У розмаїтих жанрах виступає композитор, створюючи музику для дітей: п'єси для фортепіано, пісні, музика до театральних вистав. Її образний світ є простим, дохідливим, по-дитячому безпосереднім, що свідчить про глибоке знання дитячої психології. Тут пташки «пробують голос», а котик співає романс, пастушки виграють на своїй традиційній супутниці — сопілці.

Різножанровим є і найновіший доробок М. Колесси: чоловічий хор «Ми ступаєм до бою нового» (вірш І. Франка), мелодекламація з симфонічним оркестром «За нове життя» на вірш Лесі Українки, вокальний цикл «Дитячі сни», фортепіанний прелюд «Про Довбуша», Прелюдія і Фуга для органа.

Протягом усього свого життя М. Колесса приділяв багато уваги редагуванню своїх давніших творів, а також праць інших авторів, що в різний час були видані «Музичною Україною», «Мистецтвом», «Науковою думкою».

Великою кількістю творчих здобутків вимірюється і диригентський шлях М. Колесси. Як один із засновників симфонічного оркестру Львівської філармонії, художній керівник хорової капели «Трембіта», диригент Львівського театру опери та балету, він упродовж усього життя надзвичайно багато зробив для популяризації радянської музики, кращих зразків вітчизняної та зарубіжної класики.

Великий Тосканіні називав сміливцем того, хто брався за перше тлумачення двох-трьох великих творів: опер чи симфоній. Микола Колесса дав сценічне життя кільком десяткам партитур. Його діяльність можна назвати мистецьким подвигом. У першу чергу йдеться про редакцію і перше повне виконання професійними колективами «Трембітою» та симфонічним оркестром Львівської філармонії кантати-симфонії «Кавказ» Станіслава Людкевича. Написана ще на початку нашого сторіччя, вона вперше повністю зазвучала у радянському Львові під керівництвом М. Колесси. Такої щасливої долі дочекалися й інші твори С. Людкевича, поеми «Каменярі», «Рондо юнаків», «Веснянки», «Колядниця», симфонія, його концерти та увертюри, а також симфонічні твори Р. Симовича і А. Кос-Анатольського. Натхненна батута М. Колесси «озвучила» партитури восьми симфоній Бетховена, усі симфонічні твори М. Глінки, мистецькі оповіді П. Чайковського. Йому першому належать постановки опери-хвилинки «Ноктюрн» М. Лисенка та «Вечорниць» П. Ніщинського в інструментовці С. Людкевича. Численним відвідувачам філармонійних концертів М. Колесса відкрив світ польської та особливо чеської симфонічної музики.

Не одному творові молодих композиторів уперше путівку в життя дала диригентська паличка М. Колесси. Це сталось і з дипломною роботою М. Скорика, випускника Львівської консерваторії,— кантатою «Весна» (сл. І. Франка). Турбота про виховання молодих диригентів, бажання поділитися досвідом, знаннями приводять М. Колессу до педагогічної діяльності. Від дня заснування Львівської консерваторії ім. М. Лисенка М. Колесса веде клас диригування і виховав плеяду чудових диригентів.

Молодий літами і знаннями прийшов на перший курс консерваторії Степан Турчак. Сільського хлопця з-під Львова привів до Миколи Філаретовича його дідусь. Скрутно жилось хлопцеві без матері. Професор усе зробив для того, щоб виростити з юнака не лише диригента, а й людину, митця широкої ерудиції і загальної культури. І нині гордістю М. Колесси є його вихованець — народний артист Радянського Союзу, головний диригент Державного театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка Степан Турчак. На зміну М. Колессі завідувати диригентською кафедрою Львівської консерваторії прийшов інший талановитий випускник професора заслужений діяч мистецтв УРСР, лауреат Державної премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка Юрій Луців. Колектив Донецького театру опери та балету очолює вихованець професо-

ра народний артист УРСР Тарас Микитка, а Харківський театр опери та балету ім. М. Лисенка — головний диригент, заслужений артист УРСР Ярема Скибинський. Народний артист УРСР Іван Гамкало та заслужений артист УРСР Іван Юзюк працюють у Київському та Львівському оперних театрах, посаду диригента у Красноярському театрі опери та балету займає М. Сильвестров, у Львівській філармонії — Р. Филипчук, у Київській опері — Р. Дорожівський, головним диригентом Гаванського симфонічного оркестру є Едуардо Рамос, хорові диригенти, заслужені артисти УРСР Є. Вахняк, Б. Антків, В. Пащенко працюють у різних колективах країни — усі вони одержали путівки в життя у класі Миколи Філаретовича Колесси.

Школа М. Ф. Колесси, або, як її називають музикознавці, «львівська диригентська школа»,— загальновизнаний напрямок у вихованні фахівців цієї справи. Видатний диригент-практик є співтворцем теорії диригування. Підручник «Основи техніки диригування», який витримав кілька видань, перекладено російською мовою.

Микола Філаретович належить до тієї плеяди провідних українських радянських митців, які виявили свій талант у багатьох сферах діяльності. А якщо до цього додати багатопланову громадську діяльність комуніста М. Колесси у Спілці композиторів УРСР, СРСР, членом правління якої є багато років, Львівської обласної філії Спілки композиторів України, яку зараз очолює, в обласному відділенні Товариства радянсько-чехословацької дружби, незмінним головою якого він є впродовж двох десятиріч; якщо згадати його невтомну роботу як консультанта самодіяльних композиторів чи роботу у правлінні Львівського відділення товариства «Україна», якщо зважити невтомну працю композитора — народного депутата обласної Ради та члена Львівського обкому Компартії України, куди обирався по кілька разів у різні роки, то можна тільки захоплюватися дивовижною працьовитістю і працездатністю, організованістю, високим почуттям самодисципліни, відповідальності митця-громадянина.

Багаторічну, багатогранну і самовіддану працю М. Колесси високо оцінила Комуністична партія і Радянський уряд. Йому присвоєно почесне звання заслуженого діяча мистецтв УРСР (1951 р.), народного артиста УРСР (1972 р.), він кавалер орденів Леніна, Дружби народів, «Знак Пошани», у 1972 році нагороджений ювілейною медаллю «50 років заснування КПЧ», з нагоди 80-річного ювілею М. Колесса нагороджений Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР.

Завжди залишатись у строю, завжди бути з рідним народом, найголовнішим суддею творчості,— кредо митця. Він не може стояти осторонь тих глибинних процесів, що відбуваються у культурному і політичному житті радянського народу — будівничого комуністичної доби.

В. Меллер. Ескіз костюма до постановки «Ассірійські танці». 1920 р.

У БЛОКНОТ КНИГОЛЮБА

ВІКТОР ДУДКО

«Я ДАВНО ЗНАЮ ВАС ПО ВАШИХ ТВОРАХ...»

Кілька коментарів до листування М. Коцюбинського

Три томи віддано епістолярній спадщині Михайла Коцюбинського в семитомному, поки що найповнішому зібранні його творів. До них увійшли всі найвагоміші, найцінніші листи Михайла Михайловича. Більшість з них супроводжено грунтовними коментарями. Однак деякі «білі плями» ще залишаються. І найбільше через недостатнє вивчення листів до письменника. Значна їх частина не публікувалась ніколи, багато були представлені в друці тільки уривками. В той же час, як зауважував один з перших дослідників епістолярію Михайла Коцюбинського невдовзі після смерті письменника, «ні один музей не зможе так відбудувати й змалювати атмосферу, в якій працював митець, як це може зробити його листування».

Ось, зокрема, і заглиблення у листування М. Коцюбинського з перекладачами його творів російською мовою дає можливість доповнити і конкретизувати картину поширення творів українського письменника в Росії наприкінці XIX — на початку XX ст.

Перші російські переклади з М. Коцюбинського, що з'явилися поза межами України, були здійснені наприкінці XIX ст. Миколою Івановичем Перелигіним. Письменник і перекладач написали один одному по два листи (1902 рік). Крім того, про ці переклади та їх публікації йшлося в кількох листах М. Коцюбинського до інших адресатів. Історія появи перекладів та їх надрукування висвітлюється в листі М. Перелигіна до письменника від 19 березня 1902 року, що майже повністю наводиться в дослідженнях літературознавця М. С. Грицюти про поширення творів М. Коцюбинського в Росії. А втім, це питання й дотепер остаточно не з'ясоване.

Оповідання «Ялинка» і «Харитя» в інтерпретації М. Перелигіна вперше прийшли до російського читача зі сторінок популярного ілюстрованого щомісячника «Детское чтение» (1897, №№ 1, 9) — це встановлено давно. На час публікації творів М. Кацюбинського цей журнал виходив у Москві. Вміщення на його сторінках цих оповідань було помічено. Так, про публікацію «Хариті» писав П. Грабовський у листі до К. Паньківського від 19 жовтня 1897 року. А ось про публікацію перекладів М. Перелигіна на сторінках журналу «Детский отдых» відомостей немає ні в присвячених М. Коцюбинському бібліографічних покажчиках, ні в літературознавчих дослідженнях. Можливо, що така ситуація зумовлена відсутністю комплектів «Детского отдыха» в українських книгосховищах...

Тим часом редакція цього щомісячного ілюстрованого журналу, який на час друкування в ньому творів М. Коцюбинського теж видавався в Москві, ставила своїм завданням публікувати прийнятні для дитячого розуміння (журнал розраховано на дітей шкільного віку) добротні наукові статті і реалістичну художню літературу. Про публікацію в «Детском отдыхе» оповідання «П'ятизлотник» (1898, № 1) згадував письменник у листі до дружини 21 лютого 1898 року. Іще одне оповідання — «Маленький грішник» — було опубліковане того ж року в одинадцятому номері «Детского отдыха». Однак, подаючи інформацію про ці переклади своїм кореспондентам, письменник не завжди був точний, чим ускладнив роботу дослідників. Так, в автобіографічному листі до М. Мочульського 28 січня 1906 року він писав, що всі чотири оповідання друкувалися в журналі «Детский отдых». У пояснювальній записці чернігівському губернатору від 14 жовтня 1897 року (міститься в додатку до листів письменника) названо публікацію «Ялинки» на сторінках «Детского отдыха». Це помилкові твердження.

У всіх чотирьох випадках журнальних публікацій зазначався автор творів і те, що вони перекладені з української мови. Три оповідання (за винятком «Ялинки») згодом були видані в Москві окремою книжкою — «Огоньки», щю витримала два видання — 1899 і 1904 року. У названому ж автобіографічному листі письменник помилково вказував, що ця книжка вийшла двома виданнями протягом одного року.

Художній рівень перекладів М. Перелигіна був загалом невисокий, що відзначалося, зокрема, в листах письменника як до перекладача, так і до інших кореспондентів. Однак і в такому недосконалому перекладі оповідання українського письменника високо оцінив російський читач. «Всі від них у захопленні», — писав перекладач М. Коцюбинському.

У коментарях до листування письменника і в дослідженнях російських перекладів його творів про М. Перелигіна говориться дуже стисло, не подається навіть його найважливіших біографічних даних, які, мабуть, коментаторам і дослідникам не були відомі. Автору цих рядків вдалося розшукати на сторінках історико-літературного журналу «Исторический вестник» (1907, № 2) непідписаний некролог на смерть М. І. Перелигіна (1834—1906). З нього довідуємося, що М. Перелигін здобув освіту в Строгановському училищі, згодом дістав від Петербурзької Академії мистецтв звання художника. Понад тридцять років життя присвятив педагогічній діяльності, віддаючи вільний від служби і приватних уроків час заняттям літературою і живописом. Викладав Микола Іванович у навчальних закладах Москви — у Миколаївському сирітському інституті, Першій жіночій гімназії, Олександрівському військовому училищі, Комісарівській технічній школі та ін. Вийшовши у 1888 році у відставку, він цілком присвятив себе літературі й живопису. М. І. Перелигін-художник був відомий переважно як аквареліст, малював зрідка й олією — портрети, жанрові картини. Різноманітністю відзначалися і його літературні праці. Серед перевиданих по кілька разів творів роман «Свет и тьма», збірник поезій «Вечерние досуги», багато дитячих оповідань. М. Перелигін перекладав польських (Г. Сенкевича, Е. Ожешко), французьких авторів, а також, як зазначав автор некролога, зі «своєї улюбленої малоросійської мови», зокрема інтерпретував братньою мовою твори М. Коцюбинського та Б. Грінченка. Ближче знайомство з творчою біографією цього популяризатора української літератури в Росії дає змогу додати до цих імен ще й інші: Марка Вовчка (оповідання «Сестричка Мелася»), І. Нечуя-Левицького (казка «Два брати»), І. Франка (оповідання «Малий Мирон»), О. Стороженка та ін. Останні роки життя М. Перелигін жив у місті Сергєєвський Посад Дмитровського повіту Московської губернії, там і помер.

У листі від 20 травня 1898 року, адресованому у Владикавказ журналістові, письменникові і перекладачеві Г. А. Коваленку-Коломацькому, М. Коцюбинський писав: «Листа Вашого й 2 числа «Казбека», в яких надруковано Ваш переклад мого оповідання, спасибі Вам, дістав». На підставі цієї та інших згадок у листах М. М. Коцюбинського встановлено, що йшлося про переклад оповідання «Посол від чорного царя». Надіслані письменникові газети з цією публікацією в його архіві не збереглися. Традиційно її відносять до 1898 року. Точна дата до цього часу не встановлена. В одному з джерел, правда, зроблено спробу конкретизувати її — квітень 1898 року, але це уточнення не має належних документальних підстав. Насправді ж переклад оповідання М. Коцюбинського (під назвою «Посол черного царя») з'явився на сторінках владикавказької політично-суспільної й літературної газети «Казбек» 30 листопада і 2 грудня 1897 року (№№ 145, 146). Перекладач підписався криптонімом Г. К-то. У цей час Г. Коваленко-Коломацький жив у Владикавказі і виступав у газеті на літературні теми. (З 1900 року він служив у Херсонському земстві). Це була чи не перша його спроба перекладати з української. І тому російська інтерпретація оповідання «Посол від чорного царя» виявилася не з усіх поглядів досконалою, хоча й відтворювала загалом ідейно-художню своєрідність твору.

З'ясування дати публікації цього перекладу дає підставу твердити, що номери газети «Казбек» М. Коцюбинський дістав іще в грудні 1897 року. Про намір відписати на лист Г. Коваленка-Коломацького (він не зберігся в архіві письменника) М. Коцюбинський повідомляв дружину 30 грудня 1897 року і 23 січня 1898 року. Однак через складні обставини, пов'язані з влаштуванням на роботу до Чернігівської губернської земської управи, він написав до Владикавказа лише 20 травня 1898 року. Слід звернути увагу, що на початку цього листа М. Коцюбинський вибачився за довгу мовчанку і далі пояснив її причини.

Вивчення владикавказької публікації оповідання «Посол від чорного царя» проливає світло на авторство непідписаного перекладу цього ж твору в № 11 за 1898 рік петербурзького щотижневого журналу «Нива». Порівняння обох публікацій не залишає жодних сумнівів — це один і той же переклад. Тільки в журналі він опублікований після деякого редагування і незначного скорочення. (Слід гадати, що поправки в перекладі робилися без українського тексту оповідання, внаслідок чого ця інтерпретація, природно, трохи віддалилася від оригіналу). Поки що невідомо, яким чином перший російський переклад цього оповідання опинився в редакції найпопулярнішого в тогочасній Росії журналу. Можна припустити, що він потрапив на сторінки видання без участі Г. Коваленка-Коломацького, що його було запозичено безпосередньо з газети «Казбек» — інакше, знаючи прізвище перекладача, редакція «Нивы» мала б зазначити це в часописі.

Стосунки М. Коцюбинського з Г. Коваленком-Коломацьким потребують докладнішого вивчення. Ширшому читачеві доступні власне тільки один повний лист Михайла Михайловича, цитата з якого наведена вище, і невеликий уривок з іншого (він датується березнем 1902 року). А таких листів було більше. У цьому переконують листи-відповіді, що збереглися в архіві М. Коцюбинського (7 одиниць) і відносяться до 1902—1906 років. У тексті некрологічного відгуку «На свіжу могилу авторові «Тіней забутих предків», який Г. Коваленко-Коломацький опублікував під псевдонімом Гр. Гетьманець у російсько-українському журналі «Огни» (1913, № 16), було відтворено фрагмент ще одного листа письменника. Цей лист, надісланий з Чернігова до Владикавказа 10(22) червня 1898 року, ніколи не входив до зібрань творів М. Коцюбинського. На цю публікацію звернув свого часу увагу літературознавець В. Півторадні у замітці «Невідомий лист М. Коцюбинського», що з'явилася в чернігівській обласній газеті «Деснянська правда» 20 січня 1980 року. Там і було вперше передруковано цей фрагмент, у якому йдеться про планові заходи у зв'язку із

святкуванням століття нової української літератури в Полтаві.

Г. Коваленко-Коломацький виступив автором не тільки названого некрологічного матеріалу, а й іншого, що з'явився в журналі «Маяк» (1913, №№ 17, 18). У 1918 році він видав з нагоди п'ятих роковин від дня смерті письменника брошуру про нього — «В дні журби і печалі». Та хотілося б трохи ширше сказати не про ці матеріали, хоча вони й заслуговують на увагу, а про присвячені творчості М. Коцюбинського публікації Г. Коваленка-Коломацького в російських періодичних виданнях, що виходили на Наддніпрянській Україні на початку XX ст. Значення їх недооцінене. В той час це були одні з перших критичних відгуків, що знайомили з творчістю талановитого письменника насамперед читачів-українців, а, крім того, подавали відомості про його повісті та оповідання російським читачам, оскільки деякі з цих періодичних видань поширювалися і поза межами України. Так, лише за 1902—1905 роки зафіксовано цілком або частково присвячені творчості М. Коцюбинського публікації Г. Коваленка-Коломацького на сторінках газет «Юг» (Херсон), «Вестник Юга» (Катеринослав), «Южная Россия» (Миколаїв), «Волынь» (Житомир), в «Киевской газете», в одеському щотижневику «Южные записки». До зафіксованих дослідниками творчості М. Коцюбинського рецензій і відгуків Г. Коваленка-Коломацького слід додати ще одну, не враховану ними його публікацію у херсонській науково-літературній, політичній, сільськогосподарській і комерційній газеті «Юг» від 3 березня 1902 року. Це огляд двох перших номерів журналу «Киевская старина» за 1902 рік, значну частину якого Г. Коваленко-Коломацький присвятив повісті М. Коцюбинського «Дорогою ціною», розглянувши її на тлі всієї творчості письменника. Зауваживши, що «деякі оповідання Коцюбинського могли б зробити честь будь-якій літературі», автор огляду висловив надію, що його твори будуть частіше з'являтися в друці на Наддніпрянській Україні.

В неопублікованому листі до М. Коцюбинського від 21 березня 1902 року Г. Коваленко-Коломацький писав: «...Річ в тім, що «Юг» майже ввесь іде на села і має доступ навіть у народні читальні та бібліотеки». Частину публікацій, в яких ішлося про твори М. Коцюбинського, критик надсилав йому до Чернігова. Однак в архіві письменника збереглася тільки одна вирізка з газети «Вестник Юга» — рецензія на книжку М. Коцюбинського «Оповідання. Том I» (1903). Та й виявлено далеко не всі газетні публікації Г. Коваленка-Коломацького, присвячені творчості М. Коцюбинського. Тому треба докладно переглянути, наприклад, газети «Приднепровский край» (Катеринослав), «Одесские новости», «Волынь», насамперед комплекти за перші роки нашого століття.

Серед інтерпретаторів прози М. Коцюбинського російською мовою бачимо відомого письменника й перекладача, популяризатора української літератури Івана Олексійовича Бєлоусова. Контакти, а відтак і листування між М. Коцюбинським та І. Бєлоусовим встановилися на початку XX ст. з ініціативи російського письменника, який надіслав до Чернігова книжку своїх віршів. Яке саме це було видання — невідомо, в особистій бібліотеці М. Коцюбинського воно не збереглося. Михайло Михайлович послав у відповідь окремий відбиток повісті «Дорогою ціною», що вперше з'явилася друком на сторінках журналу «Киевская старина» (1902, № 1).

Невдовзі І. Бєлоусов написав українському письменникові першого листа. Він не датований, а на основі наявних документальних матеріалів можна зробити висновок тільки про те, що листування між письменниками розпочалося не раніше 1902 року. В цьому листі І. Бєлоусов розповідав, що багато чув про Михайла Михайловича від свого знайомого Д. І. Яворницького. «Крім того, — продовжував він, — я давно знаю Вас по Ваших творах у народних виданнях, що їх надсилає мені Б. Д. Грінченко. Я навіть одне Ваше оповіданнячко «Ялинка» переклав і надрукував у збірнику моїх дитячих оповідань». Цей лист, що зберігається в архіві письменника в Чернігівському літературно-меморіальному музеї М. Коцюбинського, давно вже введений у науковий обіг. Однак переклад, про який у ньому йшлося, дотепер не був виявлений.

Переглянувши дитячі книжки І. Бєлоусова, видані наприкінці XIX — на початку XX ст., я розшукав цей переклад. Він з'явився в його ілюстрованій книжці оповідань та віршів «Росинки», що вийшла в 1900 році в Москві накладом редакції журналів «Детское чтение» і «Педагогический листок». В 1906 році «Росинки» були перевидані. Оповідання «Ялинка» друкувалося в перекладі під назвою «В рождественскую ночь». Повідомлялося, що твір перекладено з української мови, однак його автор не був названий. В російському тексті в цілому точно відтворено ідейно-художні достоїнства оригіналу, але в деяких важких для перекладу місцях він спрощений. Як зазначено у цитованому листі, І. Бєлоусов узяв оповідання для перекладу із збірки дитячих творів М. Коцюбинського, що з'явився у серії народопросвітніх видань у Чернігові в 1895 році заходами Б. Грінченка. (Крім цього твору, туди ввійшли ще оповідання «Маленький грішник» і «Харитя»).

Цей розшук можна було б вважати закінченим, та він несподівано продовжився. Працюючи в рукописному відділі Центральної наукової бібліотеки Академії наук УРСР з матеріалами архіву Б. Грінченка, автор цих рядків виявив вказівку на ранішу публікацію цього перекладу «Ялинки» — в 1897 році на сторінках № 12 петербурзького ілюстрованого журналу для дітей молодшого віку «Игрушечка» також під назвою «В рождественскую ночь». Вказівка на цю публікацію міститься в листі І. Бєлоусова до Б. Грінченка від 9 липня 1898 року. Як і згодом у книжкових публікаціях, оповідання супроводжувалося повідомленням, що переклад зроблений з української, але без зазначення автора твору. Свідчень про те, чи знав М. Коцюбинський про надрукування цього оповідання на сторінках «Игрушечки», немає. Цілком можливо, це і є одна з тих публікацій, що їх мав на

увазі письменник у відомому автобіографічному листі до М. Мочульського, коли зазначав, що знає далеко не всі переклади своїх творів. (До речі, в цьому ж листі він зовсім не згадує переклад І. Бєлоусова, хоча про його книжкову публікацію знав, та, можливо, ні першого, ні другого видання «Росинок» не бачив).

Значення діяльності І. Бєлоусова на ниві російсько-українських літературних контактів пов'язується найчастіше з виданням ним поезій Тараса Шевченка в російських перекладах. Іван Олексійович багато перекладав Кобзаря сам, наполегливо збирав російські інтерпретації його творів, здійснені іншими авторами. Ця робота досліджена непогано. Однак інтереси І. Бєлоусова в сфері української культури були значно ширші. Відомо, наприклад, що він перекладав російською мовою твори таких своїх сучасників, як І. Франко, П. Грабовський, Б. Грінченко. Але це тема для іншої розвідки.

Москва

МИКОЛА САППА

ПЕРШИЙ ВІТЧИЗНЯНИЙ ПИСЬМЕННИК-ФАНТАСТ

«Серце моє, яке ж то чудо «Бабусин кіт»! Я перечитав двічі й одним духом всю повість, тепер тільки й марю Трифоном Фалалейовичем Мурликіним. Виступаю плавно, примруживши очі, повертаючи головою і вигинаючи спину. Адже Погорєльський — то Перовський, правда?» — ось як із замилуванням писав О. С. Пушкін у березні 1825 р. до брата Льва про повість «Лафертівська маківниця», називаючи її «Бабусин кіт».

Автором цього твору, що зацікавив сучасників своєрідністю, фантастичністю, був літератор і громадський діяч О. О. Перовський. 1987 р. виповнюється 200 років з дня його народження. Значна частина життя Олексія Олексійовича, вихідця з відомої української родини Розумовських, була пов'язана з Україною. І свій літературний псевдонім — Антоній Погорєльський — він узяв від назви невеличкого села Погорільці на Чернігівщині, де довгий час жив і працював. Історія наша зберегла й імена його братів: Льва Олексійовича — відомого державного діяча, вченого, на честь якого названо мінерал перовскіт, і Василя Олексійовича — державного і військового діяча, про якого Т. Г. Шевченко у щоденнику залишив кілька гірких слів. До близьких родичів О. Перовського належали й письменник Олексій Костянтинович Толстой та Софія Львівна Перовська, революціонерка-народниця.

А. І. Кирпичников, біограф О. Перовського, вважав, що часте перебування на Україні вплинуло на розвиток творчих можливостей письменника: «М'яка природа і сповнене тихої поезії життя малоросійського села мають притягальну силу не лише для уродженців цих країв; часто сіверянин, проживши якийсь час на Україні, горнеться до неї більше, аніж до своєї суворої і менш поетичної батьківщини». Прикметно, що, домагаючись призначення в Харківський учбовий округ, Перовський однією з причин називав небажання бути далеко від України. Порівняно недовга робота Олексія Олексійовича на попечительському терені (1826—1830 рр.) на тлі бурхливої діяльності першого харківського попечителя С. Й. Потоцького — видатного організатора, одного з активних засновників першого українського університету, не позначена особливо яскравими діяннями. Однак за ці роки Перовський здійснив суттєву реорганізацію керівництва університету і підготував для міністерства проект перенесення цього навчального закладу з Харкова, бідного на воду, до іншого місця. Завдяки клопотанням Олексія Олексійовича, 1827 р. було нарешті вибрано почесним членом ради Харківського університету Й.-В. Гете (через опір реакційних чиновників кандидатура в раду цього відомого поета й вченого, який зробив багато корисного для першого на Україні університету, не була затверджена при першому поданні 1807 р.).

Однак в історії вітчизняної культури О. Перовський (Антоній Погорєльський), член Вільного товариства любителів російської словесності, лишив помітний слід. В роки Вітчизняної війни 1812 р. він партизанив, у складі українського козачого полку брав участь в знаменитих боях під Дрезденом, при Кульмі, після того служив у Дрездені при губернаторові. Там Перовський познайомився з відомим романістом і казкарем Е. Гофманом, творчість котрого справила неабияке враження на майбутнього письменника.

Повернувшись до Петербурга, Олексій Олексійович поновлює свої літературні зв'язки з В. Жуковським, П. Вяземським, М. Карамзіним, знайомиться з О. Пушкіним, приятелює з Ф. Глінкою, Миколою і Олександром Бестужевими, В. Кюхельбекером та іншими членами Вільного товариства любителів російської словесності. Вони бувають у домі Перовського, там же Пушкін читав друзям свого «Бориса Годунова», тоді ще відомого небагатьом.

Як літератор О. Перовський став широковідомий з 1820 р. І не через першу журнальну публікацію — віршований переклад оди Горація, а завдяки опублікованим трохи пізніше в журналі «Сын Отечества» своїм критичним статтям. У блискуче написаних «антикритиках» Олексій Олексійович став на захист «молодого велета в словесності нашій» — так він назвав Пушкіна, від нападок на поему «Руслан і Людмила», вів гостру полеміку з прихильниками канонів класичної поетики.

А через п'ять років у березневій книжці

«Новостей литературы» з'явилась невеличка повість «Лафертівська маківниця», що своєю незвичайністю справила сильне враження на Пушкіна. Твір написав Антоній Погорєльський — ось тоді й з'явилося в літературі нове письменницьке ім'я. Ця фантастична історія про бідну дівчину, її нареченого — титулярного радника Мурликіна, якого вона ототожнювала з чорним бабусиним котом, та про всякі таємничі події була написана соковито й захопливо, з майстерно відтвореним побутом московських околиць. Пізніше як вставна новела «Лафертівська маківниця» увійшла в першу, опубліковану 1828 року книжку Перовського «Двійник, або Мої вечори в Малоросії». Зміст її становлять бесіди Автора зі своїм двійником, їхні розповіді про незвичайні явища — здійснені і нездійснені передчуття і віщування, воскреслих покійників тощо. Фахівці відзначають безперечний Гофманів вплив на Перовського у роботі над твором. Хоча, пишучи перші в нашій країні фантастичні твори, О. Перовський, на противагу німецькому романтизмові, позбавляє свої сюжети містичної основи, ставить фантастику на реальну основу буття. Він намагається намітити подальший напрямок розвитку цього жанру, обстоює так звану «раціональну» фантастику, де всі незвичайні, таємні дійства можливо пояснити раціональним чином, не вдаючись до «магнетичних сил» та інших надприродних явищ. Прокладаючи шлях реалістичній фантастиці, Перовський веде боротьбу і з забобонами та марновірством. «...Чому нерідко зустрічаються між розумних і освічених людей такі, що вірять ворожінню, чарівництву й чаклунству?» — питається Автор у Двійника. І його співрозмовник на це запитання, яке, до речі, не втратило своєї гостроти й нині, називає причиною марновірства такий людський «душевний недолік», як «легковірність».

Роман «Монастирка», публікацію якого «Литературная газета» розпочала 1830 року, став одним з найзначніших творів О. Перовського, на той час уже обраного до Російської Академії наук. То був «сімейний роман», створений на матеріалі життя і звичаїв української провінції, написаний живо й захопливо, що забезпечило йому тоді незвичайну популярність.

З'явилась «Монастирка» на хвилі нового, не баченого раніше за розмахом літертурного й громадського руху, обумовленого інтересом до життя й побуту національностей, що входили до складу Російської держави, зростанням національної самосвідомості її народів. У кінці XVIII — на початку XIX ст. у Росії публікуються як статті, так і різні художні твори про народи багатонаціональної країни — «Бахчисарайський фонтан», «Кавказький бранець» О. Пушкіна, «Еда, фінляндська повість» Є. Баратинського та ін. Про Україну натхненно пишуть В. Наріжний, К. Рилєєв, Ф. Глінка, О. Пушкін, О. Сомов... З часом широкій російській громадськості стають відомі й українські автори, мова народу України проникає на сторінки столичних видань. Там друкуються «Енеїда» І. Котляревського (1798 р.), «Граматика малоросійської мови» О. Павловського (1818 р.), зібрання українських народних дум та пісень М. Цертелєва (1819 р.) і М. Максимовича (1827, 1834 рр.), вірші П. Гулака-Артемовського (з 1827 р.), Л. Боровиковського (з 1828 р.) та ін. Прибувши з України в Петербург, молодий Микола Гоголь із здивуванням писав до матері в рідну Василівку: «Тут так зацікавлює всіх усе малоросійське».

Тоді «Монастирка» мала багато позитивних, а часом і захоплених відгуків у пресі, Чернишевський назвав роман Перовського «визначним явищем» для свого часу.

Й донині книжки Олексія Олексійовича люблять і читають, його твори не раз перевидавались, за «чарівною казкою» «Чорна курка, або Підземні жителі» створено мультфільм, а пізніше й художній фільм для дітей, на XV Московський міжнародний кінофестиваль було представлено для конкурсного показу мультфільм «Лафертівська маківниця».

О. Перовський своєю працею передбачив той шлях, яким пізніше пішли Пушкін і Гоголь. Прикметна реакція Баратинського на вихід у світ гоголівських «Вечорів на хуторі біля Диканьки»: «Я приписував їх Перовському, хоча зовсім у них не пізнавав його».

Олексій Олексійович прожив корисне і повчальне життя. Повчальний і кінець його літературної діяльності — він і нині може бути зразком для наслідування. На початку 30-х років, ще будучи в зеніті письменницької слави, Перовський відклав убік перо і поступився літературною стезею молодшим і талановитішим письменникам. У чому причина такого вчинку? Напевно, творчо вичерпавши себе «Монастиркою», не бачачи подальшого шляху розвитку своїх творчих здібностей, він не захотів у своїй творчості йти вже второваною ним самим дорогою.

Всю свою силу, увесь вільний час Олексій Олексійович спрямував на виховання, розвиток таланту й здібностей свого племінника — майбутнього прозаїка і поета О. К. Толстого. Перовський бере його з собою у мандри по Європі, відвідує з ним Й.-В. Гете, в щоденнику якого лишились записи про три зустрічі з О. Перовським, знайомить юнака з Жуковським і Пушкіним, терпляче розвиває його літературний смак. Не випадково у «Творах Козьми Пруткова», одним з авторів яких був О. К. Толстой, відродиться традиція жартівливого віршотворення, данину якій колись віддав і О. Перовський.

В літературній експозиції Чернігівського літературно-меморіального музею М. М. Коцюбинського створено, як повідомляє путівник «Літературні музеї Чернігівщини», невеликий стенд, присвячений О. Перовському. Там представлено портрет, книжки письменника, значна частина життя і творчості якого була пов'язана з Україною.

Хотілось би помилитися, та це, здається, і все, що зроблено у нас для увічнення пам'яті прекрасної людини, двохсотліття від дня народження якої виповнилось цього року.

СТАНІСЛАВ КАМЛИЦЬКИЙ

ЗОЛОТА ЛИХОМАНКА

ІЗ ЗАПИСНИКА ЮРИСТА

МОРАЛЬ І ПРАВО

Із словника:
«Шліх — подрібнена золотоносна порода, піддана послідовному промиванню на вашгердах, з поступовим очищенням від сторонніх домішок».

Сорокін приїхав раніше, ніж було домовлено. Зупинився біля пішохідного мосту, опустив скло. Прохолодний вітерець обдував розпашіле обличчя, проте зрадливий дрож у всьому тілі не минався. Він вийшов із салону, обійшов навколо автомобіля, бездумно подивився на скати. Знову опустився на сидіння. Йому здавалося, що всі перехожі знишка стежать за ним. Від недоброго передчуття стислося серце.

Намацав у кишені невеличкий згорток, в якому було двісті грамів золота. За ці грами він через кілька хвилин триматиме в руках дванадцять тисяч! Причому половина з цієї суми його! Спробуй бути спокійним.

Чекаючи на «покупця», Сорокін знову і знову пригадував, як йому вдалося обдурити одну свою знайому. Крилова навіть не здогадувалася, яким скарбом вона володіла. Тому, коли він запропонував їй продати золото по 30 карбованців за грам, вона радо погодилась. Йому ж «покупець» обіцяв по 60 карбованців.

Стрілка годинника закінчувала ще одне коло.

Саме в цей час, запізнюючись на чергування, студент Київського інституту інженерів цивільної авіації Роман Сафронов, який ось уже четвертий рік підряд був командиром оперативного комсомольського загону, намагався спіймати таксі. Нарешті з-за рогу з'явилася машина, державний знак 37-46 КІБ. Сафронов підняв руку.

Переднє сидіння було вільне. Позаду сиділи сивоволосий чоловік і дівчина. Заглиблений у свої думки, Сафронов не відразу збагнув, про що йшлося між його випадковими попутниками. А коли зрозумів, мимоволі насторожився.

— Ти знаєш, що таке шліх? — спитав чоловік у своєї супутниці.

— Ні,— відповіла дівчина.

— Це особливо чисте золото, зараз ти його побачиш...

З'явившись на чергування,— цього разу вони мали охороняти громадський порядок в районі річкового вокзалу,— Сафронов розповів про почуте в таксі оперативному уповноваженому ОБХСС Українського управління внутрішніх справ на транспорті Н. Ценову.

— Номер таксі? — запитав Ценов.

Сафронов назвав.

І вони побігли до чергової машини.

Передісторія описаних вище подій почалася далеко від Києва, в Олекмінському ліспромгоспі Якутської АРСР. Цей ліспромгосп щороку користувався послугами найманих робітників, які стікалися сюди з усіх куточків країни. Будьмо відвертими: переважну більшість їх вабила сюди аж ніяк не романтика трудових буднів у складних умовах Півночі. На цьому слід наголосити, аби зрозуміти психологію тих, хто віддає перевагу сезонній роботі за угодою проти постійної зайнятості на виробництві недалеко від дому. А втім, як то кажуть, що кому до вподоби.

Корінний киянин, Крилов «присвятив» Олекмінському ліспромгоспові понад десять років. Кожного разу навесні він збирався в дорогу. Його розповіді про небувалі заробітки збудили пристрасть до мандрівки навіть у тих, хто раніше взагалі далі Полтави не виїздив. І ось уже цілий «журавлиний ключ» потягнувся на Північ.

Люди тут траплялися різні. Одні відразу поверталися, втративши надії на негайне збагачення, інші доробляли обумовлений угодою строк, але потім згадували про свою одіссею як про важке випробування. Та були й такі, що попадали «в ритм». Вони, як і Крилов, двічі на рік долали величезні відстані, перемежовуючи нелегку працю без вихідних і свят з наступним чотиримісячним неробством.

Життя «на гойдалці» мало свої вади. Постійні від'їзди на довгий час не могли не позначитися на сімейних стосунках. *Кожна* нова поїздка все далі й далі віддаляла Віктора Олександровича від дружини. *Випробування* розлукою ця сім'я не витримала. *Та чи тільки*

розлукою? Вже давно вони з Ларисою Федорівною були чужими одне одному. І хоча гроші, добуті такою важкою працею, годі назвати дурними, великі заробітки для Крилова вже ставали самоціллю. Іржа накопичення роз'їдала подружжя зсередини.

Відчували вони попервах і деякі матеріальні труднощі. Та кому, скажіть, відразу, без найменших зусиль вдається досягти матеріального благополуччя, кому воно падає, як манна з неба? Благо завжди підсумок, а не завдаток.

Повернувся Крилов з одної поїздки, з другої... З'явилися нові речі, нові меблі. Дружина відчула смак до дорогих прикрас, які купляла не перебираючи, усі підряд.

«Каблучка золота з діамантом у формі «Маркіз» вартістю 2162 карбованці 62 копійки;

каблучка золота з діамантами та алмазним оздобленням вартістю 2540 карбованців 15 копійок;

сережки золоті з діамантами вартістю 623 карбованці 28 копійок;

кулон ажурний з алмазним грануванням, з накладкою у вигляді голівки Нефертіті вартістю 547 карбованців 91 копійка;

ланцюжок з кулоном у вигляді сердечка вартістю 329 карбованців 74 копійки...»

Це далеко не повний перелік цінностей, вилучених у Крилової під час обшуку.

Ясна річ, подружжя має право розпоряджатися своїм бюджетом, як йому заманеться, проте любов до розкоші, бажання вирізнятися цим з-поміж інших людей не можна вважати здоровим і, головне, безневинним захопленням. Любов ця робить людину глухою до справжніх цінностей, що, в свою чергу, призводить до втрати тих моральних якостей, котрі й визначають справжню людську сутність.

Синдром пересичення — такої хвороби не знайти в жодному медичному довіднику, але вона існує. Це хвороба духу. Давно помічено, що захоплення набувательством, як правило, поширене серед тих, кому чужа справжня культура. Філософія сучасного обивателя стала предметнішою в прямому розумінні цього слова. Книжки — лише як оздоба інтер'єру, музика — лише як засіб демонстрації імпортного магнітофона, театр — як привід для показу нового плаття...

Ні, від накопичення грошей, коштовностей щастя вони не зажили.

Ще 1980 року Крилова подала заяву про розлучення за обопільною згодою. Але були діти. Була спільна квартира у Києві і спільне майно. Хоч-не-хоч кілька місяців на рік доводилося жити під одним дахом, колективно вирішувати деякі питання побуту. Це була «нова форма» особистих стосунків з ілюзією повної свободи. У нього в Якутії з'явилася інша сім'я, у неї в Києві — новий «друг». Цей «друг», Сорокін, епізодично працював буфетником в їдальнях Печерського району, але більше байдикував. Покинув дружину з малою дитиною. Іноді забігав до неї поїсти або перевдягтися, хоча грошей у сім'ю не давав. Спізнавшись з Криловою, яка була старша за нього на чотирнадцять років, по суті, став її утриманцем.

Їхній зв'язок не був випадковий. По духу вони набагато ближчі одне одному, ніж колишнє подружжя. Якщо Крилов осуджував пристрасть дружини до надмірної розкоші (йому, людині в принципі роботящій, завжди не до вподоби було марнотратство), то Сорокін полюбляв шик, ясна річ, за чужий рахунок, бо, як уже мовилося, працьовитістю не відзначався.

Невзабарі Лариса Федорівна полишила роботу, хоча посада нічного сторожа при дитячому садку була не дуже обтяжлива. Під час відсутності Крилова Сорокін перебирався до Лариси Федорівни. Не соромився навіть користуватися автомобілем хазяїна. В цьому плані він був людиною без комплексів.

Коли Крилов повертався до Києва, новий «альянс» розпадався. Таке становище ставало дедалі нетерпимішим, і одного разу у Лариси Федорівни визрів план купити дім.

Сорокіну ідея сподобалася. Та на заваді її втілення постала проблема грошей. Не продавати ж коштовності! Отут і виявила усю свою підступність Лариса Федорівна.

Коли чоловік у черговий раз повернувся додому, Крилова розіграла перед ним сцену покаянної грішниці. Так, вона дуже завинила перед ним, вона розуміє, що прощення їй не може бути, і все-таки вважає, що розлучення було непростимою помилкою з її боку. Сподівається, що він до неї повернеться. Діти уже дорослі. Їм можна залишити квартиру, а собі купити невеличкий будиночок під Києвом.

Після бурхливої розмови з колишньою дружиною Крилов дав їй на придбання будинку тисячу карбованців — усе, що мав при собі.

Весною 1985 року Крилов у чотирнадцятий раз поїхав на Північ. Товариші по роботі, як завжди, обрали його своїм бригадиром. Добре знали Віктора Олександровича і в ліспромгоспі. «Непитущий, має організаторські здібності»,— таку характеристику дав йому директор ліспромгоспу Соїн. Бригада Крилова в Олекмінському ліспромгоспі виконала величезний обсяг ремонтно-будівельних робіт. Практично її силами було перенесене на нове місце розкидане на десятки кілометрів селище Чапаєво.

У вересні того ж 1985 року до Крилова з проханням розібрати і перенести його будинок на нове місце звернувся батько директора ліспромгоспу. Така робота договірним підрядом не передбачалася, тому прохання мало приватний характер. Домовились за 850 карбованців. Крилов послав на «об'єкт» найдовіреніших членів бригади — Оболонського, Шумикова, Мартиняка.

Цим робітникам доля вготувала незвичний сюрприз. Розбираючи стелю старого будинку, вони виявили загорнутий у шматину «якийсь метал жовтого кольору». Про те, що цей метал неабиякий, свідчили напівзітлілі купюри царських грошей, що були у тому ж таки згортку.

Скарб! — одностайно вирішили робітники. Але що з ним робити? Слід зазначити, що наміру приховати, привласнити його ні в кого спочатку не було. Щоправда, не з'явилося і жодної пропозиції негайно віднести знахідку до міліції. Робітники розгубилися і, як завжди, звернулися до бригадира.

Так золото опинилося в руках Крилова. Полиск благородного металу позбавив його колишньої врівноваженості. Відгородившись у кутку величезного приміщення, де мешкала бригада, Крилов довго перешіптувався з усіма

втаємниченими у справу. Поступово визрівало рішення: поки що нічого не робити, переправити золото до Києва, а там буде видно.

Далі події розгорталися так. Крилов купив в аптеці стерилізатор, поклав у нього золото, загорнув у шматину і посилкою відправив на свою київську адресу.

У листопаді сезонники повернулися додому. З того часу аж до травня 1986 року благородний метал був у Крилова: спочатку на київській квартирі, потім у будинку, який колишнє подружжя збиралося придбати в селі Літки на березі Десни.

Коло взаємничених розширилося: про золото дізналася Лариса Федорівна і, звичайно ж, її «друг».

В той час як основні учасники дійства залишалися байдужими до знайденого скарбу, Лариса Федорівна і Сорокін виявили багато фантазії щодо планів реалізації того, що їм не належало. Треба було зачекати, поки Крилов знову поїде зі своєю бригадою на Північ. Тільки-но це сталося, Крилова знайшла металеву коробочку з золотом. Зваживши його на побутових вагах, вона досить приблизно визначила вагу — 250 грамів. Найскладнішу частину операції — збут — за взаємною домовленістю мав здійснити Сорокін.

Хоч як Крилова довіряла Сорокіну, в останній момент таки схитрувала — відсипала 50 грамів і віддала на зберігання своїй сестрі. Та Сорокін, як ми уже знаємо, в боргу не залишився.

Однак знайти покупця виявилося справою нелегкою, бо йшлося про порушення закону про валютні операції, який забороняє їх проведення поза Держбанком.

Врешті-решт Сорокін вийшов на зубного техніка стоматологічної поліклініки Мінського району Києва В. Федоренка. Той, у свою чергу, познайомив його з уже знайомим нам сивоволосим Олегом Володимировичем. Порозумілися швидко. Злочинну операцію вирішили провести 8 травня в районі річкового вокзалу.

З рапорту оперуповноваженого
ОБХСС Управління внутрішніх справ
на транспорті:
«8 травня 1986 року приблизно о 17 годині при спробі продати золото-шліх невідомій особі був затриманий громадянин Сорокін Євген Леонідович».

Автомобіль з оперативними працівниками їхав уздовж набережної. Лейтенант Ценов увесь час розмовляв по рації. Він знав, що до розшуку прилучилися й інші оперативні групи. Разом з працівниками міліції Роман Сафронов пильно вдивлявся в машини, що миготіли повз них. Таксі, яке вони шукали, не потрапляло в поле зору. Біля пішохідного мосту він звернув увагу на автомобіль «Жигулі» і двох чоловіків коло них. Один нагадував йому того, сивоволосого. Він сказав про це Ценову.

Вмить розвернули машину, але цієї миті сивоволосому вистачило на те, щоб зникнути. Він сів у те саме таксі, державний номер 37-46 КІБ, що стояло неподалік.

Через п'ять хвилин працівники міліції зупинили це таксі, але, на жаль, «покупця» в ньому вже не було...

Затримали Сорокіна. На щастя, передати золото він не встиг. Не будемо дошукуватись похибок проведеної операції. Звичайно, на словах усе виглядає значно простіше, та про інших учасників, які тою чи іншою мірою були причетні до незаконної оборудки із золотом, хочеться сказати.

Зубний технік Федоренко розігрував під час слідства і на суді невинну жертву обмови. А проте вже колись був заплутаний у схожій справі.

Досить дивно повівся під час затримання небезпечного злочинця водій таксомоторного парку № 4 Кузнецов. Тільки заручившись мовчазною згодою водія, злочинець зміг утекти, не забувши, одначе, лишити 25 карбованців на чай.

Немає підстав начебто докоряти й Олені Марченко, супутниці сивоголового. Де вже їй, молодій дівчині, було розпізнати промітного ділка! Щоправда, Марченко призналася: вона здогадувалась, що має справу з людиною далеко не кришталевої чесності.

Один звів, другий допоміг зникнути, третя промовчала. Що ж об'єднує цих, таких різних людей? Легковажність? Не тільки. Якось один письменник сказав: «Не бійтесь ворогів, у найгіршому разі вони можуть вас убити; не бійтеся друзів, у найгіршому разі вони можуть вас зрадити, та бійтеся байдужих, бо тільки за їхньої мовчазної згоди бувають на світі і зрада, і вбивство».

З вироку:
«Судова колегія в кримінальних справах Київського міського суду, розглянувши на відкритому судовому засіданні справу по обвинуваченню... встановила...»

На лаві підсудних троє. Вони розмістилися в тому самому порядку, в якому перебували один щодо одного і в житті,— жінка поміж двох чоловіків.

Крилов, худорлявий, зі стомленим, сірим обличчям, виглядає байдужим і пригніченим.

Крилова, висока, з короткою стрижкою, у великих окулярах, швидко і винахідливо відповідає на кожне запитання.

Уважно стежить за ходом процесу і Сорокін. Неприродна блідість видає в ньому страх.

Справа на перший погляд ніби проста. Загальновідомо, що будь-який скарб належить державі. Особа, яка знайшла його, повинна здати знахідку у відповідні органи, після чого одержить певний відсоток від її вартості. Всякі операції з золотом поза Держбанком, як ми уже зазначали, вважаються незаконними. Усе це так. Але якби роль суду зводилася лише до кваліфікації злочинних дій, вирок не мав би того виховного значення, якого надає йому судочинство.

Здійснення судочинства — це завжди процес не тільки над підсудним, а й над тими чи іншими антисоціальними явищами. У даному разі предметом вивчення суду була злочинна користливість. Примітно, що ніхто з підсудних до цього з Кримінальним кодексом не мав нічого спільного і, можливо, не мав би до кінця своїх днів. Та з'явилася спокуса, відкрилася можливість незаконного збагачення — і моральний імунітет, який має бути закладений у кожному з нас самим укладом нашого життя, не спрацював.

Судовий розгляд розпочався з допиту Крилова. Головуюча Марина Робертівна Клименко перевіряє матеріали попереднього слідства.

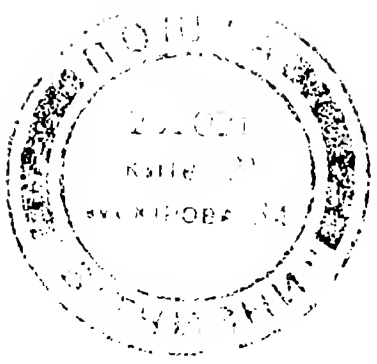
— Чому робітники принесли *знайдений* скарб саме до вас?

— Вони вважали мене за старшого...
— Котрий може дати корисну пораду?
— Так.
— І що ж ви їм порадили?
— У селищі золото не здавати.
— З яких міркувань?
На мить Крилов розгубився, затим невпевнено:
— Міг виникнути небажаний конфлікт з хазяїном будинку через його можливі претензії на золото.
— Чи було вам відомо, що скарб належить державі?
— Так, я чув про це.
— Що ж ви вирішили зробити, одержавши від робітників золото?
— Переслати у Київ і здати там.
— Коли ви відправили його до Києва?
— У листопаді.
— Тобто з листопада до травня золото було у вас. Чому ж за ці півроку ви не здали його державі?
— Ми не могли ні разу зібратися разом, щоб вирішити це питання.
— Але, за вашими словами, рішення було прийняте ще в Якутії. Чому ви його не виконали?
— Не знаю.
— Ви збиралися купувати будинок у Літках?
— У мене був намір ще раз поїхати на Північ, потім купити будинок і помиритися з Криловою.
Головуюча акцентує увагу на суперечностях у показаннях підсудного.
— Чому на попередньому слідстві ви казали, що переслали золото в Київ, маючи на меті незаконний його збут?
— Я такого не казав. Показання з моїх слів записані неправильно.
— Але ж ви підписали протокол...
— Я підписав, не читаючи, бо не мав при собі окулярів. Їх принесли на моє прохання з дому тільки на очну ставку.
— Як обвинувачуваного, вас допитували тринадцятого червня, а очна ставка відбулася дванадцятого. Що ви скажете на це?
— Сказати мені нема чого.
Допитують Крилову.
— Як знайдений у Якутії скарб опинився у вас?
— Золото залишив удома Крилов, коли їхав на Північ.
— Він давав вам які-небудь доручення, пов'язані з подальшою долею скарбу?
— Ні.
— То ви самі вирішили його продати?
— Це зробити мені порадив Сорокін, якому я розповіла про золото.
— За скільки ж ви вирішили його продати?
— Сорокін казав, що знайшов покупця, який хоче купити по тридцять карбованців за грам.
— Ви знали, що чините незаконну операцію?
— Здогадувалась.
Допитують Сорокіна.
— За скільки ви домовились продати золото?
— По шістдесят карбованців за грам.
— Чому ж Криловій назвали іншу ціну?
Мовчання.
— Ви знали, що золото не може бути предметом купівлі-продажу?
— Звичайно, знав.
— Чому ж тоді пішли на злочинну аферу?
— Хотів допомогти Криловій, їй потрібні були гроші.
— Заодно не забули й про себе?
— Якби я продав золото за дванадцять тисяч, то, мабуть, усе віддав би їй.
— Мабуть...
Немає сенсу наводити усі відповіді підсудних. Наївно гадаючи, що словесний туман може якоюсь мірою заступити істину, вони і в подальших своїх показаннях не скупилися на хитромудрі фрази. Особливо витійствував Сорокін, пускаючись у довгі розумування про добро і зло.
Намагаючись хоч якось допомогти своїм підзахисним, адвокати кидали їм рятувальні круги, хоч ваги обвинувачення вони витримати не могли.
Адвокат питає у колишньої дружини Сорокіна:
— Як ставився до вас мій підзахисний?
— Добре, він не пив і не курив.
— Якою людиною ви вважаєте мого підзахисного? — питає адвокат одного зі свідків.
— Я вважаю його гарною людиною.
— Як ви можете охарактеризувати мого підзахисного? — питає іншого свідка.
— Я знаю його лише з найкращого боку.
Коментарі тут, як то кажуть, зайві.

З висновків судово-балістичної експертизи:
«Вилучений у громадянки Крилової промисловий п'ятизарядний карабін ТОЗ-17 калібру 5,6 мм є нарізною зброєю».

Класик сказав: рушниця, яка з'явилася на сцені, хоча б у кінці спектаклю повинна вистрілити. Відразу розчаруємо читача, любителя гострих відчуттів: у нашій історії карабін не стріляв жодного разу. Можливо, не варто було б про нього і згадувати, якби бойова зброя в певному розумінні цього слова не розділила долі скарбу. Так, карабін у руках ділків також може стати предметом торгу.
Крилов купив його за двісті карбованців у одного мисливця в Олекмінському лісіпромгоспі, «замилувавшись строгою красою зброї».
Однак цей ліричний мотив не завадив Крилову розібрати зброю на частини і звичним шляхом (посилкою) переправити її до Києва, а затим обміняти на кінокамеру «Кварц» у жителя Київської області Дьоміна. Щоправда, останньому після довгих роздумів (через два з лишком роки) ця оборудка видалася небезпечною, і він повернув зброю її власникові. Одне слово, Крилова звинуватили і в незаконному зберіганні зброї.

Усіх підсудних засуджено до тривалих строків позбавлення волі. Але де гарантії, що завтра не з'являться нові «аргонавти», котрі в гонитві за «золотим руном» теж порушать закон?
Суттєва деталь. Оціночна вартість того злощасного золота 19808 карбованців. Якби наші дійові особи чинили відповідно до закону і здали знахідку державі, то вони б одержали, крім подяки, 6 тисяч карбованців винагороди. Це саме та сума, про яку мріяла Крилова.

РЕЗОНАНС

Вважаю, що інтерв'ю голови Державного комітету Української РСР по охороні природи Діни Йосипівни Проценко, надруковане в журналі «Вітчизна» (1987, № 1), порушує актуальні проблеми, пов'язані з екологією. Безперечно, ці питання хвилюють і широке коло громадськості нашої області. Одне з них — це розміщення заводу по виробництву фунгіцидів у Шумському районі Тернопільської області на межі з Ровенською, в будівництві якого зацікавлені працівники Міндобрив СРСР (правда, зі згоди тернопільчан). А чому б і ні? Адже хіміки союзного міністерства за заповідний і мальовничий куточок, на якому планується збудувати згаданий вище завод, пообіцяли керівникам Шумського району побудувати дорогу, каналізацію, провести газ тощо.

От тільки згоди у сусідів — острожан — та у зацікавлених установ Ровенської області ніхто взяти не здогадався, хоча запланований об'єкт розміщатиметься у верхів'ях р. Горинь, а саме на її притоці — р. Вілії. Сама ж Горинь, головна водна артерія нашої області, що живить її народне господарство, давно вже вичерпала свої гідрологічні можливості і розібрана до останньої краплини.

Раніш, теж без погодження з областю, без урахування балансу водопостачання, розмістили за 6 кілометрів від м. Острога (50 км від м. Ровно) Хмельницьку атомну станцію. Це, по суті, друга атомна електростанція в регіоні. В даний час уже діють 3 енергоблоки Ровенської АЕС, яку через відомчі інтереси, всупереч ровенчанам, науковій думці і виправданій практиці, планують розширити до 6 енергоблоків. Відповідно збільшиться і кількість радіоактивних відходів, ускладниться проблема їх захоронення.

Треба нагадати читачам журналу рядки зі статті поета Бориса Олійника в газеті «Правда», де він з тривогою пише про те, що на Україні, одному із найгустіше заселених регіонів, міститься 10 з 41 енергоблоків, тобто майже 1/4 частина загальносоюзних потужностей.

Одна із надзвичайно важливих проблем — охорона малих річок. Згідно зі статистичними даними, в області їх нараховується 171, а фактично залишилось трохи більше половини цієї кількості, бо спрямлене річище, осушена заплава — це вже не річка, а водоприймач, як її називають спеціалісти з осушення земель облводгоспу. Та хіба ж справа в назві? Спрямлене річище та осушена заплава раптово віддають дощові й талі води, рівень грунтових вод падає, зникають джерела та струмки. Внаслідок цього колишня річка стає порожньою канавою.

Відповідно до існуючого положення про водоохоронні зони і прибережні смуги малих річок та водойм на землях колгоспів і радгоспів області проведено комплекс робіт по залуженню колись розораних заплав. З прибережних смуг перенесено ряд будівель, літніх тваринницьких таборів. Проведено рекультивацію порушених земель, а також створено більше тисячі гектарів лісозахисних насаджень. До кінця п'ятирічки зелені насадження збільшаться на 1600 га, що дасть можливість затримати твердий стік з полів, насичений мінеральними добривами та іншими речовинами. В місцях, де водоохоронна смуга відгороджена бодай примітивним парканом, зелені насадження почуваються прекрасно, більше того, іде природне відновлення тих чагарників, які тут росли раніше.

Проте цих природоохоронних заходів не досить.

А хіба не настав час припинити бездумне осушення земель, підходити до цього питання з позиції перебудови? Щоб замовлення — сушити чи не сушити землі — вирішували самі хлібороби. Щоб меліорація проводилась комплексно, як у Білорусії, з будівництвом доріг, обов'язковим двостороннім регулюванням водно-повітряного режиму. Щоб відповідно проекти штучно не обмежувались, а давали змогу здійснювати на осушених землях повний комплекс природоохоронних заходів.

А що ж ми маємо зараз? Мінводгосп, по суті, сам є замовником, сам проектує меліоративні системи, сам їх будує і сам приймає збудоване! В цьому році з нашої ініціативи з великими труднощами працівників обласної інспекції по охороні природи введено до складу державної комісії з приймання в експлуатацію об'єктів меліорації. У другому кварталі цього року ми не прийняли в експлуатацію 4 з 5 меліоративних систем в господарствах Дубровицького та Зарічненського районів. Системи були не завершені, сіяти тут господарствам практично неможливо. Проектанти пояснюють, що для проведення культурнотехнічних робіт та вирівнювання площ не вистачає коштів, бо так звана «стеля» вартості одного гектара дренажу, затверджена Мінводгоспом, не перевищує 2 тисяч карбованців. Але яке до цього діло колгоспові, чому господарство у цій ситуації має потерпати? Адже з введенням потужностей — гектарів меліорованих земель — колгосп повинен давати запроектований врожай.

При екологічній експертизі проектів, яку здійснює наша інспекція, ми наполягали, щоб на меліоративних системах Козаки — Мілячі, що в Дубровицькому районі, були розчищені та впорядковані стариці. Та проектанти ці роботи не ввели до проектно-кошторисної документації.

Зараз у нашій області меліоративні роботи проводяться переважно на старих площах із зробленою раніше відкритою мережею каналів. Ми встигли взяти під охорону понад 80 тисяч гектарів болотних масивів, створивши на них державні заказники республіканського значення. Зокрема, такі цінні, як Білозерський площею 10 тисяч гектарів, головна мета якого — зберегти озеро карстового походження площею 450 гектарів; а також Сомине, Сира Погоня, Перебродівський загальною площею 40 тисяч гектарів, де гніздяться рідкісні птахи,

ростуть реліктові рослини, занесені до Червоної книги СРСР та УРСР.

Треба посилити контроль за охороною і раціональним використанням підземних вод. Ми переконалися в цьому протягом останніх п'яти років. Нафтобази, райвідділи сільгосптехніки, цукрозаводи, тваринницькі комплекси, скидаючи нафтопродукти та відходи виробництва, забруднили підземні водоносні горизонти. Яким соціальним злом, не кажучи вже про завдану шкоду природі, обернулося це для людей?! А от ліквідувати порушення не так легко — потрібен час, кошти.

Візьмемо також охорону земель. Тепер у республіці (в Держагропромі), окрім відділу земельних фондів і землекористування, створено досить великий відділ по охороні природи, працівники якого справно пишуть директиви. А в облагропромах, які, так би мовити, ближчі до землі, звільнених працівників по охороні природи немає! В районах колись були агролісомеліоратори, котрі займались природоохоронною роботою, та й тих скоротили, і тепер інженери-землевпорядники, що залишились, займаються цією роботою за сумісництвом.

На очах головного державного інспектора по охороні земель Млинівського РАПО, наприклад, у грунтозахисній сівозміні на трьох тисячах гектарів сіють просапні культури, в тому числі цукрові буряки, картоплю. Внаслідок цього на цих землях родючий шар грунту змитий до материнської породи. Ми бачили на полях колгоспу ім. Кірова ритвини завглибшки до одного метра через кожних 15 — 20 метрів по схилу. Тут треба негайно проводити «лікування» землі, застосовувати контурне землеробство. З практикою розміщення на таких землях просапних культур треба раз і назавжди покінчити!

Наша інспекція на практиці координує діяльність усіх природоохоронних служб області, проте нормативного документа про це немає. Ми складаємо комплексний план природоохоронних перевірок, який затверджує облвиконком. Проте всім відомо, що кожна природоохоронна служба — чи то Мінводгосп УРСР, чи Укррибвод, чи Гідрометбюро та ін. — складає свої плани перевірок, не скоординовані в республіці. Кожний природоохоронний орган має свої бланки, протоколи, акти й інші документи, звітується тільки перед своєю вищою інстанцією, що значно ускладнює загальні дії.

Хочу нагадати, що в минулому році ЦК КПРС, Президія Верховної Ради СРСР, Рада Міністрів СРСР у постанові «Про заходи по дальшому підвищенню ролі та посиленню відповідальності Рад народних депутатів за прискорення соціально-економічного розвитку в світлі рішень XXVII з'їзду КПРС» визнали за доцільне сконцентрувати керівництво природоохоронною діяльністю в союзних республіках в єдиному органі управління. Для цього і необхідно створити державні комітети по охороні навколишнього середовища і регулюванню використання природних ресурсів, а також органи цих комітетів на місцях. Роботу цю слід прискорити.

Начальник Ровенської облінспекції
по охороні природи
В. МАРЧУК

■

Якось уже так повелося, що докладні письмові відгуки надходять лише на монографії, книжки. Разом з тим трапляється, читаючи якусь нову книжку, не відчуваєш, що вона зачепила тебе за живе, і відкладаєш її з незадоволенням. І навпаки, переглянеш якесь повідомлення чи статтю в журналі, і хочеться прочитати їх ще і ще раз, виникає багато роздумів, збуджується думка, відчуваєш свою причетність до справи, про яку говорить автор. Ось такі відчуття у мене виникли, коли я ознайомився з інтерв'ю голови Державного комітету Української РСР по охороні природи Д. Й. Проценко, опублікованим в журналі «Вітчизна» (1987, № 1) під заголовком «У злагоді з природою, із самим собою».

Нині справа раціонального природокористування й охорони природи набула планетарного значення. Викиди в атмосферу, які переносяться повітряними потоками, стічні води, інші несприятливі процеси та явища не можуть стримати жодні державні кордони. Народи одних країн змушені розплачуватись за недосконалість технології, незадовільні очисні споруди інших країн.

У Радянському Союзі зроблено і робиться дуже багато в справі раціонального природокористування та охорони природи. Не будемо перелічувати досягнуте, зауважимо лише, що повітря багатьох наших великих міст найчистіше в світі, найбільші й площі зелених насаджень в розрахунку на одного жителя, численні пам'ятки природи взяті під охорону держави тощо. Разом з тим є ще чимало труднощів у цій справі, пов'язаних з величезними масштабами виробництва, недосконалістю системи контролю за станом компонентів географічного середовища, за дотриманням відповідних норм і правил. У зв'язку з цим назріла потреба впровадити ефективну систему природоохоронного виховання на всіх рівнях — у сім'ї, школі, вузі, на виробництві. Справа ця непроста, потребує державного підходу, адже вона стосується до всіх і до кожного. Не менш важливим питанням є вдосконалення діяльності природоохоронних органів. Нині вони роздрібнені між відомствами, тому й не дають належного ефекту. Не менш важливим є і питання серйозної екологічної підготовки кадрів для цих органів. На наш погляд, найближчим часом усі природоохоронні органи слід інтегрувати в рамках Державного комітету по охороні природи. З цією метою слід розгорнути підготовку кваліфікованих фахівців зі спеціальності «використання природних ресурсів та охорони природи». Найкраще пристосовані до виконання цього важливого завдання університети, які мають дати майбутнім фахівцям географічну, біологічну, технологічну, економічну підготовку.

Декан географічного факультету
Чернівецького ордена Трудового
Червоного Прапора держуніверситету
доктор географічних наук, професор
Я. ЖУПАНСЬКИЙ

МИХАЙЛО ПРУДНИК

ПЕРЕДНОВОРІЧНА ХАЛЕПА

Микола Пилипович Гурготенко підписував новорічні листівки, коли до його кабінету, мало не продірявивши двері, увірвався молодий, але дуже перспективний спеціаліст Непомнящий.

— З Новим роком, Миколо Пилиповичу!

— І все? — невдоволено подивився на нього з-під кошлатих брів Гурготенко.

— З новим щастям! — поспішно додав Непомнящий.

— І для цього треба було зривати двері з петель?

— Це принагідно, Миколо Пилиповичу! А прийшов я для того, щоб...

— Дожився, уже й молоді спеціалісти вітають свого шефа принагідно,— згріб докупи вітальні листівки Гурготенко. — Я ось і то знайшов час, щоб побажати всіляких гараздів своїм друзям, родичам і, до речі, керівництву. Сидору Тимофійовичу навіть вірша склав:

Бажаю у Новому році
Здоров'я на кожному кроці!

— Чудово! Можна у міській газеті в «Куточку щастя» надрукувати! Зараз усі за гласність. То нехай знають, як ми Сидора Тимофійовича поважаємо й любимо.

— Ну, це вже ви надто високо взяли... Гласність гласністю, а скромність скромністю... То що ви там ще «принагідно» хотіли сказати?

— У нас раптова ревізія,— перейшов на шепіт молодий спеціаліст.

— Звідки ви взяли?! — похололо серце у Гурготенка.

— На власні очі ревізора бачив...

— Де?!

— У нашій конторі...

— Не може бути! Хома Наумович казали, що у нас раптову ревізію заплановано на березень.

— А хіба над Хомою Наумовичем немає начальства? — логічно зауважив Непомнящий.

— Ось тобі й халепа перед Новим роком,— обхопив голову Микола Пилипович. — Не дадуть спокійно до пенсії допрацювати. То хоч не Патоку прислали?

— Так точно, Миколо Пилиповичу, Патоку,— по-військовому відповів молодий спеціаліст.

— Отого жука?! — аж застогнав Гурготенко.

— Якби ж не його, то я б і не прибіг до вас. А то дзвонить з першого поверху наш вахтер Надвірняк і каже: «Тут до нас дід-мороз проситься...»

— Так дід-мороз чи Патока?! — занервувався Гурготенко.

— Зараз я вам все по порядку розкажу,— витер чоло Непомнящий. — Надвірняк каже: дід-мороз. Ну, я швиденько вниз спустився, дивлюся — справді дідуган, з бородою, з торбою, в кожусі. «Хочу,— каже,— ваш колектив привітати з Новим роком!» А я уважно придивляюся і думаю: кого це він мені нагадує? Перебирав отак у пам'яті, перебирав... І тут мене наче струмом прошило: ревізора Кузьму Кириловича Патоку! Він нам у січні добряче нерви попсував. Казав, подивимося, як у вас у грудні кінці з кінцями зійдуться...

— Значить, згадав і тепер вирішив зробити раптовий наскок,— Гурготенко запалив цигарку і задумався. — Гм... А раптом це не Патока? Раптом це з управління? Вирішили таким чином нас привітати, а ми... Виявляємо вищої проби бюрократизм. Нас же засміють: «Діда-мороза не впустили... як же вони працюють з відвідувачами?» Зроблять оргвисновки...

— А якщо все-таки Патока... Піде по кабінетах «вітати». Зустрінеться, наприклад, з Вовнюком... Той йому такого наплеще, що й без перевірки декому перепаде.

— Що ви з тією ревізією напосілися. На вашому віку їх ще буде ого-го-го... Десь щось

зашелестіло, а ви вже: вовк, вовк! Ану покличте мого бойового заступника Горобця...

Горобець вислухав шефа, розчесав гребінцем своє рідке волосся:

— З нашого боку повинен бути контрзахід! Правильніше — контрудар!

— Як ви його уявляєте? — з надією глянув на нього Микола Пилипович.

— Треба швиденько організувати нам свого діда-мороза!

— А де його взяти?

— Балаба сьогодні у нашому підшефному садочку дідом-морозом був? Був! Нехай знову одягає кожуха, чіпляє бороду і на вихід — до Надвірняка. Ну, а ми слідом за ним. Скажемо, нас уже один дід-мороз привітав, дякуємо, нам колись і працювати треба... Так що, як той казав, звиняйте... І нехай тупотить він своєю дорогою.

— Премію з директорського фонду! — чоломкнув Гурготенко свого заступника.

— А раптом це все-таки з управління? — знову посіяв сумнів Непомнящий.

— Може бути й таке,— задумався Горобець, який був у таких випадках стріляним.

— Ну, раз так... Пан чи пропав! — махнув рукою Гурготенко. — Ризик — благородне діло. Дзвоніть Надвірняку — нехай впускає діда-мороза.

Непомнящий крутонув диск.

— А діда вже і слід прохолов! — бадьоро відповів у трубку вахтер.

— Як прохолов? — зблід молодий спеціаліст.

— А так: потоптався, потоптався на місці, а потім витягнув папірця, щось прочитав, махнув рукою і грюкнув дверима.

— Ну, й слава богу,— полегшено зітхнув Гурготенко.

— Мабуть, помилився адресою,— засміявся Горобець. — З великої хмари малий дощ... чи сніг.

— А раптом це й справді був хтось з управління? — узявся за своє Непомнящий.

— Може бути й таке,— знову погодився Горобець.

Гурготенко пошкріб лоба і звернувся до свого заступника:

— Ну, якщо так, то беріть, шановний, ручку, папір і пишіть: «За нерозуміння важливої ролі діда-мороза оголосити вахтерові Надвірняку і молодому спеціалісту Непомнящому суворі догани».

— За що? — образився останній.

— На всяк випадок,— підтримав шефа Горобець. — Бо хто його знає, що то за дід-мороз і чого він саме перед Новим роком об'явився...

БОРИС СТАРЧЕВСЬКИЙ

ЩАСТЯ НАВПІЛ

Пиши, пиши...
Комусь іздасться
Оте писання, далебі.
О, де та крапелина щастя —
Залишить пам'ять по собі!

Леонід Куліш,
із збірки «Осінні ластівки».

Більш не пиши —
твоє писання
Вже іздалося, й далебі:
Беру тебе навіки в пам'ять,
Котру лишаю по собі!

СХОДИМО!

Сходимо!
З ганків,
Перонів,
Земної усмішки
На риштування,
На траси
Й далеких планет полюси.
Сходимо!
З ночі,
Зі сну,
Навіть з розуму (трішки)
В передчутті
Вселюдської любові й краси.

Геннадій Мороз,
із збірки «Вересневі дні».

Сходимо!
Сходами
З ганків,
Драбин,
Перелазів
На непохитний,
Могутній,
Захмарно-величний Парнас.
Сходимо!
З печі,
З дрімоти,
Та й з глузду (у разі,
Якщо до того,
Як сходити,
Був він у нас).

ФРАЗИ ФРАЗИ

■ [illegible] другий не знає, куди себе подіти.
■ [illegible] того [illegible], що мене називають [illegible].

[illegible] ВОЛОДИМИР [illegible]

✦ Який [illegible] кожного ранку не мріє про творчий вечір.
✦ Поступившись власній совісті, можна і не підводитись з крісла.

Могилів-Подільський ЙОСИП [illegible]

ОЛЕГ ЧОРНОГУЗ

Із циклу «Іронічні оповіді за чашкою кави»

ПОРТРЕТ

Ви запитуєте, чому я обміняв свою затишну квартиру на це руйновище? Відповім. Та скажіть, де гарантія, що ви мені повірите? Адже всі ми подаємо чужі історії так, як самі бачимо чи хочемо бачити. А втім, якщо це вам цікаво, розповім. До дрібниць. А ви вже трактуйте як вам заманеться.

Того пам'ятного року ми й справді одержали розчудесну квартиру в центрі міста. Вікна виходили на Матвіївську затоку, повз нас мчали «метеори» і «ракети», кокетували яхти і все те, що так тісно пов'язане з Дніпром і водою.

І от одного погожого дня дружина принесла портрет. Власне, то був не портрет, а календар з портретом відомої нашої акторки. І чи то для насмішки, чи для якоїсь своєї самовтіхи приліпила той портрет над моїм ліжком. Ніби йому іншого місця й не було.

Я щовечора дивився на цей портрет. Мимоволі. Як тільки лягав у ліжко, мене пронизували своїм поглядом очі актриси і так усміхалися мені... Словом, від тих очей не було куди подітися. Незабаром відчув, що звикаю до цього портрета. «Невже й справді є у світі такі чарівні жінки? — Вечорами, здебільшого вечорами думав я. — Невже таке чудо-диво може створити природа?»

Чи треба вам малювати портрет тієї красуні моїм скромним пером, який порівняно з малюнком природи ніщо. Якщо ви захоплюєтесь телевізором (цим злом XX століття) і якщо у вас ще не вичерпалася фантазія уявляти, то ви без особливих труднощів уявите вродливу жінку, яка, певен, була б, та й, може, десь і є, прикрасою найбагатших падишахів землі. Саме тут і хочеться сказати двома словами оте старе і збите, як світ, як любов,— неземна краса.

Годинами дивився я на те божество, і чим більше дивився на нього, тим частіше ловив себе на тому, що я проймаюсь неабиякими ревнощами до негідника, який владарює отією жіночою красою й на граминочку не цінує її.

Ці голубі очі (принаймні на портреті були саме такі) і ці витончені уста, що постійно вимолюють снаги і наснаги, не давали мені спокою. Намагався не дивитися на портрет. Уникав його погляду, але те було вище мого крем'яного характеру. Вона мені щомиті усміхалася так, як і фотографу, коли той розглядав її крізь вічко апарата.

Минув якийсь місяць. Дружина відчула, що я до неї охолов. Вона часто перехоплювала мій погляд і так само часто перепитувала:

— Куди ти дивишся?

Я мовчав.

— Тобі подобається ця жінка? — якось відверто запитала вона, дивлячись на портрет-календар.

— Мені? — скорчив міну здивування.

— Не треба викручуватися. Я не сліпа.

І тоді я вкотре пересвідчився, що жінок і справді ніколи не підводить шосте чуття. А щоб переконатися в правоті сказаного, вона підійшла до портрета і... Тут я не стримався.

— Не смій зривати! — заволав. — Не я ж його тут причепив.

Вона мовчки пішла на кухню. Коли через півгодини запросила вечеряти, помітив, що її очі зволожені і рожеві.

— Ця проклята цибуля,— порушила вона мовчанку,— сама прямо в очі лізе.

Я підтакнув і почав вечеряти, ретельно вишукуючи в тому свіжому салаті цибулю, але там навіть запаху її не було.

Дні минали буденно, сіро, часом з лайкою, часом без неї. Але портрет... Портрет-календар не давав мені спокою. Я дивився на нього, він дивився на мене. Коли ми залишалися на самоті, я відчував, що потроху впадаю в дитинність: то підморгую портретній дамі, то усміхаюсь їй. Часом ставало соромно, я спльовував і йшов геть. Але негайно повертався назад і перед портретом, власне, перед нею, вибачався. Одного разу, здається (а може, це все я вигадав), став перед нею на коліна. І трапилося це саме тоді, коли дружини не було дома. Взявши до рук роман, спробував почитати на сон грядущий. Але несподівано відчув, що хтось від мене не відводить очей. Хто саме, здогадатись не важко було, але я не піддавався. Та рядки роману перетворювалися на мерехтливі значки, які нічого не означали. Я не розумів не те що змісту, а й слів. В очах туманилось. Здавалося, що заглиблююсь у дивовижно-солодкий сон. Такого зі мною ніколи не траплялося. О, вік літаючих тарілок і екстрасенсів та стресів! Насилу підвів повіки і обімлів. До мене прямо з портрета, можна сказати, крізь стіну спальні опускалася ця чарівна жінка.

— Я відчула, як ти пристрасно мене кохаєш, і я не могла не прийти до тебе,— шепотіли її вуста. — Ти кликав мене? Правда, кликав? Не обманюй себе і не заперечуй мені, я все знаю...

Я, здається, і рота не розтулив. Вона ж мені не дала й слова сказати.

— Ну, чого ти, дурненький? Для чого обманювати мене і себе? Ти ж справді хотів мене бачити? Дуже хотів! Чи не так? А втім, не кажи нічого. Я все знаю. Чому ж ви, чоловіки, такі: думаєте одне, кажете друге, а робите третє?!

— Але я... Я тільки мріяв... А потім... Потім я одружений...

— Але ж ти хотів мене бачити... Саме мене... Чи не про це шепотів мені вечорами? Чи не ти мені казав, що заради мене віддав би життя? Я не вимагаю від тебе таких жертв. Ти казав, що пішов би зі мною на край світу. І нічого оригінальнішого більш не придумав. Усе так само, як було сто, двісті чи тисячу літ назад. Ці слова і небо чуло. В усі віки і на всіх мовах. Але мова кохання — одна мова, і вона усім зрозуміла без перекладу. Навіть таким неземним істотам, як я...

Вона мило всміхнулася, ніжно огорнула мої плечі і ще довго шепотіла, заколисуючи мене, мою уяву.

— Чи не ти звертався до бога ось так: «Господи! Допоможи мені, переконаному атеїстові, щоб ось ця богиня хоч на мить зійшла до мене на землю, опустилась біля мого ліжка і я, раб, упав би до її ніг». І от я прийшла. Чому ж ти відвертаєшся від мене?

Вона пригорнулася, шепотіла щось знайоме і вічне, і я відчув і її подих, і дотик ніжних уст, і тоді, як усі з крем'яним характером мужчини на цім грішнім світі, я здався на її милість і ласку. Потім назвав себе негідником, слиньком і ще цілим рядом негарних синонімічних слів. Проклинав той день, ту хвилину, коли вперше побачив цю красуню у своїй кімнаті. Намагався відмовитися від її кохання. Запевняв її, що я помилився, що то була не любов, а тільки захоплення. Але вона не вірила мені. І тепер запевняла мене, що не може без мене, і щовечора, щоночі, крізь стіну, крізь двері приходила до мене, опускалася на коліна біля мого ліжка і казала, що їй так добре зі мною. Чого я не міг уже сказати про неї.

Я не знаходив собі місця ні в хаті, ні на роботі. Якось розлючений примчав додому, зірвав зі стіни той проклятий портрет, пошматував його й викинув на смітник. Але варто було дружині лише сказати, що сьогодні вона йде на нічне чергування, як мене охоплював жах. А через годину-другу я переляканими очима дивився на стіну, на двері, крізь які приходила вона. Приходила та, яку я так жадав колись і якої так боявся тепер.

Вже не пригадую, скільки тривали наші зустрічі. Не кажу кохання — «зустрічі». І чи взагалі все це було? Але одного вечора, саме тоді, коли дружина мала бути на нічному чергуванні, моя небесна красуня опустилася на підлогу. В цей час несподівано відчинилися двері, і в кімнату зайшла дружина...

Чи варто розповідати вам про ту сцену, яка розігралася в квартирі? У тих сценах, як я переконався, навіть небесні божества втрачають свою небесну силу. Особливо тоді, коли у вас така ревнива дружина. І скільки б ви їй не доводили, що все те тільки їй здалося, що насправді між нами нічого такого не було й не могло бути і що все їй наснилося, вона вам не повірить.

Через кілька місяців помістив я оголошення в газеті про обмін житла, і незабаром у нас були нові квартири й паспорти.

Ось і все про портрет, злощасний і такий милий моєму серцю. Вам здається це неймовірною історією, але факти, кажуть, уперта річ. Проти фактів ми ніщо. Саме завдяки їм я й опинився ось тут, у цій скромній і затишній кімнаті, на околиці міста.

— А портрет?

— Портрет я ж порвав на дрібненькі шматки. І знаєте, трапилося несподіване. Того ж дня у мене здало серце. Лікарі мені так і сказали: «Ви десь дуже надірвали його».

— «Десь»,— посміхнувся я. А вже після чергового ковтка кави з молоком додав: — Тепер портретів я у своїй кімнаті не вивішую. Знаєте, боюся. Вік такий, вік літаючих тарілочок і екстрасенсів. Боюсь неземних істот. Боюсь тепер з ними вступати в контакти. А ви ще й досі стверджуєте, що в світі не існує неземних контактів? Я цього стверджувати не можу. Контакти існують. Але вони дуже і дуже завуальовані. Ось, здається, і все, що я міг розповісти про цю загадкову історію з жіночим портретом.

Мал. В. Ненашева

Мал. В. Тарана

ФРАЗИ

- Поринув у свої думки, а виринув з чужими.
- Пеньки мають перед деревами одну перевагу — їм не страшні ніякі бурі.

Кременчук

ВОЛОДИМИР ШЕСТАКОВ

ВІТАЛІЙ НЕМЧЕНКО

НЕВИЗНАНА СУРМА

Моя сестра не визнає мене поетом,
А я і умру, як поет...
Микола Луговик, із збірки «Відблиски на сурмах».

Від щастя в грудях тіснувато,
У поетичний ріг сурмлю!
Я можу все заримувати,
Я віршотворення люблю.

Солідний критик з міста Енська
Мені похвал сотає нить:
«Дрімає в ньому Вознесенський
І Вінграновський в ньому спить!»

Кум, сват і брат говорять слушно:
«В тобі єсенінське щось є!»
І лиш сестра моя бездушна
Мене ніяк не визнає.

Коли напишуть в некролозі,
Як жив, творив я, плакав де
І, врешті, як спочив у бозі,—
Тоді визнання лиш прийде!

ЧОГО ЖАБИ КУМКАЮТЬ?

Про що гудуть дуби, шумлять ялиці?..
Навіщо полюбив я білу хмарку?..
Квітки як люди, як людські долі,
Одні ростуть у лузі, другі в полі...
Віктор Зубар, із збірки «Листям і росою».

Від філософії аж пухне голова,
Незвідані природи таємниці...
Все думаю: чому росте трава?
Про що гудуть дуби,
шумлять ялиці?

Глобальну тему бачу не одну,
Напружую чоло своє суворе:
Чого не їсть корова бузину?
Чому Дніпро впадає в Чорне море?

Чого це жаби кумкають в ставку
І від кота тікає мишка в шпарку?
Що каже нам зозулине «куку»?
Навіщо полюбив я білу хмарку?
Навіщо брала в руки ремінець,
Коли малим ще був я, рідна мати?
Невже і пародисти, хай їм грець,
Насміляться мене ще відшмагати?

З ЄВРЕЙСЬКОГО ФОЛЬКЛОРУ

- Краще добре бачити, аніж погано чути.
- Найвродливіші жінки — блондинки, найпристрасніші — брюнетки, а найвірніші — сиві.
- Собака — предивна тварина: любить людину, хоч добре її знає.
- На те, щоб стати безсмертним, треба покласти життя.
- Якби всевишній жив на землі, йому б люди всі вікна повибивали.
- У якому б віці людина не вмерла, це однак надто рано.
- Бажання бути найрозумнішим — найбільше глупство.
- Не танцюй одночасно на двох весіллях.
- Сотворіння людини — найбільше диво божих рук, але люди сотворили ще більше диво — сотворили собі бога.
- Радів навіть з того, що його мати народила, а не чужа жінка.
- Краще старий горщик, аніж нові друзки.
- Якщо з ним поручкався — відразу ж порахуй, чи всі пальці на місці.
- Втікаючи від змії, не шукай захисту у вовка.
- Якби не мав капелюха, то й не знав би, чи має голову.
- Яким би солодким не було кохання, компоту з нього не звариш.
- Старий мусить розуміти молодого — адже сам був молодим. Молодий старого не може розуміти, бо сам ще не був старим.
- Сотворивши чоловіка, бог відпочивав, а після того, як він сотворив жінку, всі втратили спокій.
- Краще слухати чиюсь мову без початку, аніж без кінця.

Зібрав і переклав Григорій Полянкер

В одному з попередніх випусків йшлося про те, як писати мемуари. Охочих скористатися мудрими й корисними порадами виявилося дуже багато. Водночас зацікавлені мемуаристи просять продовжити навчальний курс — для поглиблення, засвоєння, запам'ятовування та ін. Отож з благородною метою поглибити, сприяти засвоєнню та ін., а також задля розвитку пам'яті нагадуємо ще й інші закони спогадального жанру.

МИКОЛА ПЕТРОСЮК

ЯКА Ж БУЛА ЛЮДИНА!

Зараз мода пішла на спогади. А що в цьому нездорового? Хай згадують, коли є що згадати. Та й жити за щось треба. Про кого б собі згадати? Бажано про великого. А перед очима незавидненький, горбатенький крутиться. Здається, щиглика йому дай — упаде й не підведеться. А яку літературу складає! Пальчики оближеш. Не література — мармелад. Ні, мармелад, кажуть, від радіації, а цей такі проблеми, такі брили піднімає — не кожному Піддубному під них плече підставити. Людей з лампасами не боїться! Але ж про живих не згадують. Їм у вічі компліменти кажуть. Ба, виказують.

Мені потрібен великий. З таким не водився? А хто те доведе?! Інші водилися. Знають, як він ходив, що їв, як кашляв, як цигарки цмолив... Не палив? І не треба. Можна й без цього чаду обійтися.

Так от, пригадуємо. Стрункий був, як той дишель. Ходив, неначе шворня проковтнув. Як ходить радикулітний чоловік, котрий боїться сполохати бодай один нерв у своїй статурі. Очі мав лагідні-лагідні. Особливо коли на мене дивився. І голубі-голубі, як ті волошки в житі. Уже було? Так ми ж так, даруйте, з протягнутою рукою по світу підемо... Усе вже пообписуване. І лобода, і блекота, і деревій, і паслін, і той же льон, який цвіте... А, врешті, можна й без цього. Можна й не пригадувати, як він там ходив, що йому снилося і що він їв. Від того, що він вживав до сніданку і на десерт, ситим не станеш. Можна обмежитися літературою й переказати все ним же написане, висловити з цього приводу свою розумну думку, для солідності накидати лантух зауважень і пропозицій, яких він ніколи не прийме, бо це вже... спогади.

Але ж кожна освічена людина ладна й сама ті його твори прочитати і скласти про них свою думку. Яка їй і авторитетніша, і чесніша...

Так воно-то так. А що ж тоді, перепрошую, робити критикам, котрі, хоч як це дивно, себе також письменниками називають?! Що?!

Та чому це я все про нього і про нього? Пригадую, як я написав симфонію... Ні, яку в дідька симфонію? Поему. Зачекайте, хто в те повірить? Новелу. І знову ні. З новелою відомим не станеш. Дилогію. А чому не трилогію? Стоп. Де вона в біса, та трилогія? Сценарій. На сорок дев'ять серій з продовженням. Тут ніхто не підкопається. Жоден режисер не взявся б екранізувати сорок дев'ять серій з продовженням мого сценарію, оскільки він вичерпав би фонд плівки, якою можна сімнадцять разів оперезати Венеру... А до чого тут Венера? Чи у нас земних клопотів не вистачає?

Так от, пригадую, перечитав він мій сценарій, витер ганчірочкою спітніле чоло й каже: «Підійдіть ближче. Я вас поцілую. У ваш геніальний лоб». А потім схопив мене за вуха так, що вони захрустіли, як капустяні пелюстки, потяг до себе і припав холодними вустами... А чому холодними? За логікою речей, коли він читав мій твір — млів, пашів увесь. Значить, пишемо так: «Припав він гарячими вустами до моєї гарячої голови...» Чому не холодної? Бо я, як і він, був страшенно зворушений... От гадство! Сльоза вискочила. Не вміємо ми, дослідники людських душ, власними почуттями керувати. Якимсь тонкосльозим я став... А ще ж згадувати й згадувати... Щоб гонорару того і на суп гороховий вистачило, і на пепсі-колу... Отакої! Людина вік прожила і краплини тої пепсі-коли не спожила. Гірко таке згадувати... Так, так, гірке тоді рікою лилося... О! Знову мене від літератури відвернуло.

Так от. Дивиться він на мене сумними-пресумними очима. Завидющим був, гад! Тпру! Що я верзу? Про великих так не згадують. Великі — вони усі дуже лагідні, щирі, щедрі... (хоч мені один товариш сказав про нього, що він навіть на ніч годинника зупиняв, аби той не зношувався...). Так ось він і каже: «Вас би преміювати. Державною премією». А я й відповідаю: «Правильно мислите, шановний. А не дасте премії, головою гатитиму в стіну або й повішусь у Спілці!» Тоді він, пригадую, вишкрябав з кишені десятку й лагідно-лагідно сказав: «Спустіться, добродію, в «Еней» та заспокойтеся. Бережіть себе і шануйте, бо ж нам небагато зосталося, а вам іще далі літературу на своїх плечах нести...» Сказано, мудра людина. Як у воду дивився... Про такого й згадувати любо...

Чому я його не називаю? А тому, що якась зануда обов'язково докопається, що я у цім побуті з'явився через два роки, як він з нього пішов... На весь світ, на всю літературу ославить... А мені, як і йому, цього аж ніяк не треба!

О. Богомазов. Композиція. 1913 р.

ЛИЦАРІ ГОЛОДНОГО РЕНЕСАНСУ

В особистому зібранні мистецтвознавця Ігоря Диченка — твори російських та українських митців першої третини XX ст. Це Павло Кузнецов і Борис Григор'єв, Натан Альтман і Володимир Бехтєєв, Любов Попова і Казимир Малевич. Український образотворчий авангард представлено живописом та графікою Олександра Богомазова, картинами Віктора Пальмова, унікальною добіркою творів бойчукістів, експериментальними композиціями Василя Єрмилова та інших майстрів. Твори з колекції постійно виставлялися як в СРСР, так і за кордоном. Не відомих закордонній публіці художників було представлено на виставці «Москва — Париж». З цього і почалась наша розмова.

— Виставка «Москва — Париж» уперше довела користь діалогу в усіх галузях культури. На виставці шедеври Матісса, Петрова-Водкіна, Пікассо, Архипенка, Врубеля, Татліна сусідили з творами маловідомих та несправедливо забутих художників. Українському мистецтву революційної доби було відведене більш ніж скромне місце. Експонувались реконструкція-модель агітпоїзда «Червона Україна», який свого часу розписав В. Єрмилов, і плакат «невідомого автора» «Революційний тримайте крок». Український агітплакат цілком слушно називається «всесвітньовідомим анонімом», а червоноармійця з козацькими вусами та гвинтівкою напоготові зобразив Анатоль Петрицький.

З моєї збірки було показано вишуканий за колоритом рельєф В. Єрмилова «Арлекін» (1922—1924 рр.) та безпредметну композицію В. Пальмова «Спомин про Японію» (1920 р.). Після реставрації картин останнього «Автопортрет з дружиною», «Варіація на тему Гогена», «Пляж», що вперше експонувалися на виставці «10 років Жовтня», демонструються в стінах Київського музею російського мистецтва, де я вперше виставляв твори зі своєї колекції.

— Ви збираєте перш за все твори художників-новаторів, «лицарів голодного Ренесансу» — митців революції. З чого і як починалася збірка, нині відома широкому загалу?

— Я почав колекціонувати раніш, ніж вирішив стати мистецтвознавцем. Перший поштовх був — зберегти твори авангардистів, до яких до недавнього часу були абсолютно байдужі музеї та приватні збирачі. Деякі картини Труша, Никифора, Пальмова знищено. На портреті Оксани Павленко роботи В. Седляра сліди ножових порізів просто на обличчі. Понищено і скульптури Архипенка, подаровані ним Батьківщині у двадцяті роки з далекого Нью-Йорка... Отже, збирання «авангардистів» було не примхою і не збоченням смаків, як декому здавалось, а справою об'єктивного виявлення творчих процесів революційної доби.

Першим, хто підтримав мене на початку збирацтва, була Анна Андріївна Ахматова. Спомини про зустрічі з поетесою я пронесу як найбільшу духовну цінність через усе життя. До речі, вона пригадувала, що колись мала цілу скриню малюнків Б. Григор'єва, та все роздарувала. Минуло чверть віку — і першокласний рисунок цього майстра

потрапляє до мене. «Паризьке кафе» купив на аукціоні в США диригент Г. Рождественський і відступив мені за ескіз О. Хвостенка-Хвостова до постановки опери С. Прокоф'єва «Любов до трьох помаранчів». Геннадій Миколайович навіть сказав, що готовий записати на платівки цю оперу, тільки щоб прикрасити конверт ескізами Хвостова. Виставки Петрицького, В. Меллера і наступна — О. Хвостова не можуть не переконати, що ми мали сценографів світового рівня.

Моє зібрання відкрите для науковців, музеїв, радянської та зарубіжної громадськості. Я охоче даю твори на виставки, хоч, на жаль, не всі музеї здатні належним чином забезпечити їхню схоронність. Цей рік почався участю в дуже цікавій виставці творів Олександри Екстер та її учнів в Одеському художньому музеї. До 70-річчя Великого Жовтня Київський музей російського мистецтва організував прекрасну виставку, на якій твори з фондів цього музею, а також музею українського мистецтва експозиційно, проблемно поєднані з живописом, графікою, поліграфічними раритетами з приватних зібрань — родини Ю. Івакіна, Д. Сигалова, що заповідав рідному місту своє чудове зібрання.

Напередодні ювілею у Москві відкрилась виставка «Нове мистецтво, новий побут», організована Радянським фондом культури та Московським товариством охорони пам'яток історії та культури. Серед поданих мною картин назву «Пишуть гасло» О. Павленко.

Уперше буде виставлено «Архітектон» молодого харківського художника Павла Горілого, що загинув на фронтах Великої Вітчизняної війни. Новаторство О. Богомазова, розвиток ідей кубізму та футуризму — в краєвиді 1926 року «Глибочиця». Жива традиція народного мистецтва в роботі Марії Синякової «Родина» — свого роду відгомін дружніх стосунків художниці з В. Хлєбниковим. Я подав на цю виставку і таріль з таким написом: «Громадське харчування під вогонь робітничої самокритики».

Музей історії Києва зустрів свята виставкою «Революційний тримайте крок». Стільки на ній цікавого! Дещо є і з моєї збірки — супрематична композиція, що приписується Казимиру Малевичу, «добре темперована графіка» О. Богомазова, рідкісні видання, що доповнюють атмосферу «збільшовиченої ери», голодних та холодних, але неповторних, героїчних революційних років. Я вражений відданістю ленінським ідеалам, безкорисливістю митців революції і хотів би, щоб це відчули і відвідувачі виставки.

— *Ось уже два десятиліття, як ви даруєте мистецькі твори, архівні раритети музеям, державі. Ви стали першим українським колекціонером, який подарував ряд творів Радянському фонду культури. А свого часу, ставши лауреатом журналу «Україна», передали свою грошову премію Радянському комітету захисту миру.*

— Для мене не існує поняття елементарної громадянськості без підтримки справи миру, нашої вітчизняної культури, яка, не будемо приховувати, відчутно постраждала в роки чиновницьких зловживань. За мир, за культуру треба боротися добровільними акціями, які й є справжнім голосом совісті.

Щодо дарунка фондові культури, то і тут я думав про інтереси музеїв. Етюд І. Шишкіна, твори М. Соколова, С. Гершова, С. Нікрітіна, В. Бехтєєва будуть передані до Київського музею російського мистецтва. Унікальний ескіз О. Хвостова до спектаклю «Севільський цирульник» доповнить зібрання Бахрушинського музею у Москві, а в Київський театральний музей буде передано єдиний, що зберігся, ескіз декорації до постановки опери Б. Лятошинського «Беркути» («Золотий обруч») за мотивами твору Івана Франка.

— *Як допомагає колекціонування розкрити в широкому світі здобутки нашого мистецтва?*

— Надзвичайно! Я не раз виступав у Москві, в Третьяковській галереї, Будинку художника, Центральному будинку працівників мистецтв з показом та розповіддю про наш український авангард. Реакція була і є неоднозначна. Сучасна російська інтелігенція практично не обізнана як слід з нашою образотворчістю (звітно-підмінне виставочне мистецтво не беремо до уваги). Ще на початку мого збирання творів мистецтва В. Коротич якось сказав: «Зараз ці українські кубісти не потрібні нікому, а через двадцять років будуть потрібні всьому світові». Він як у воду дивився! А я був у розпачі...

— *Кожний колекціонер мріє виставити щось заповітне...*

— І я не виняток. Готуюсь взяти участь у виставці «Михайло Бойчук та його школа». І мрію окремо показати ілюстрації Василя Седляра до «Кобзаря», який уперше повністю проілюстрував цю безсмертну книгу.

Ми не можемо повернути все, що втрачене чи забуте, але те, що дивом уціліло,— повинні. Заради майбутнього. Бо правильно казав Максим Рильський — хто не знає свого минулого, той не вартий свого майбутнього.

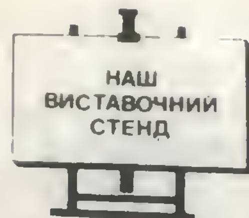
Бесіду вів Д. ГОРБАЧОВ

ЦЕ ВИ ПРОЧИТАЛИ В ЖУРНАЛІ «ВІТЧИЗНА» 1987 РОКУ

ПОЕЗІЯ

ПРОЗА

С. Шишко. Пастушок. 1931 р.

С. Нікрітін. Кругосвітня подорож. 1920 р.

О. Довгаль. Міщанки. 1926 р.

ВІДГОМІН МИНУЛОГО

БІЛЯ ЧИСТИХ ДЖЕРЕЛ

БЕЗСМЕРТНА СКАРБНИЦЯ

СЛАВА КОБЗАРЕВІ

ОБРІЇ НАУКИ

З КНИГИ ЖИТТЯ

МЕРИДІАНАМИ ЗУСТРІЧЕЙ

НАДЗВИЧАЙНИЙ ВИПАДОК

ЗІ СЛУЖБОВОГО ВХОДУ

МОРАЛЬ І ПРАВО

МИСТЕЦЬКА ТРИБУНА

У БЛОКНОТ КНИГОЛЮБА

ПОШТА «ВІТЧИЗНИ»

ЗЕНІТКА

М. Синякова. Сім'я. 1919—1920 рр.

О. Хвостенко-Хвостов. Ескіз костюма міністра Леандра до постановки опери «Любов до трьох помаранчів». 1926 р.

НАШ ВИСТАВОЧНИЙ СТЕНД

Редакція приймає тільки перші примірники машинопису.

Художня редакція ОЛЕКСАНДРА БИЧКА
Технічна редакція СВІТЛАНИ КУЗНЕЦОВОЇ

Коректори СВІТЛАНА ГОЛУБ
ЛЮДМИЛА ПИЛИПЧУК

«Вітчизна» («Отчизна» — «Витчызна»). № 12, 1987 (на украинском языке).
Литературно-художественный и общественно-политический ежемесячник
Союза писателей Украины.
Издается с 1933 года.

Адрес редакции: 252021, Киев, ул. Кирова, 34.

Издательство «Радянськый пысьменнык», 252054,
Киев-54, ул. Чкалова, 52. Тел. 216-25-92.

Ордена Ленина комбинат печати издательства «Радянська Україна», 252047, Киев-47,
проспект Победы, 50.

Здано до набору 22.09.87. Підписано до друку 12.11.87. БФ 21200. 70×108/16. Офсетний друк. 18,2 умовн. друк. арк. 24,85 умовн. фарбовідб. 22,56 обл. вид. арк. Тираж 18183 прим. Зам. 04853.

Адреса редакції: 252021, Київ, вул. Кірова, 34.
Тел. 293-28-51, 293-58-12, 293-42-08, 293-01-73, 293-06-29, 293-26-00.

Видавництво «Радянський письменник», 252054, Київ-54, вул. Чкалова, 52.
Тел. 216-25-92.

Ордена Леніна комбінат друку видавництва «Радянська Україна», 252047, Київ-47,
проспект Перемоги, 50.

Текст набрано із застосуванням вітчизняного фотонабірного комплексу «Каскад».

НАШ ВИСТАВОЧНИЙ СТЕНД

О. Богомазов. Вірменський краєвид.

В. Пальмов. Автопортрет з дружиною.

ВІТЧИЗНА

Наступного року

«ВІТЧИЗНА»

має намір опублікувати:

ОЛЕСЬ ГОНЧАР «СПОГАД ПРО ОКЕАН»,
нова повість видатного українського прозаїка

ІВАН ДРАЧ «ЧОРНОБИЛЬСЬКА МАДОННА»,
поема

ВАЛЕРІЯ ВРУБЛЕВСЬКА «ОЛЬГА КОБИЛЯНСЬКА»,
роман-біографія

ОКСАНА ІВАНЕНКО «ВЕСІЛЛЯ В МОНАСТИРІ»,
роман

ЮРІЙ ЩЕРБАК «ЧОРНОБИЛЬ»,
документальна повість про ліквідацію наслідків аварії на Чорнобильській атомній станції. (Перша і друга книги)

ЮРІЙ ПОКАЛЬЧУК «ШАБЛЯ І СТРІЛА»,
історичний роман.

ВОЛОДИМИР СОСЮРА «РОЗСТРІЛЯНЕ БЕЗСМЕРТЯ»
— непублікована поема із спадщини.

Повертаємо забуте ім'я:

ВАЛЕРІАН ПІДМОГИЛЬНИЙ «ЛИСТИ З СОЛОВКІВ» та «ПОВІСТЬ БЕЗ НАЗВИ»

СОЦІОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ «ЧЕРГА»,
про виникнення й природу цього прикрого феномена нашого повсякденного життя.

ЧИТАЙТЕ, ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ «ВІТЧИЗНУ»!

Вітчизна, 1987, 12, 1—208.